

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

С. В. Степаненко

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ
АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНИХ
СИСТЕМ
(ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ)**

Монографія

Рецензенти

А. А. Гриценко, д-р екон. наук, проф.
(Інститут економіки та прогнозування АН України)
В. Д. Якубенко, д-р екон. наук, проф.
(ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»)

*Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 9 від 29.05.08*

Степаненко С. В.

С 79 Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — 312 с.
ISBN 978-966-483-155-7

Монографія присвячена пошуку та обґрунтуванню фундаментальних положень, що можуть виконати роль об'єднувачого начала широкого кола проблем інституціоналізму. Зокрема, обґрунтовується необхідність переходу від використання методології класичної загальнонаукової парадигми — до принципів системно-синергетичного аналізу, використання підходів цивілізаційного дослідження суспільних процесів. На цій основі розглядаються права власності, економічні суб'єкти та економічні організації, інші базові характеристики ринкової економічної системи. Дослідження теоретичних проблем організації економічної системи відкрило шлях для нових підходів у визначенні та характеристиці економічних інститутів, використання процесного аналізу.

Робота призначена для науковців, викладачів, аспірантів і всіх тих, хто вивчає проблеми інституціональної економічної теорії.

ББК 65.010.12

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено*

ВСТУП.....	5
Частина 1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ.....	15
Розділ 1. Цивілізаційна парадигма економічної сфери суспільства.....	15
1.1. Системний підхід у дослідженні суспільних процесів.....	15
1.2. Сутність цивілізаційної парадигми.....	34
Розділ 2. Інституціональні засади власності на ресурси.....	51
2.1. Природа власності на засоби виробництва.....	56
2.2. Генезис власності на засоби виробництва.....	72
2.3. Права приватної власності на ресурси.....	94
Розділ 3. Цивілізаційні виміри економічних систем.....	123
3.1. Природа, місце та роль влади в економічній системі.....	123
3.2. Головна мета і функції економічної системи.....	143
3.3. Генезис економічних систем.....	158
Частина 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ ФУНКЦІО- НУВАННЯ РИНКОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ...	173
Розділ 4. Методологічні засади організації економічної системи.....	173
4.1. Поняття та двоїста природа організації економічної системи.....	173

4.2. Методологічний індивідуалізм та принципи суб'єктності	193
Розділ 5. Суб'єкти ринкової економічної системи	207
5.1. Поняття економічного суб'єкта	209
5.2. Економічні організації як суб'єкти економічної системи	229
Розділ 6. Інститути в процесі організації економічних систем	256
6.1. Природа динамізму економічних процесів	258
6.2. Економічні інститути в процесі функціонування ринкових економічних систем	279
ПІСЛЯМОВА	299
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	302

Сучасний стан економічної теорії багато дослідників характеризують як кризовий. Провідний її напрям — неокласична економічна теорія — тривалий час піддається нищівній критиці за нереалістичність основних передумов і теоретичних положень, невідповідність висновків і наукових прогнозів реаліям життя. Інституціоналізм, що позиціонує себе як альтернативний мейнстріму напрям розвитку економічної теорії, являє собою сукупність часткових знань (окремих теорій), мало пов'язаних між собою в цілісну систему, через що його не можна вважати цілісною економічною теорією. Головною причиною такого стану світової економічної науки є слабкість її методологічних позицій. Евристичний потенціал, світоглядні установки дослідників, теоретичні підходи та принципи наукового аналізу суспільних процесів взагалі й економічних процесів зокрема потребують суттєвого оновлення. Назріла нагальна потреба в зміні наукової парадигми економічних досліджень, у переході до нової керівної ідеї, загальних та притаманних лише окремим науковим дисциплінам принципів аналізу дійсності, урахуванні ряду важливих чинників, від яких раніше абстрагувалися.

Оновлення методологічних засад економічної теорії передбачає здійснення ряду кроків. Першим серед них є перехід до нової загальнонаукової парадигми пізнання процесів, що відбуваються в природі та суспільному житті. Мова йде про застосування принципів і підходів системно-синергетичного наукового дослідження, переосмислення положень нині домінуючої класичної парадигми Декарта–Ньютона. Остання виникла на ґрунті критики схоластики й утвердилася як перша дійсно наукова система знань про природу і світ, про принципи його пізнання і привела до кардинальних змін у житті людства. Разом з тим за останнє століття були сформовані нові підходи та принципи наукового пізнання, що дали можливість глибше і точніше розкривати об'єкти пізнання. І якщо окремі природничі науки з успіхом застосовують їх у своїх дослі-

дженнях, то суспільствознавство лише починає оволодівати ними. Нині найбільш повно принципи системно-синергетичного аналізу знайшли своє відображення в так званій цивілізаційній парадигмі дослідження суспільних процесів.

У цивілізаційній парадигмі ми знаходимо комплексне застосування сучасних загальнонаукових принципів та підходів до наукового аналізу суспільства. Відповідно до цього вона розглядається як одна з найбільш глибоких складових методології дослідження економічної сфери суспільства, і через це перший розділ монографії присвячений характеристиці цивілізаційної парадигми пізнання суспільства. Саме так формувалися методологічні засади найбільш поширених у свій час систем економічних знань — марксистської, класичної та неокласичної економічних теорій. Їх витoki — у загальних принципах наукового пізнання, які домінували на той час, та підходах до них.

Разом з тим методологія кожної науки не обмежується домінуючою в науковому товаристві загальнонауковою парадигмою та особливостями застосування її принципів відповідно до специфіки об'єкта пізнання. Вона включає фундаментальні положення, що використовуються як аксіоми дослідження, прийняті схеми пояснення процесів, що відбуваються в даному об'єкті, методи пізнання, характерні для даної науки, критерії оцінювання рівня науковості отриманих знань тощо. Єдиного розуміння методології економічної теорії в науковій літературі немає. Аналіз основних точок зору на дану проблему здійснив С. В. Мочерний. Узагальнивши їх, учений дав таке визначення цій дефініції: «Методологія — це система різноманітних методів, засобів і прийомів наукового пізнання (передусім принципів, законів та категорій) та наука (або вчення) про цю систему»¹.

Ключова проблема методології сучасної економічної науки — формування таких наукових принципів і підходів до досліджень, що забезпечують побудову логічної, внутрішньо не суперечливої системи взаємопов'язаних економічних знань, які адекватно відображають усі аспекти економічних процесів.

---

¹ Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження. — Львів: Світ, 2001. — С. 43.

Саме ця (центральна) проблема методології інституціональної економічної теорії і розглядається в даній праці. Лише встановлення зв'язків між основними положеннями інституціоналізму, розкриття їх взаємозв'язку з практикою, подолання частковості знань дасть можливість йому утвердитися як більш точній і практично орієнтованій теоретичній системі економічних знань.

На актуальності розв'язання даної проблеми наголошували багато авторів. Дж. Ходжсон, зокрема, зазначав: «Необхідно не стільки розвивати інституціоналізм як такий, скільки синтезувати певні елементи інституціоналістського, марксистського та посткейнсіанського аналізу»². Лише системні знання дозволять дати відповідь на численні питання як епістемології інституціональної економічної теорії, так і практичної організації господарських процесів. У системі економічних знань треба шукати ключ до розуміння причин безконечних змін та зростання економіки, пояснення яких Т. Веблен вважав головним завданням інституціоналізму.

Відправним моментом систематизації ключових положень інституціоналізму є широковідоме положення системного аналізу про наявність у будь-якому цілісному системному утворенні головного (системотвірного) зв'язку. У господарській сфері суспільства таким зв'язком є суспільна залежність відносно відокремлених індивідів, яка набуває двох форм — суспільного поділу праці та власності на засоби виробництва. Зв'язок суспільної залежності економічних індивідів у зазначених двох формах охоплює всі складові економічної системи, завдяки цьому відкриваються перспективи встановлення структури та аналізу всіх процесів, що відбуваються в ній, на єдиній основі.

Значимість установа зв'язку суспільної залежності, що лежить в основі власності на засоби виробництва та суспільного поділу праці, для систематизації інституціональних знань можна проілюструвати словами Ф. Енгельса, сказаними на адресу К. Маркса, про те, що найзаплутаніші економічні проблеми він зробив простими і відчутно ясними завдяки лише то-

---

² Ходжсон Джеффри. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории: Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — С. 54.

му, що вони ставляться на належне місце і в правильний взаємозв'язок³. Аналіз деяких сутнісних характеристик власності на засоби виробництва та суспільного поділу праці, їх ролі в систематизації складових інституціональної економічної теорії проводиться в другому розділі даної праці. На наш погляд, лише на базі цивілізаційної парадигми і в рамках інституціоналізму можна розкрити потенціал і основоположну роль зазначених економічних категорій, включити їх в економічний аналіз не ритуально, а реально.

У формуванні головного (системотвірного) зв'язку, що виникає між відносно відокремленими економічними індивідами та економічною системою як цілісністю, особливу роль відіграє остання. Ще Аристотель зазначав, що ціле завжди більше за суму його складових, що цілісність будь-якого утворення має властивості, які існують лише на даному рівні. У системному аналізі їх заведено називати емерджентними властивостями. Цілісність господарської системи суспільства безпосередньо забезпечується її економічним центром в особі ринку, економічних органів держави та сукупністю функцій, які вони покликані виконувати. Саме з дією економічного центру та його функціями пов'язується виникнення головного зв'язку економічної системи, установа форм власності на засоби виробництва та розвиток суспільного поділу праці. При цьому виходимо з того, що головний зв'язок економічної системи реалізується через установа прямих — від економічного центру до економічних індивідів, та зворотних — від індивідів до центру економічних зв'язків; що наявність петлі зворотного зв'язку є однією з ключових ознак системності господарської сфери суспільства.

У третьому розділі здійснюється спроба розглянути природу економічного центру та його роль у становленні структури і функціонуванні економічної системи. З цією метою досліджується феномен суспільної свідомості та такі її форми, як верховна економічна влада, цілі економічних індивідів та економічної системи, інші поняття, що впливають із суспільної свідомості. Методологічно вона належить до емерджентних

---

³ Маркс К., Энгельс Ф. Письма о «Капитале». — М.: Политиздат, 1986. — С. 128.

властивостей суспільства і його господарської системи і відіграє ключову роль в усіх суспільних процесах. На думку багатьох учених, включення свідомості в науковий аналіз є чи не найважливішою проблемою розвитку як природничих, так і суспільних наук. Розв'язання цієї проблеми має особливе значення для економічної науки, адже багато її понять і категорій випливають із суспільної свідомості, хоча досі вона не має «прав громадянства» в рамках цієї науки. Тому важливою складовою методології інституціональної економічної теорії є дослідження суспільної свідомості та форм, яких вона набуває в економічній системі.

Одним із наслідків включення в науковий аналіз господарської сфери суспільства свідомої діяльності економічних індивідів та економічного центру є подолання штучного розмежування пізнавальної та предметно-перетворювальної її сторін. Таке відокремлення впливало з фундаментальних постулатів класичної загальнонаукової парадигми Декарта–Ньютона, яка передбачає розгляд усіх процесів як незалежних від волі та свідомості людей, таких, що перебувають у рівновазі (статичному стані), а рух трактується як механічний, такий, що здійснюється лише під впливом дій зовнішніх сил тощо. Саме ці та деякі інші основоположні принципи розуміння природи і суспільства призвели до відриву науки та освіти від практики, а їх застосування в економічних дослідженнях — до глибокої кризи економічної теорії.

Застосування принципів системного аналізу та врахування ролі суспільної свідомості в економічних процесах дає змогу розглядати пізнавальну та предметно-перетворювальну діяльність людей у нерозривній єдності. На необхідність такого підходу вказував ще Дж. Мілль, характеризуючи предмет політичної економії⁴, коли обґрунтовував зв'язок між наукою і мистецтвом практичних дій. Практично таке поєднання було здійснене багатьма науками, зокрема системним аналізом, кібернетикою тощо, що дало можливість їм досягти значних наукових результатів. Зовні органічна єдність зазначених сторін людської діяльності проявляється як організаційна наука, як

---

⁴ *Мілль Дж.* Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии: Пер. с англ. — М.: Эксмо, 2007. — С. 990.

система практично орієнтованих і реально використовуваних знань, що часто набувають форм професійних компетенцій людей. Уперше кроки щодо інтеграції пізнавальної та предметно-перетворювальної діяльності людей зробив О. О. Богданов у своїй видатній праці «Тектологія: (Всезагальна організаційна наука)»⁵, значимість якої нам ще необхідно усвідомити.

Ми розглядаємо організаційний підхід у дослідженні економічної системи як важливу складову методології інституціоналізму. Цей підхід має вирішальне значення для наукового пояснення багатьох дискусійних питань, і передусім для встановлення сутності економічних інститутів, виведення з логіки наукового аналізу дефініції економічного інституту. Тому в другій частині роботи здійснена спроба реалізувати ключові аспекти організаційного підходу до пізнання економічних процесів.

Організаційний підхід є новим елементом методології інституціональної економічної теорії. Він передбачає розмежування організації структури економічної системи та організації процесів взаємодії її складових. Тому в ньому люди беруть різну участь, виступають у різних ролях. Відома теза Л. Фейєрбаха про «людину як центр усієї методології», яку наводить у своїй праці В. П. Кохановський⁶, в організаційному підході до економічних процесів набуває особливого значення. Цей підхід дає змогу зрозуміти, чому і як економічні індивіди набувають статусу економічних суб'єктів, дослідити зміну принципів методологічного індивідуалізму принципами суб'єктності.

Замість узагальненого індивіда, під яким розуміється окрема людина, домогосподарство чи сучасна фірма, приходять система економічних суб'єктів, які займають різні місця в структурі економічної системи та виконують певні економічні і соціальні функції. Кожен із них має власні та спільні цілі й інтереси, реалізація яких передбачає певні форми і способи економічної взаємодії. Остання стає найбільш глибокою ха-

---

⁵ Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): В 2 кн. — М.: Экономика, 1989.

⁶ Кохановский В. П. Философия и методология науки. — Ростов-на-Дону, 1999. — С. 493.

рактикою процесу функціонування економічної системи, відображенням її динамічного стану. У взаємодії економічних суб'єктів проявляється головний (системотвірний) зв'язок економічної системи, досягнення головної її мети — збереження економічної системи від розпаду. Тому є всі підстави розглядати економічну взаємодію як науковий предмет⁷ інституціональної економічної теорії і як ще одну важливу складову її методології. Дослідженню природи економічних суб'єктів ринкової економічної системи та їх взаємодії присвячено п'ятий розділ монографії.

У завершальному розділі даної праці робиться спроба вийти на новий методологічний рівень аналізу — розкрити сутність і роль економічних інститутів у процесах функціонування та розвитку економічних систем. Його особливість полягає в тому, що тут здійснюється безпосередній вихід на практику, інтегруються в економічних інститутах усі розглянуті вище характеристики економічної системи. Безпрецедентна складність цього рівня економічної системи обумовила значні труднощі у визначенні поняття економічного інституту, установленні його основних характеристик. Тому наводиться один із можливих варіантів його визначення, дефініція, яка немовби ввібрала переважну більшість обґрунтованих у попередніх розділах теоретичних положень. Як наукова категорія, дефініція економічного інституту є завершальним етапом розвитку логічно пов'язаних понять, накопичувальним результатом, у якому знаходять своє відображення ключові положення інституціональної економічної теорії.

У пропонованій праці автор виходив із того, що розвиток будь-якої теорії спирається на критичне переосмислення існуючих теорій, розгляд їх окремих положень у світлі нових методологічних підходів. Безпосередньо інституціональна економічна теорія розвиває окремі ідеї марксизму, кейнсіанства та критично оцінює методологічні надбання неокласичної економічної теорії. Окремо слід сказати про значення теорії мейн-

---

⁷ К. Маркс наголошував, що суспільство — це «продукт взаємодії людей» і в дослідженні будь-яких суспільних процесів взаємодія відіграє ключову роль. (Маркс — Павлу Васильовичу Анненкову // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 27. — С. 402).

стріму в розвитку методології та змісту інституціоналізму. Незважаючи на те, що «більшість авторів... майже напевно відмовляється взяти на озброєння раціоналістичну концепцію людської діяльності взагалі та методологію і передумови неокласичної економічної теорії зокрема»⁸, ми вважаємо за необхідне знаходити в її основоположних тезах раціональне зерно, давати нове тлумачення цим ідеям з позиції нових методологічних підходів. Зрозуміло, що це ніяк не стосується неоінституціональної економічної теорії, яка зберігає ключові методологічні положення неокласики.

Тому переважна більшість обґрунтованих у монографії положень інституціональної економічної теорії є своєрідним розвитком ідей та категоріального апарату попередників. Так, наприклад, критичний аналіз методологічного індивідуалізму веде нас до принципів суб'єктності, а саме поняття суб'єкта обґрунтовується та вводиться до аналізу через розвиток поняття економічного індивіда, наповнення змістом його провідної ролі в економічному житті суспільства. Ідея людиноцентричності цивілізаційної парадигми дослідження суспільних процесів знаходить своє продовження і розвиток в основоположній ролі економічних суб'єктів у функціонуванні господарської сфери суспільства.

Аналогічно розглядається інша фундаментальна ідея неокласики — гіпотеза раціональних очікувань. Урахування в науковому аналізі цієї проблеми феномену суспільної свідомості, власних і спільних цілей та інтересів економічних суб'єктів дає змогу не відкинути⁹, а під іншим кутом розглянути ідею раціональності, дію принципу Парето тощо. У результаті доходимо до складної системи мотивації активності економічних суб'єктів, до завжди особливого поєднання здібностей і потреб, цілей та інтересів, стимулів і мотивів. У цьому ланцюгу понятійних перетворень, який відображає формування мотивації суб'єктів, є місце також і для ідеї раціональності, для прин-

---

⁸ Ходжсон Джеффри. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории: Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — С. 159.

⁹ Дж. Ходжсон звернув увагу на абсурдність гіпотези раціональних очікувань у разі її абсолютизації. Адже думка про те, що економічні індивіди наперед (апріорі) знають, як будуть відбуватися економічні процеси та якими будуть їх результати, і тому завжди діють раціонально, дає підстави для висновку про непотрібність самої науки разом з її гіпотезами.

ципу Парето, а мотивація є своєрідним розвитком цих та інших положень, що відображають рушійні сили економічних процесів.

Специфічною формою прояву методології кожної науки є їх функції. В економічній теорії виділяють пізнавальну, світоглядну (ідеологічну), методологічну та практичну функції. Вони відображають вектори спрямування наукових досліджень, результат, на який мають бути націлені, призначення економічної теорії. Доведення результатів наукового аналізу до висновків, які відповідають зазначеним вимогам, є підтвердженням наповненості змістом методології економічної науки. Так, пізнавальна функція передбачає побудову логічної системи понять і категорій, виявлення зв'язків, установлення відповідних законів, що з інституціональних позицій відображають функціонування та розвиток економічної системи. Цьому завданню в роботі приділяється основна увага, хоча завершення створення системи понять і категорій, установлення законів та закономірностей інституціональної економічної теорії ще попереду.

Потребує реанімації світоглядна (ідеологічна) функція економічної теорії, яка впродовж тривалого часу використовується як ідеологічне прикриття, як прислужниця для політичних партій чи влади, що діють відповідно до власних інтересів. Так, одна із найглибших наукових систем — марксистська економічна теорія — стала заручницею відповідної ідеології, а нині її долю повторює неокласична економічна теорія. Заклинання та алілуйщина на адресу приватної власності на ресурси, безоглядна прихильність до ринкового фундаменталізму, монетаризму мало що мають спільного з дійсним науковим аналізом цих та інших проблем.

Наслідки так званого Вашингтонського консенсусу, радикальні вимоги з боку світових економічних організацій до окремих країн, економічні системи яких несумісні з нав'язуваними рекомендаціями, є яскравим свідченням домінування ідеологічних цілей перед адекватними цілями економічного розвитку. Дійсна світоглядна функція інституціональної економічної теорії полягає у формуванні в економічних та політичних суб'єктів системи наукових знань, на ґрунті яких тільки й може виникнути їх ідеологія та здійснюватимуться практичні дії. Особливу роль у цьому процесі відіграють зага-

льнонаукові підходи, цивілізаційна парадигма та логічність і дієвість системи понять і категорій інституціональної економічної теорії. Світоглядна функція безпосередньо пов'язана із суспільною свідомістю та поняттями, через які вона реалізується.

Не менш важливу роль відіграють тісно пов'язані між собою методологічна та практична функції економічної теорії. Перша передбачає використання основних положень інституціональної економічної теорії як відправних моментів (реперних точок) для всієї системи економічних наук, а друга — з доведеністю висновків науки до такого рівня, який дає можливість використовувати їх у практиці господарської діяльності.

Нині вкрай критично оцінюється стан основних напрямів економічної теорії за критеріями методологічної придатності та практичного застосування їх положень. Так звані прикладні та спеціальні економічні науки змушені використовувати висновки різних наукових напрямів, що веде до еклектичності їхніх досліджень, при аналізі динамічних процесів використовуються поняття та категорії статички, показники економічної діяльності, що далеко не точно відображають реальність. Реальний стан економічної науки ілюструє думка відомого дослідника про те, що чіткість математичних викладів та ясність графіків на шкільній дошці зовсім не відповідають реаліям практики. Подоланню глибокого академізму економічних знань та їх відриву від практики сприятиме запропоноване в монографії поєднання пізнавальної та предметно-перетворювальної діяльності у системі організаційної науки, яка відкриває шлях для наповнення змістом методологічної і практичної функцій інституціональної економічної теорії.

Особливістю кожної праці, присвяченої методологічним проблемам економічної теорії, є певна її незавершеність, відкритість для подальшого уточнення позицій і положень, розвиток викладених ідей. Не є винятком і праця, у якій поряд з відомими положеннями запропонований новий погляд та обґрунтовуються нові ідеї, виникають питання щодо рівня їх обґрунтованості і прийнятності. Автор із вдячністю сприйме доброзичливі конструктивні критичні зауваження та пропозиції щодо можливих напрямів удосконалення тексту.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ 1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬСТВА

1.1. Системний підхід у дослідженні суспільних процесів

Загострення суперечностей сучасної епохи, пошуки відповіді на надзвичайно складні питання та виклики часу потребують адекватних наукових підходів до пізнання суспільних процесів. Існуючі теорії суспільного розвитку не дають відповіді на запити життя, не в змозі охопити реалії сьогодення та виконати прогностичну функцію. Ще більше загострилися потреби оновлення світоглядних та методологічних підходів у суспільствознавстві в умовах посилення впливу глобалізації розвитку людства.

Основою модернізації теоретичного фундаменту суспільствознавства, на думку провідних учених, є перехід до нової загальнонаукової методології пізнання. Успіхи біології, теоретичної фізики, хімії, інших природничих наук пов'язані насамперед із використанням нових методів дослідження, застосуванням системного підходу як особливого методологічного напрямку. Цей підхід ґрунтується на цілісному уявленні про предмет аналізу як складне багаторівневе утворення, організоване в певний спосіб. Центром уваги стають складність та організованість досліджуваних явищ, що являють собою цілісності¹⁰. У процесі пізнання явищ дослідники виходять із взаємообумовленості і взаємозв'язку всіх сторін складних об'єктів. Суть цього підходу образно виразив Гете, зауважив-

¹⁰ Формирование системного мышления в обучении / Под ред. З. А. Решетовой. — М.: Единство, 2002. — С. 60.

ши, що лише в поєднанні всіх звуків стає зрозумілим зміст слова «хліб», а взяті окремо вони є лише звуками.

Перехід до нової методології передбачає перегляд практики застосування принципів Лапласівського детермінізму та врахування поряд з ними принципу взаємодії. Пошук кінцевої причини, визначення первинності однієї сторони і вторинності іншої не слід абсолютизувати. Причина і наслідок взаємообумовлюють одне інше, постійно змінюють свої місця, утворюючи зачароване коло взаємодії, розірвати яке можна лише через дослідження генезису явища, рухаючись по спіралі його еволюції.

Взаємодія зовсім не відкидає причинності та закономірностей розвитку процесів, а передбачає врахування всіх факторів, у тому числі і різновекторних, коли виникає ситуація невизначеності подальшого руху. У точках біфуркацій впливати на розвиток явища можуть випадкові чинники, спостерігається зміна місць між причиною і наслідком, а розвиток процесів набуває вірогіднісного характеру. Після виходу явища з такого переломного періоду, домінуючого значення набуває певний фактор, і ми знову можемо говорити про причинну залежність, яка визначає закономірність розвитку, притаманну даному етапу.

Причинно-наслідкові залежності характеризують явища у статиці, відображають незмінність його стану на певному етапі, миттєвий зріз (знімок), що фіксується у понятті «відносини», а взаємодія — його рух, перехід від одного стану до іншого, тобто функціонування і розвиток. У взаємодії відображаються всі характеристики предмета — як стабільні, що розкривають його сутність, так і переломні, у яких кардинально змінюється структура факторів впливу. Взаємодія включає дослідження як причинно-наслідкових, так і вірогідних залежностей.

Системний стиль наукового мислення відкидає також абсолютизацію матерії як універсальної субстанції пізнання та вторинності відносно неї свідомості. Ще Лейбніц розробив поняття монади, що передбачає поєднання матеріального та ідеального («тіла і душі»), яку було названо «еволюціонізуючою одиницею свідомості». Введення поняття монади в науковий апарат сутте-

во впливає на процес і результати дослідження. «У результаті замість одвічної і матеріалістичної філософської ідеї вторинності свідомості виникає нова концепція єдності буття і розуму, а основне питання філософії трансформується в проблематику боротьби раціоналізму і ірраціоналізму»¹¹. У природознавстві реалізація цього підходу полягала у введенні в процеси, що досліджуються, індивіда як спостерігача й активно діючу сторону.

Ще гострішим є питання використання принципу монадності та повнішого врахування свідомості при вивченні суспільства. У суспільствознавстві слід виходити з того, що людина — безпосередній учасник процесів, які вивчаються, і тому вони не можуть досліджуватися відсторонено від її свідомості. У ситуаціях, що «включають мислячих учасників, події не можуть бути незалежними від того, що думають ці учасники, вони відображають вплив рішень учасників»¹². Усе це вимагає розглядати суспільні процеси з урахуванням постійно зростаючої активності людей, обґрунтування і введення в дослідження поняття суспільного суб'єкта, яке охоплює зазначені вище вимоги нового загальнонаукового підходу. Людина та її свідомо взаємодія з іншими індивідами стає центральною статтю при дослідженні всіх суспільних процесів із позиції системного підходу.

Зазначені ключові положення нової загальнонаукової методології поки що не знайшли втілення в суспільствознавстві з належною послідовністю і повнотою. Особливо це стосується економічної літератури, де домінують уявлення про суспільство як відокремлену частину матеріального світу, розвиток якого пояснюється виключно причинно-наслідковими залежностями, де кінцева причина завжди має матеріальний характер. Сутність такого підходу полягає в зосередженні уваги на історичному розвитку засобів виробництва і зумовленого ним суспільного поділу праці та формуванні на цій основі соціально-економічних відносин. Найбільш завершеної форми цей підхід набув у марксистській теорії суспільства, суть якого визначається через «установлення детермінованості всіх суспіль-

---

¹¹ Пахомов Ю. Н., Павленко Ю. В., Крымский С. Б. Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998. — С. 394.

¹² Сорос Дж. Кризис мирового капитализма: Пер. с англ. — М., 1995. — С. 5.

них відносин виробничими відносинами і відкриття залежності виробничих відносин від рівня розвитку продуктивних сил»¹³. І якщо в соціологічній літературі (О. Конт, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс та ін.) допускається поряд з матеріальними вплив ідеальних детермінант суспільства, обговорюється їх взаємовплив і місце в розвитку суспільства як цілого утворення, то в економічній літературі переважають традиційні підходи. Найбільш повно це проявляється в сучасній неокласичній економічній теорії з її методологічним індивідуалізмом та раціоналізмом поведінки індивідів.

Відповідно до матеріалістичного розуміння суті суспільства обґрунтовується і процес його історичного розвитку, основу якого становить ідея прогресу. І хоча вона в такій формі була піддана глибокій та аргументованій критиці у працях А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Г. Ріккєрта та інших мислителів, досі матеріалістичне тлумачення прогресу домінує у свідомості науковців. Представники прогресивістського підходу розглядали прогрес суспільства як його розвиток по висхідній, з неодмінністю переходу до більш прогресивної суспільно-економічної формації, що є якісно іншою характеристикою розвитку суспільства, тобто як такий собі ескалатор з безупинним рухом уперед.

Однонаправленість суспільного розвитку пояснювалася неодмінністю оволодіння людиною природними і суспільними силами та підпорядкування їх індивідуальним інтересам. Критерії прогресу зводилися переважно до накопичення знань, розвитку продуктивних сил і продуктивності праці, до накопичення матеріального багатства і повного панування над природою. Фактично в ньому реалізується обґрунтована ще Аристотелем ідея влади і панування людини як головного типу соціального зв'язку. Водночас залишалася на рівні декларацій ідея про духовний і соціальний виміри суспільства, про всебічний розвиток людини як головний критерій суспільного прогресу. Результатом надання пріоритетності матеріального над духовним, слідування принципу залежності свідомості від буття стало формування споживацького суспільства й «одновимірної» людини.

---

¹³ Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — С. 436.

На початку третього тисячоліття з новою силою підтвердилася хибність абсолютизації матеріалістичного тлумачення прогресу. Це проявилось у загостренні екологічних проблем і необхідності рішучих дій щодо захисту природного середовища та протидії егоїстичному використанню обмежених енергетичних та інших природних ресурсів. Але особливо відчутними стали проблеми загострення суспільних відносин, поява нових суперечностей їх розвитку та розвитку людини. Відбулося зниження ролі ціннісних орієнтирів розвитку суспільства, посилення бездуховності, що призвело до стану, коли людина «зазирнула у такі безодні зла, що мусить переродитися» (С. Б. Кримський). Витіснення людини на узбіччя суспільного розвитку, ігнорування ролі духовно-культурних цінностей як важливих критеріїв історичного поступу суспільства стали наслідком абсолютизації матеріалістичного розуміння історії та ідеї причинності.

Усе це вкрай загострило суспільні протиріччя, призвело до радикальних і неочікуваних змін, що відбуваються у світі. Занепад суспільної моралі, бездуховність, подвійні стандарти, насамперед у владної еліти, стали в перший ряд причин формування ісламського тероризму, краху СРСР і соціалістичної системи, виникнення «помаранчевої революції» в Україні. Як підкреслює М. І. Гальвановський, нині сформувалися нові протиріччя суспільного розвитку, коли «накопичені гігантські обсяги знань і матеріальних інструментів їх використання до початку третього тисячоліття від Різдва Христового увійшли в загрозливе протиріччя з рівнем моральності людей, які їх застосовують»¹⁴. Механістичні уявлення про розвиток суспільних процесів, зведення їх до детерміністських зв'язків, що мають кінцеву причину матеріалістичного характеру, ігнорування ролі суспільної свідомості, передусім духовно-культурного розвитку людини, повинні бути змінені.

Системний підхід передбачає суттєві корективи при вивченні суспільства: виключає абсолютизацію однієї з його сторін та надання їй значення первинності відносно інших складових суспільства, не зводить розгляду зв'язків між ними

---

¹⁴ Гальвановський М. І. Есть ли шанс у России в XXI веке? // Философия хозяйства. — № 6 (12). — 2000. — С. 53.

лише до встановлення причини і наслідку. Суспільство розглядається як складне утворення, до якого входять принаймні політична, економічна, соціальна і духовно-культурна підсистеми, вони утворюють нерозривну єдність, що певною мірою упорядкована. Складність полягає не лише у внутрішній дискретності суспільства, де кожна з його підсистем має спільні та індивідуальні властивості і сама може розглядатися як система. Складність суспільства проявляється в існуванні таких його властивостей, що не зводяться до суми властивостей підсистем. Ці характеристики суспільства пов'язані з визначальною роллю впливу цілісності суспільства на окремі його складові, пріоритетним значенням суспільних цілей і цінностей для суспільного розвитку, установленням певного порядку поведінки підсистем та індивідів тощо. Їх неможливо вивести з властивостей окремих складових суспільства, ці риси суспільства як цілого формувалися в процесі історичного розвитку і можуть бути розкриті лише на основі його генезису. Вони виникли в результаті соціального відбору цілей, цінностей, способів дій і знайшли підтвердження у досвіді поколінь, мають вимір не лише у часі, а й по духовній висоті їх змістового наповнення.

Крім зазначеного вище складність суспільства визначається й основними його складовими, що мають індивідуальні властивості. Суспільство як ціле існує завдяки наявності у його складі різноякісних елементів, що становлять політичну, економічну, соціальну та культурну сфери суспільного життя. Причому ці сфери є неподільними складовими лише відносно суспільства як цілого. Якщо ж розглядати їх відокремлено, виявимо їх власну структуру, складові якої, у свою чергу, мають дискретний характер. Походження елементів кожної сфери суспільства потребує вивчення їх власної структури, генезису історичного розвитку й означає перехід до іншого рівня аналізу.

Отже, складність суспільства полягає в ієрархії зв'язків — горизонтальних, що виникають між елементами в межах сфер суспільного життя і елементами інших суспільних сфер, та вертикальних зв'язків, що виникають між суспільством як цілим та елементами різних сфер суспільства. Причому характер ієрархій може бути різний залежно від цивілізаційних особли-

востей суспільства, способу організації влади, характеру власності тощо.

Елементами суспільної системи, навколо яких виникає вся сукупність суспільних зв'язків, є індивіди. Люди набули статусу суспільних індивідів під час розпаду кровноспорідненої общини та відносної відокремленості від неї. Цей статус характеризувався наявністю у людей окремих прав у рамках тогочасного суспільства та особистої відповідальності за власні дії і самостійне існування. Античні юристи такий статус виразили поняттям фізичної особи (громадянство). Суспільна дієздатність людини, спроможність самостійно вступати у зв'язки робили її індивідом, граничним елементом суспільної ієрархії. Тобто індивід розглядається як неподільний елемент суспільної системи при розгляді її з позицій цілого.

Водночас людина має різноманітні потреби і здібності, реалізація яких вимагає діяти в багатьох напрямках. Тому вона бере участь у політичній, економічній, соціальній, духовно-культурній сферах життя суспільства. Виконуючи різні соціальні ролі, вона одночасно є носієм окремих функцій, стає «частковою людиною». Самостійне існування в такій формі неможливе, людина діє не як фізична особа (індивід), а в складі певних суспільних об'єднань, як член різних організацій. Права і відповідальність переносяться з індивідів на їхні об'єднання (організації), через що останні набули нового суспільного статусу юридичної особи¹⁵. Організації, як і індивіди, є елементами суспільної системи, утворюючи складну структурну будову, що історично розвивається.

Поняття юридичної особи відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки дає можливість зрозуміти суть ієрархічної будови суспільства, розкрити природу елементів, що утворюють різні рівні його структури. На відміну від фізичних осіб вони є колективними утвореннями, що реалізують певні цілі індивідів та суспільства як цілого. Як буде показано в наступних розді-

---

¹⁵ Поняття юридичної особи виникло в період становлення античного суспільства, у містах-державках Стародавньої Греції — полісах, і означало розмежування прав і відповідальності за дії індивідів як фізичних осіб, котрі лише й могли їх мати, та за діяльність муніципальних об'єднань громадян. Його складність полягає в тому, що воно має віртуальний характер, на відміну від фізичної особи, юридичній особі притаманна лише колективна дія та відповідальність за неї.

лах, індивіди та організації поряд із поняттями права, відповідальності, справедливості, свободи тощо є базовими категоріями системного аналізу суспільства та використовуються в соціології, політології, економічній науці і не можуть належати лише юридичній науці.

З позиції суспільства як цілого економічна сфера є його складовою, що має відповідні цілі та функції і цим відрізняється від політичної, соціальної та духовно-культурної сфер. Наявність власних функцій робить її відносно автономною та дає змогу розглядати як підсистему суспільства, що має власну структуру, складові якої, у свою чергу, є підсистемами економічної системи. В основі дискретності структурних рівнів суспільства стоїть індивід, який є неподільним елементом, котрий реалізує свої економічні потреби і здібності через спільну діяльність з іншими людьми. Тому індивіди входять у різні колективні утворення, що є юридичними особами економічної системи. Статус юридичної особи вказує лише на наявність прав і відповідальність за дії колективних об'єднань індивідів, на їх неподільність відносно вищого рівня ієрархії.

Поняття юридичної особи відображає наявність в елементів економічної системи (індивідів та різноманітних економічних організацій) прав і відповідальності відносно суспільства. При цьому права і відповідальність ми розглядаємо як різновид соціальних норм, у яких інтегруються цілі та цінності суспільства. Цілісність суспільства і, звичайно, економічної системи полягає в сукупності цілей та соціальних норм, що визначають місце, роль і поведінку елементів економічної системи. Установляючи права та відповідальність юридичним особам, суспільство визначає їх статус і функції, обумовлює напрями дії. Реалізація елементами економічної системи її функцій, а також їх активна діяльність у межах прав і відповідальності передбачає і досягнення власних цілей. Направленість активних дій елементів на досягнення власних та суспільних цілей дозволяє розглядати їх як суб'єктів економічної системи.

Структура економічної системи представлена економічними суб'єктами, котрі забезпечують реалізацію її функцій на різних рівнях ієрархії. Ключовими характеристиками суб'єктів є активна діяльність, спрямована на досягнення власних цілей та

цілей економічної системи. Тому суб'єктна структура останньої завжди передбачає аналіз цілей, притаманних індивідам та організаціям, у які вони об'єдналися, цілей економічної системи та суспільства, спонукальних сил, що викликають активність суб'єктів, рівень суспільного розвитку економічних систем тощо. Суб'єкти, взаємопов'язані економічними цілями суспільства, існують відокремлено один від одного та перебувають на різних рівнях економічної системи. Єдність взаємозалежності і відокремленості та активність є ключовими характеристиками суб'єктів.

Діяльність щодо забезпечення різноманітних економічних потреб люди здійснюють у межах домогосподарств, позасімейних економічних організацій та держави, що розглядається як особливий тип економічної організації. Кожна з названих економічних організацій набуває певних суспільних форм залежно від цивілізаційних особливостей суспільства, у якому вони функціонують. Для характеристики будь-якої системи особливе значення має «виявлення цілісності та складових частин предмета, закономірностей поєднання частин у ціле, їх організацію в структуру, закони структури і т. д.»¹⁶. Тому при дослідженні економічної системи насамперед потребує уваги розгляд особливостей економічних суб'єктів, характеру взаємодії між ними, місця і ролі індивіда в економічних організаціях, спроможність останніх реалізувати потреби і здібності людей, які їх утворюють. У міру зростання потреб і розвитку здібностей індивідів розширюється коло економічних організацій, у яких вони беруть участь, змінюються їхні функції, що веде до ускладнення структури економічної системи суспільства.

Наступною, після складності, ознакою економічної системи, вивчення якої є важливим напрямом системного аналізу суспільства та його економічної сфери, є її організованість. Остання означає певну упорядкованість діяльності суб'єктів, наявність зв'язків та відносин, що виникають між ними, їх стійкість та відповідність цілям економічної системи. Поняття порядку стає одним із ключових понять економічної системи,

---

¹⁶ Формирование системного мышления в обучении / Под ред. З. А. Решетовой. — М.: Единство, 2002. — С. 63.

що характеризує рівень її зрілості, розвиток від становлення до набуття органічної цілісності. Особливості упорядкованості тої чи іншої економічної системи залежать від історичної специфіки відносин та зв'язків, що виникають у її межах. Тому організованість економічної системи даного суспільства можна розкрити лише через аналіз реально існуючих економічних відносин та зв'язків, що виникають між економічними суб'єктами, між ними та економічною системою як цілим.

Зв'язки і відносини економічної системи тісно пов'язані між собою і покликані конкретизувати її функціонування та розвиток. Їх природу можна зрозуміти лише тоді, коли розглядати з погляду діалектики цілого і частини. «Категоріальна пара «частина» — «ціле» виражає відносини між «сусідніми» і взаємопов'язаними структурними рівнями. Обидві категорії відрізняються підкреслено предметним характером, кожна з них виражає характерну для даного рівня відокремленість»¹⁷. Практика взаємопов'язаності і відокремленості є відправною точкою дослідження природи зв'язків і відносин економічної системи.

Відокремлені індивіди, що утворюють суспільство, перебувають у певній взаємозалежності, не існують один без одного. Природу цієї залежності розкриває соціоантропогенез, стосовно суті якого досі точаться дискусії. Матеріалістичне тлумачення його обґрунтовано марксизмом, який визначальну роль у становленні людини та суспільства відводить матеріальному виробництву, ролі праці щодо забезпечення переходу від біологічних до соціальних зв'язків¹⁸.

Західні учені доводять ключове значення соціальних норм у становленні людини і суспільства. У них відображаються суспільні цінності, накопичені поколіннями людей, що є основним засобом їх об'єднання. Французький дослідник Леві-Строс у своїй праці «Елементарні структури спорідненості» довів, що регулювання відносин між чоловіком і жінкою, заборона інцесту та кровозмішування відіграли визначальну роль у формуванні суспільної природи людини. І лише на пев-

¹⁷ Связь и обособленность. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 54.

¹⁸ *Энгельс Ф.* Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения: В 3 т. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 3. — С. 69.

ному етапі праця стала відігравати свою роль у розвитку цього процесу: «Наявність норм веде до принципової відмінності суспільства від тваринного світу»¹⁹.

Принципова відмінність зазначених тлумачень соціоантропогенезу з повною силою проявляється у відомому протиставленні індивідуалізму та холізму. Дискусія стосовно урахування в аналізі суспільних процесів первинності індивіда чи колективу, у якому він живе і діє, розгортається з новою силою. Це пояснюється методологічним значенням відповіді на поставлене питання. Від неї залежить вибір відправної точки розгляду будь-яких суспільних процесів. На нашу думку, ця дискусія не має перспектив успішного завершення в межах традиційної парадигми, оскільки перебуває в зачарованому колі взаємозалежностей індивіда та суспільства.

Розглянути цю взаємозалежність лише в межах причинно-наслідкових зв'язків неможливо, оскільки такий підхід огрублює реальну взаємодію між індивідом і колективом, не враховує зворотного впливу наслідку на причину, не відображає значення цілісності суспільства. Крім того, на певних етапах розгортання суспільних процесів причиною поперемінно стають індивіди і колективи. Тому неможливо розглянути з належною повнотою економічні процеси виходячи виключно з пріоритетності лише однієї зі сторін суспільства.

Саме через вузькість методологічних підходів, на наш погляд, сучасна неокласична економічна теорія втрачає домінуючі позиції, стає вразливою для критики. Поклавши в основу всієї системи економічних залежностей та висновків принцип методологічного індивідуалізму, вона змушена постійно розширювати коло різноманітних обмежень, абстрагуватися від тих чи інших факторів. Усе це призвело до високого рівня абстрактності її положень, нежиттєвості висновків, прогнозів та рекомендацій, що дало підстави назвати її «теорією класної дошки».

Методологія системного аналізу дає змогу уникнути ситуації, коли при дослідженні суспільних процесів пріоритетність надається лише одній стороні — індивіду або суспільству, та розкрити природу зв'язків і відносин між ними. Це досягається

---

¹⁹ Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. — М.: Прогресс, 1972. — С. 53.

насамперед через розгляд суспільства з позиції цілісності, визначення ролі цілого у формуванні та функціонуванні зв'язків і відносин між суспільством як цілим та індивідами як його частинами.

Цілісність суспільства визначається рядом факторів, серед яких передусім треба назвати існування духовно-культурних цінностей та цілей, притаманних людям певної цивілізації. Вони формуються з досвіду багатьох поколінь людей, відображають особливість умов їх життя і є своєрідним історичним відбором кращих рішень та форм поведінки. За своєю природою цілі та цінності суспільства є соціальними нормами, що об'єднують людей, у яких інтегрується індивідуальне і колективне начала. У соціальних нормах знаходимо взаємозалежність і взаємобумовленість індивіда і суспільства, оскільки виникають вони з поведінки індивідів і потім стають спільним надбанням, що впливає на поведінку кожної людини.

Соціальні норми об'єднують індивідів у певні форми колективності через формування зв'язків і відносин між ними. Тобто в усіх людей є певні тотожні риси, що формуються під впливом єдиних цінностей суспільства, і ці тотожності стають основою зв'язку між ними.

Суспільний зв'язок не просто фіксує подібність рис індивідів, а й відображає залежність між людьми, коли зміна таких рис в одного індивіда викликає зміну їх в іншого. Так формується взаємозалежність людей у суспільстві, яка відображається у різноманітності її зв'язків²⁰. Суспільна залежність є головним (системоутворювальним) зв'язком кожного суспільства.

Окрім спільних люди мають і індивідуальні риси, накопичення яких призвело до розпаду кровноспорідненої общини та формування індивідів. Ці риси стають основою відокремленості індивідів у суспільстві. «Зв'язок має відносний характер, є зв'язком лише в певному відношенні, оскільки речі з якогось боку тотожні і передбачають свою протилежність — відокремленість (ізолюваність)»²¹. Тобто індивіди мають такі риси, зміна яких в одного не зачіпає іншого. Відокремленість має

²⁰ «Зв'язок звичайно визначається як залежність речей (властивостей, процесів) однієї від одної, котра проявляється в тому, що зміна однієї речі (властивості, процесу) тягне за собою зміну іншої» (Связь и обособленность. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 44).

²¹ Связь и обособленность. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 34.

сенс лише для взаємопов'язаних елементів, підкреслює автономність їх існування і те, що лише в такому статусі між ними може виникнути зв'язок. Зв'язок між відносно відокремленими індивідами відображає поняття відносин.

На відміну від поняття зв'язку, що характеризує сутнісний рівень пізнання суспільних процесів і явищ, поняття відносин — категорія буття, відносини фіксують не лише взаємозалежність, а й відокремленість індивідів від суспільства, єдність та відмінність їхніх цілей, вони є найбільш глибокою характеристикою суспільства та його індивідів. У відносинах консервуються суспільні риси індивідів, відображається їх статус у суспільстві, позиції, з яких вони вступають у зв'язки. Тому відносини відображають певний стан суспільства, характеризують онтологічний вимір його будови, розкривають внутрішню структуру суспільства. У цьому сенсі правомірним є висновок класиків, що природа суспільства визначається сукупністю суспільних відносин.

Визначення змісту суспільних відносин потребує вивчення кількісних та якісних характеристик зв'язків, що лежать в їх основі. Якісні ознаки суспільних зв'язків пов'язані з певними цінностями, що об'єднують індивідів у відповідних сферах життя. Тому відповідні соціальні норми є підставою для відносного виокремлення політичних (владних), економічних, соціальних, духовно-культурних відносин. Усі вони пов'язані між собою і відображають різні сторони суспільного життя індивіда.

На зміст суспільних відносин впливає і кількісна визначеність зв'язків, яка пов'язана з характером та глибиною відокремленості індивідів. Залежно від міцності суспільних зв'язків індивідів має місце кореляційна чи функціональна залежність індивідів від суспільства, формується різний рівень розвитку суспільних відносин. Таким чином, зміст суспільних відносин постійно змінюється у часі, вони завжди мають історичну визначеність, у ній відображається рівень розвитку індивідів та суспільства, особливості їх взаємообумовленості.

Взаємну залежність і відносну відокремленість індивідів в економічній сфері суспільства відображають відносини власності. Вони виникли в «осьовий час» унаслідок розпаду кровноспорідненої общини і появи відокремленого індивіда та фор-

мування суспільної залежності. Як зазначав П. Б. Струве, «власність завжди є засобом відокремлення та відображення окремого і водночас пов'язаного існування безлічі господарств»²².

Власність фіксує суспільні умови та порядок доступу індивідів до необхідних ресурсів і в такий спосіб визначає суспільний статус індивідів у сфері господарювання. У відносинах власності знаходить своє відображення вплив суспільства як цілого на індивідів, рівень історичного розвитку останніх та глибина автономності їх існування.

Отже, історичні форми власності завжди змінювалися під тиском індивідуального розвитку людей, необхідності встановлення нового способу взаємозв'язку між індивідами в суспільному виробництві.

Власність є найбільш глибокими відносинами економічної сфери і по праву розглядається як фундамент усієї сукупності економічних відносин. Така роль відносин власності зумовлена тим, що в них, по-перше, фіксується історичний тип суспільної залежності індивідів, з якої випливає особливість зв'язків, що лежать в основі всіх економічних відносин.

По-друге, у власності фіксується рівень суспільного розвитку індивідів, відповідно і коло відносин, у які вони вступають.

По-третє, у відносинах власності відображається визначальний вплив соціальних норм на статус та поведінку індивідів, історичні особливості суспільного розвитку людей, форми їх залежності та відокремленості від суспільства. Зміна форм власності є способом розв'язання суперечності між суспільством та індивідами і відображає історичний розвиток суспільної залежності індивідів у господарській сфері.

Власність, як і вся система економічних відносин, характеризує статистику економічної системи, відображає певний статус індивідів у суспільстві, особливості їх залежності. Реалізуються відносини власності лише в процесі активної діяльності індивідів, коли має місце дія, направлена на подолання різних форм залежності.

---

²² Струве П. Б. Хозяйствование, хозяйство, общество // Струве П. Б. Избранные сочинения. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 9.

Взаємний вплив сторін викликає необхідність здійснення взаємного зв'язку, зміну залежності індивідів від суспільства. В його основі лежать взаємообмін необхідними людям речами та інформацією. Якщо розглядається «реальний фізичний зв'язок стану матеріальної системи, ...то такий зв'язок немислимий без передання речовини, енергії та інформації з однієї системи в іншу, з одного стану системи в інший»²³. Кожний індивід має власні потреби та здібності, реалізація яких вимагає взаємодії з іншими людьми, суспільством у цілому. У результаті такої взаємодії змінюються самі індивіди, їхні цілі та потреби, змінюється і суспільство в цілому, а економічна система набуває динамічного стану.

Взаємодія економічних суб'єктів стає предметом дослідження функціонуючої економічної системи, її динамічного стану. Взаємодія містить зв'язки та відносини, що відображають залежність та відокремленість індивідів, причини та напруги їхньої діяльності, механізм їх суспільного розвитку та поведінки.

Поняття взаємодії дає змогу розглядати економічні процеси не лише в межах причинно-наслідкових зв'язків й досліджувати реально існуючі нелінійні, стохастичні, можливі зв'язки. Відкривається можливість при вивченні економічної системи використовувати увесь арсенал методологічного інструментарію синергетики. «Багатство зв'язків з певним наближенням можна виразити не в образі «ланцюга», а через поняття об'ємної «мережі», де кожна річ є «вузлом» численних зв'язків»²⁴. Такими «вузлами» економічної системи стають підсистеми, функціонування яких здійснюється через реалізацію всієї сукупності зв'язків у процесі поглиблення їх взаємодії з суспільством.

Взаємодія як обмін між суб'єктами, що відповідає їх індивідуальним і спільним цілям, потребам та інтересам, веде до їх суспільного розвитку і містить рушійні сили їх активності. Разом з тим у взаємодії відображається і вплив суспільства, його

---

²³ Рузавин Г. И. Вероятность, индукция, детерминизм // Современный детерминизм и наука. Т. 1. — Новосибирск: Наука (Сибир. отд.), 1975. — С. 103.

²⁴ Связь и обособленность. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 30.

цілей та інтересів, що здійснюється через установлення певної форми власності. У взаємодії економічних суб'єктів знаходимо відображення всіх суспільних чинників, що впливають на їх поведінку.

Взаємодія вимагає змінити кут зору на економічні процеси і передбачає розглядати їх не як *ex-post* процеси, що втілилися в певних економічних відносинах, а як реально здійснюваний взаємообмін між економічними суб'єктами. У цих процесах увага зосереджується не лише на русі товарів та послуг у процесі створення суспільного багатства, а на активності суб'єктів, їх цілях, формах та змісті взаємообміну.

Розкриття суті взаємодії економічних суб'єктів також пов'язане з фундаментальною характеристикою економічної системи — відносинами власності, точніше — з процесом їх реалізації. Як було показано вище, власність фіксує суспільний статус індивідів в економічній сфері, характер їх залежності, глибину та рівень відносної відокремленості. У формах власності відображено суспільний рівень зрілості індивідів, що проявляється у певній сукупності притаманних їм потреб та здібностей.

Забезпечення потреб та реалізація здібностей робить необхідним вступ індивідів у зв'язки, здійснення взаємообміну діяльністю чи предметами потреб. Реалізація власності передбачає активну дію економічних суб'єктів, спрямовану на взаємообмін між ними заради досягнення власних цілей, а предметом обміну стають права власності.

Суспільний статус суб'єктів економічної сфери визначається наявністю у них прав власності на ресурси, які вони використовують у господарській діяльності. При цьому право ми розглядаємо як різновид соціальних норм, за допомогою яких суспільство впливає на поведінку людей. У сукупності соціальних норм вбачаємо конкретну форму прояву цілісності суспільства, що справляє вирішальний вплив на суть та поведінку кожної людини. «Право невіддільне від соціального існування людини. Воно означає перехід людини від тваринного існування до людського суспільства»²⁵.

---

²⁵ Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. — М.: Прогресс, 1972. — С. 114.

Як і кожна соціальна норма²⁶, права власності відображають взаємозв'язок суспільства та індивідів, які його утворили. Суспільство встановлює права власності, а індивіди здійснюють самостійну діяльність у визначених ним межах, тим самим отримують легітимізацію власних дій. У правах власності знаходимо історичну форму поєднання індивідуальних та суспільних цілей, форму розв'язання суперечності між ними. Реалізувати права власності можна через взаємний обмін правочинами на належні економічним суб'єктам ресурси. Характер обміну правами власності та його історичні форми є похідними від форм власності. Активна діяльність економічних суб'єктів, їх взаємодія між собою та суспільством здійснюються в процесі обміну правочинами на ресурси, що використовуються у господарстві. Зовні цей обмін являє собою здійснення індивідами економічних операцій. Тому наступним поняттям вузлової лінії понятійних перетворень, що характеризує функціонування економічної системи, є поняття економічних операцій (транзакцій). Їх аналіз виходить за межі даної праці.

Тут варто лише зауважити, що визначення типів, форм, способів здійснення економічних операцій відкриває можливість для розкриття суб'єктної структури економічної системи. На відміну від традиційних підходів, згідно з якими вона визначалася на основі руху матеріальних благ по фазах їх створення, розподілу, обміну та споживання або через виділення техніко-економічних, соціально-економічних та організаційно-економічних відносин, структурування економічної системи на основі класифікації операцій передбачає в основу покласти напрями суспільної діяльності економічних суб'єктів.

Взаємодію неможливо змістовно аналізувати без визначення індивідуальних цілей суб'єктів та їх взаємозв'язку з цілями суспільства в економічній сфері. Тому наступним кроком у дослідженні взаємодії економічних суб'єктів різних рівнів є встановлення цілей, заради досягнення яких функціонує економічна система.

---

²⁶ Необхідно підкреслити зв'язок та відмінність прав власності як соціальної норми від юридичних норм права власності. Останні пов'язані з санкціями за порушення прав власності і є вторинними відносно прав власності як соціальних норм.

Економічна система є підсистемою суспільства, і її цілі визначаються суспільством та полягають у створенні благ і послуг для забезпечення суспільних потреб. Поряд з цим на цілі економічної системи впливають і внутрішні чинники — необхідність збереження її цілісності та забезпечення подальшого розвитку. Тобто цілі економічної системи формуються в результаті узгодженості зовнішніх та внутрішніх факторів і зводяться до забезпечення зростаючих потреб суспільства при збереженні структурної цілісності та підвищення стійкості зв'язків і відносин між суб'єктами, що її утворюють.

Цілі економічної системи, у свою чергу, впливають на індивідуальні цілі економічних суб'єктів. Останні, як правило, пов'язуються з забезпеченням власних потреб та реалізацією здібностей індивідів. Діяльність суб'єктів відповідно до власних інтересів, що узгоджуються з інтересами інших суб'єктів та суспільства, визначає зміст їх взаємодії. Міра взаємної узгодженості індивідуальних цілей та цілей економічної системи впливає на структурну цілісність останньої, на стійкість зв'язків і відносин між суб'єктами та системою в цілому.

Цілісність економічної системи є важливою характеристикою, що відображає рівень збалансованості всіх елементів системи. Вона являє собою не стан, а процес досягнення взаємної відповідності складових, що постійно змінюються. Розглядаючи особливості соціальних систем на різних історичних етапах їх розвитку, Й. Шумпетер підкреслював, що «суспільства ніколи не бувають структурними цілісностями, і половина проблем, з якими вони стикаються, виникає саме через це»²⁷. На шляху свого зростання економічна система проходить ряд етапів: від стану співіснування до органічної цілісності, і кожен із них має різний ступінь взаємоузгодженості цілей та дій, а значить, і різні форми взаємодії.

Економічна система майже ніколи не буває в стані повної збалансованості, який означав би зупинку в її розвитку, а отже, і невідворотність деградації. Принцип рівноваги, що так широко використовується класичною та неокласичною економічною теорією, слід розглядати як наукову абстрак-

---

²⁷ Шумпетер Й. История экономического анализа. — СПб.: Экон. шк., 2001. — С. 93.

цію, яка відображає певний момент у розвитку економічної системи, точку відліку для виявлення тенденцій розвитку. Цей принцип можна використовувати лише за умови доповнення дослідження системи в поняттях нестабільності, стохастичності, допущення раптових масштабних змін (катастрофічності) тощо.

Економічна система може бути розкрита достатньо повно лише на основі використання всього арсеналу методологічного інструментарію синергетики. Вона «виходить з того, що системи за своєю природою перебувають переважно в стані нестійкої рівноваги не тільки через зовнішні обставини, а й через спонтанні зміни в них самих»²⁸. Тому взаємодія економічних суб'єктів здійснюється не лише в рамках причинно-наслідкових залежностей, що є лише окремими моментами взаємодії, а й на основі вірогіднісних, нелінійних взаємозалежностей за одночасного взаємовпливу сторін. Головним напрямом такої взаємодії є досягнення узгодженості інтересів суб'єктів та суспільства, розвиток індивідуальності кожного суб'єкта та розширення його суспільних зв'язків, що в кінцевому підсумку і веде до розвитку суспільства, наростання духовно-культурних цінностей, що є надбанням суспільства і кожної людини.

Професор антропології Колумбійського університету Рут Бенедикт звертала увагу на відмінність суспільств із різним рівнем синергії. В основі цієї відмінності лежать наявні соціальні структури — характер влади, форми власності, рівень культури тощо, що спрямовують дії людей у русло протиборства чи соціальної кооперації та солідарності. «Я говорила про суспільства з високою синергією, інститути яких забезпечують взаємну вигоду від учинених дій, і про суспільства з низькою соціальною синергією, де вигода одного індивіда повертається перемогою над іншим, і переможена більшість змушена викручуватися на свій страх і ризик»²⁹. Піднесення цінностей та цілей суспільства і погодженість з ними індивідуальних цілей змінює характер

---

²⁸ Пахомов Ю. Н., Павленко Ю. В., Крымский С. Б. Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998. — С. 38.

²⁹ Цит. за: Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — М.: Смысл, 1999. — С. 175.

взаємодії, робить економічну систему більш цілісною й ефективною.

1.2. Сутність цивілізаційної парадигми

Суспільство є однією з найскладніших форм об'єктивної реальності. На відміну від процесів, що властиві неживій та живій природі, суспільні процеси відбуваються у свідомо створеному людьми середовищі та пронизані цілеспрямованою діяльністю людей. Пізнання ускладнюють досить швидкі зміни умов та факторів, що впливають на суспільне життя, коли динамізм суспільних процесів передбачає урахування фактору часу, а історія стає ареною їх розгортання. Ці та інші особливості розвитку суспільства вимагають чітко окреслених наукових принципів його вивчення, певного переліку теоретичних положень, що визнані науковим співтовариством як аксіоми, наявності моделі функціонування і розвитку суспільства. Зазначені вимоги до наукового пізнання суспільства заведено називати науковою парадигмою. Від її довершеності та обґрунтованості залежать успіхи наукового дослідження, рівень обґрунтованості висновків та надійність (достовірність) прогнозів подальшого розвитку суспільних процесів³⁰.

Нині в суспільствознавстві використовуються переважно дві парадигми — формаційна та цивілізаційна. Окрім них у дослідженні економічних процесів досить широкого застосування набув підхід, основу якого становить принцип методологічного індивідуалізму. Згідно з ним усі економічні процеси розглядаються з позицій поведінки вільного індивіда, який діє раціонально для реалізації власних інтересів. Незважаючи на постійно зростаючі обсяги аргументованої критики, принцип методологічного індивідуалізму залишається однією з опор неокласичної економічної теорії.

³⁰ Поряд з поняттям наукової парадигми в літературі вживається близьке за значенням поняття науково-дослідної програми (НДП), обґрунтоване Імре Лакатошем. Суть НДП зводиться до використання в науковому дослідженні «жорсткого ядра» — сукупності незмінних принципів аналізу та «гнучкої оболонки», під якою розуміють будь-які підходи, положення та методи, що використовуються дослідниками залежно від об'єкта аналізу. Головним при застосуванні НДП є отримання достовірних результатів дослідження, незважаючи на склад суб'єктивно обраної оболонки.

Тривалий час у працях вітчизняних дослідників займала домінуючі позиції і все ще продовжує використовуватися формаційна парадигма аналізу суспільних процесів. Вона дала змогу вперше отримати цілісне уявлення про історичний розвиток суспільства, розкрити закономірності функціонування його складових, причини та тенденції змін, яких очікує людство. Однак в умовах підвищення рівня складності та взаємообумовленості суспільних процесів та зростання потреби в більш точних знаннях про них формаційна парадигма суспільствознавства стала недостатньою. Нині дедалі більше прихильників знаходить цивілізаційна парадигма, яка, використовуючи потенціал своєї попередниці та розвиваючи власні підходи, здатна стати надійною основою у пошуку відповідей на виклики часу.

Цивілізаційна парадигма почала утверджуватися відносно недавно. Ця парадигма спирається на фундаментальні зміни, що відбулися в розвитку методології науки, на якісно нові загальнонаукові підходи та принципи досліджень. Вони прийшли на зміну уявленням про механічну природу будь-яких процесів, обґрунтованих кілька століть тому Рене Декартом, Ісааком Ньютоном та іншими видатними ученими середньовіччя. Обґрунтовані ними класичні підходи до наукового аналізу орієнтували на пошук першопричини всіх змін, що відбуваються в досліджуваних об'єктах, джерел зовнішніх сил, що спричиняють ці зміни, їх наслідків та механізмів здійснення такого руху. Ці та інші важливі принципи лягли в основу наукового дослідження не лише природничих, а й суспільних процесів. Виявлення причинно-наслідкових зв'язків, що не опосередковані свідомою діяльністю людей і відбуваються поза їхньою волею та свідомістю, розкриття об'єктивного механізму їх розгортання знайшли своє відображення у формаційній парадигмі.

Нова загальнонаукова методологія досліджень передбачає системно-синергетичний підхід до аналізу будь-яких процесів. Вона формувалася поступово через узагальнення наукових досягнень Лейбніца, Гете, Дарвіна, Менделєєва, Ейнштейна та інших видатних учених і має ряд фундаментальних принципів, що суттєво відрізняються від засад класичної загальнонаукової методології:

➤ *об'єкт наукового аналізу розглядається з позицій системності, як складова більш широкого об'єкта. Останній є зовніш-*

нім середовищем і впливає на властивості об'єкта наукового аналізу. Притаманна традиційному науковому підходу ідея атомізму, згідно з якою розглядається в абстракції незалежний і автономно існуючий об'єкт аналізу, змінюється на ідею всебічної його залежності та взаємозв'язку з навколишнім середовищем;

➤ *об'єкт є цілісним утворенням.* Він має власну структурну будову, елементи якої об'єднуються за допомогою засобів, що належать лише об'єкту як цілому. Це означає, що на рівні цілісності існують більш глибокі якості (емерджентні властивості), ніж сума властивостей структурних елементів. Наявність характеристик різного рівня, які відображають об'єкт наукового аналізу в його цілісності та структурних складових, є важливою ознакою системного підходу;

➤ *вплив об'єкта наукового аналізу як цілого на його складові здійснюється через організацію взаємодії між ними.* Особливості організації кожного об'єкта є одним із ключових напрямів дослідження. При цьому увага зосереджується на способах та засобах, за допомогою яких елементи об'єднуються в цілісність, а також на тому, як впливає ціле на свої частини. Таке дослідження дає змогу пояснити зміну форм, яких набуває об'єкт у процесі свого розвитку;

➤ *причини розвитку будь-якого об'єкта системно-синергетична методологія вбачає не лише у зовнішньому впливі, вона розглядає і внутрішні рушійні сили, притаманні йому, як дію, як саморух і саморозвиток об'єкта.* Причому здійснюються вони через розгортання двох протилежних процесів — диференціації та інтеграції, єдність яких і забезпечує розвиток об'єкта наукового дослідження. Поділ його на структурні елементи зумовлений необхідністю їх спеціалізації для виконання своїх функцій, що дає змогу здійснювати їх ефективніше і забезпечити адаптацію об'єкта до постійних змін зовнішнього середовища.

Зворотний процес — інтеграція — передбачає об'єднання елементів нової структури об'єкта і забезпечення збереження його від розпаду. Тим самим реалізується головна функція системного об'єкта — забезпечення його цілісності та реалізація цілей його призначення. Пошук відповідних кожному об'єкту способів і форм диференціації та методів і засобів їх наступної інтеграції в нову цілісність стає головним напрямом досліджен-

ня процесів розвитку об'єктів у рамках системно-синергетичної методології. Пізнання природи внутрішніх рушійних сил, особливостей їх розгортання в різних об'єктах є наступною важливою складовою нових загальнонаукових підходів;

➤ *взаємообумовленість та взаємозалежність усіх складових цілісного об'єкта наукового аналізу знімає проблему пошуку першопричини його розвитку.* Натомість передбачається урахування взаємного переходу причини в наслідок, і навпаки, аналіз випадку, коли наслідок передреує причині, що зумовила його виникнення. Так виникає зачароване коло взаємодетермінації причин і наслідків, що характеризують розвиток об'єкта. Це коло можна розірвати, лише досліджуючи його генезис, через вивчення розвитку в часі, руху по спіралі еволюції. Фактор часу та врахування взаємовпливу всіх складових об'єкта наукового аналізу стають важливими моментами його пізнання.

Цивілізаційний аналіз суспільних процесів передбачає формування чіткої і несуперечливої системи понять і категорій, що дають змогу розкрити закономірності їх функціонування та розвитку. Зусиллями багатьох авторів було розроблено цілий ряд окремих підходів, характеристик суспільства з цивілізаційних позицій. У літературі знаходимо низку визначень цивілізацій, різні версії їх класифікації, обґрунтування методів дослідження. Ці здобутки були отримані представниками різних напрямів суспільствознавства, і, як правило, вони відображають предмет окремих наукових дисциплін. Реальністю є несистематизованість накопичених знань цивілізаційного дослідження суспільства, різновекторна їх спрямованість, що значно знецінює їх евристичний потенціал. Узагальнення і систематизація наявних здобутків у цій сфері можуть бути здійснені у формі створення цивілізаційної парадигми, у якій були б органічно пов'язані нові принципи та фундаментальні положення, що слугують методологічною основою наукового дослідження суспільних процесів. Актуальність такої роботи потребує участі в ній багатьох авторів, значущості колективної думки. Окремі підходи до виконання цього завдання пропонуються у даному розділі.

Насамперед важливо уточнити співвідношення між вихідними поняттями «цивілізація» і «суспільство», що часто ототожнюються. На нашу думку, ширшим є поняття цивілізації, яке ві-

дображає історичну реальність, сферу практичної діяльності людини, що є об'єктом наукового аналізу. Суспільство розглядається в рамках певної цивілізації як конкретно-історичне суспільство. При цьому до уваги береться лише той бік практичної діяльності, що залежить від суспільних факторів, а сама людина розглядається як соціальна (родова) істота, розвиток якої обумовлений соціальними детермінантами. Цю спрямованість історичного розвитку людства і відображає поняття цивілізації.

Термін «цивілізація» походить від латинського слова *civilis*, що означає такі якості людини — жителя міста античних часів, як доброзичливість, гідність, вихованість, привітність, котрі протиставлялися природним пристрастям. Р. А. Будагов звернув увагу на те, що російські мислителі М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Д. І. Писарев використовували слово «цивілізація» для протиставлення суспільного і природного начал, дикого і розвинутого станів людини³¹. Виникнення цивілізацій, як правило, пов'язується з переходом суспільства від общинної форми його організації до держави.

У літературі вперше цей термін з'явився у праці маркіза де В. Р. Мірабо «Друг законів» (1757), де також підкреслювалося значення розвитку якостей і знань людей у їх повсякденній взаємодії. Згодом цивілізованість стала означати не тільки зміну людини та її практичної діяльності в певному напрямі, а й полегшення життя людей у результаті такої діяльності.

Є. Калло підкреслював, що цивілізація відображає матеріальний і духовний прогрес як окремих людей, так і суспільства в цілому, «зменшення тягара, що вони несуть у боротьбі за існування»³². Тобто перше і найбільш загальне розуміння цивілізації пов'язане з людиною, історичним розвитком її якостей, змінами у практичній діяльності.

Ця сутнісна сторона цивілізації проявляється в тому, що людина розглядається як суспільна (родова) істота, а її активність — як сукупність суспільних зв'язків і взаємодій. Тому цивілізаційна парадигма акцентує увагу на суспільних процесах (а не стані суспільства), серцевиною якого є соціалізація

---

³¹ Будагов Р. А. История слов в истории обществ. — М., 1971. — С. 126.

³² Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — С. 85.

життєдіяльності людини. О. О. Богданов образно назвав їх історичним шляхом, по якому людина рухається від свого стану троглодита до всебічно розвиненої особистості, процесом накопичення в людині людського (суспільного). Це означає, що цивілізаційний аналіз суспільних процесів передбачає дослідження провідної ролі людини, утвердження в її рисах та діяльності суспільного начала, а людиноцентричність стає вихідним моментом цивілізаційної парадигми.

По-перше, цивілізаційна парадигма по-новому відображає роль суспільної свідомості у виникненні та історичному розвитку людства. Саме уявлення про людину, її становлення та історична еволюція розглядаються як результат дії процесу антропосоціогенезису, згідно з яким людина як соціальний індивід з'явилася в результаті розвитку суспільної свідомості та праці. Урахування цивілізаційною парадигмою суспільної свідомості передбачає нове розуміння середовища, у якому люди здійснюють свою життєдіяльність. Воно складається з переважно свідомо створених предметів та умов життя, а неопосередковані працею елементи природи займають незначне місце. Більше того, антропогенне навантаження на природу робить вкрай актуальною проблему захисту навколишнього природного середовища, постановка і розв'язання якої стають можливими лише з урахуванням фактору свідомості, на засадах цивілізаційної парадигми.

По-друге, основною одиницею аналізу історичного розвитку людства розглядається не суспільно-економічна формація, а конкретне суспільство, що перебуває на певному історичному етапі розвитку, яке належить до однієї з двох ліній розвитку світових цивілізацій. Як відомо, історично утвердилися Східна та Західна (Європейська) гілки цивілізаційного розвитку. До першої належать такі світові цивілізації, як Китайська, Індійська, Близькосхідна (мусульманська), до другої — Західноєвропейська, Східноєвропейська, Латиноамериканська. Іноді виділяють суспільства Африканської цивілізації. Тому одним із перших кроків у вивченні певного суспільства є визначення його цивілізаційної ідентичності, належності до однієї зі світових цивілізацій. Остання є зовнішнім соціальним середовищем, що впливає на розвиток суспільства, обумовлює його ключові особливості.

Причому суспільство розглядається не лише в контексті особливостей світової цивілізації, до якої воно належить, а й у часі. Історія є ареною розвитку суспільства, що передбачає пошук та дослідження якісних змін у його житті, етапних і неповторних подій, які вплинули на подальший розвиток суспільства. Виявлення внутрішніх зв'язків між історичними подіями та фактами потребує застосування наукових понять і категорій. Відображення в цих поняттях та категоріях історичного процесу розвитку суспільства подається як його генезис.

По-третє, як і кожне цілісне утворення, суспільство характеризується наявністю певних рис, властивостей, якостей, притаманних лише цілому. До таких характеристик відносять духовно-культурні цінності, властиві лише суспільству певної цивілізації, що наповнюють його конкретним змістом. Вони включають мову, звичаї, менталітет, цілі, морально-етичні норми тощо, які є надбанням багатьох поколінь, узагальненням їх історичного досвіду і об'єднують людей даного суспільства у просторі й часі. До характеристик суспільства як цілісного об'єкта слід віднести засоби його збереження, серед яких — держава та її органи, церква, створена природою та людьми інфраструктура транспорту і зв'язку. Зазначені характеристики цілісності суспільства мають вирішальний вплив на його розвиток. Вплив цілого часто розглядають як його функції, як напрями реалізації цілісності суспільства.

Водночас цілісність передбачає структурування суспільного життя — виокремлення відносно самостійно функціонуючих сфер суспільства. Історично процес диференціації суспільства, що сформувався після розпаду кровноспорідненої общини, привів до формування структури, яка включає політичну (владну), господарську, соціальну та культурну сфери³³. Їх поява була зумовлена необхідністю ефективнішої реалізації функцій суспільства. Тому сфери суспільного життя треба розглядати як зосередження матеріальних та організаційних умов людей і засобів, що спеціалізуються на виконанні певної суспільної функції. Причому всі вони органічно пов'язані між

---

³³ Таку структуру сучасного суспільства обґрунтував Т. Парсонс, і вона знайшла підтримку багатьох дослідників (Див.: *Парсонс Т. Система современных обществ.* — М.: Аспект-Пресс, 1997).

собою та впливають одна на другу такою самою мірою, як пов'язані між собою функції суспільства.

Окрім функціональної диференціації кожному суспільству притаманна соціальна диференціація. Цей процес також розпочався після розпаду кровноспорідненої общини та появи відносно відокремленого суспільного індивіда. Соціальна диференціація означає, що окремі індивіди різняться місцем та роллю в суспільних процесах, суспільним статусом тощо. Останній обумовлює їх місце в соціальній структурі, вплив на суспільні процеси, інтереси та мотиви суспільної діяльності. Суспільний статус людей в економічній сфері визначається існуючими формами власності на засоби виробництва.

По-четверте, інтеграція елементів функціональної та соціальної структур суспільства здійснюється через організацію взаємодії їх між собою та суспільством як цілим. Існують централізований та децентралізований способи об'єднання в цілісність самостійно функціонуючих суспільних сфер та діяльності відокремлених індивідів. Історично першим виник централізований спосіб, пов'язаний із побудовою держави, а згодом проявив себе і децентралізований спосіб організації суспільного життя — формування громадянського суспільства.

Держава виникла з надобщинного центру кровноспорідненої общини після її розпаду. Вона організовує здійснення життєво важливих функцій суспільства, взаємодію між відносно самостійними індивідами та сферами суспільного життя. Тому з нею ототожнюється цілісність суспільства, держава є його організаційним центром.

Головне завдання кожної держави — збереження цілісності суспільства та запобігання його розпаду — забезпечується формуванням верховної (суверенної) влади та органів її здійснення, які часто ототожнюються з самою державою. Ключовою ознакою державної влади є її легітимність, що означає визнання усіма членами суспільства права здійснювати відповідні дії державними органами. Реалізація державної влади набуває різноманітних форм — від прийняття правових актів та управлінських рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства, до застосування сили та примусових дій.

Протилежним відносно держави як центру суспільства полюсом є самостійно діючі індивіди або суспільні суб'єкти. Їх природа та умови діяльності визначаються сукупністю прав, якими вони володіють та реалізують свою належність до даного суспільства. Право є однією з найбільш глибоких категорій суспільствознавства, що розкриває суспільну природу людини та її зв'язок із суспільством. Історичний розвиток обсягу та форм прав індивідів відображає еволюцію суспільства.

Взаємодія між двома полюсами суспільства — центром, уособленням якого є держава або церква, та суспільними суб'єктами — забезпечується в процесі здійснення державної або духовної влади та забезпечення прав суб'єктів. Тому особливості організації кожного суспільства можна розкрити через визначення характеру влади та засобів її реалізації, з одного боку, та сукупності прав суб'єктів і умов їх здійснення, що є головним у діяльності держави, з іншого боку.

По-п'яте, джерелом рушійних сил, що забезпечують функціонування та розвиток суспільства, є активна діяльність суб'єктів. Вона формується в процесі досягнення ними особистих цілей, пов'язаних із забезпеченням потреб і розвитком здібностей кожної людини, і проявляється як її інтереси. Суспільство впливає на дію цієї живої сили соціального розвитку, на інтереси індивідів через установавання різноманітних стимулів. Взаємодія інтересів суб'єктів та зовнішніх стимулів їх діяльності веде до появи певної мотивації їхньої діяльності. У мотивації діяльності суб'єктів слід убачати складне поєднання живої сили індивідів, спрямованої на досягнення власних цілей, та сил влади (держави, грошей чи морально-етичних імперативів), що підпорядковані реалізації спільних цілей. Мотивація дає змогу розкрити процеси саморозвитку суспільства в цілому і його окремих сфер, джерела внутрішніх сил, умови та особливості їх реалізації.

Наведені основні положення цивілізаційної парадигми у своїй єдності відкривають можливість для наукового аналізу функціонування та розвитку суспільства в цілому та його сфер, дослідження їх генезису. Наступними кроками характеристики цивілізації є загальне її визначення та періодизація історичного розвитку. Слід зауважити, що, незважаючи на наяв-

ність історичних даних та фактів, які підтверджують цивілізаційний характер розвитку людства, цей аналіз є робочою гіпотезою. Розроблення парадигми означатиме наукове підтвердження чи спростування викладених у гіпотезі положень і має привести до науково обгрунтованої відповіді на поставлені питання.

У літературі знаходимо численні визначення цивілізації, багато з яких викладено у хрестоматії «Сравнительное изучение цивилизаций»³⁴. Авторами найбільш аргументованих визначень є М. Вебер, П. Сорокін, Ф. Енгельс, А. Тойнбі, О. Шпенглер, Ф. Бродель, М. Данилевський, В. Каволіс, Ш. Ейзенштадт та ін. Відомі й авторитетні енциклопедії і словники, як правило, також подають статті та матеріали про цивілізацію, серед яких варто назвати словник Вебстера, Міжнародну енциклопедію соціальних наук та інші. У них наводяться визначення, що по-різному акцентують ті чи інші сторони цивілізації, дається певна аргументація на користь позиції, зайнятої авторами.

Цивілізаційна характеристика суспільства передбачає виділення в ньому таких рис, як самотність, тобто відносно відокремлене самостійне існування, внутрішню структурованість, самоорганізованість, наявність внутрішніх джерел саморозвитку, особливості духовно-культурних цінностей, що характеризують цілісність суспільства, та ін. Єдиного загально визнаного визначення цивілізацій наука ще не створила. Найбільш повно, на нашу думку, ключові ознаки цивілізацій відображені у визначенні Київської школи вчених, яку очолює академік Ю. М. Пахомов. «Цивілізація — це окрема, відносно автономна, здатна до самоорганізації і саморозвитку поліетнічна соціокультурна система, що має свої виміри у просторі й часі, базові духовно-культурні основи та відносно стійкі, довгострокові структури економічних, суспільно-політичних і культурних форм»³⁵. Воно містить такі характеристики, як системність, де всі сторони суспільного життя взаємно пов'язані; відображено фундаментальне значення суспільної свідомості у становленні і розвитку цивілізації (соціогенезис); ієрархічна будова різних складових; функціонування і розвиток, що здійснюються за засадах внутрішніх

---

³⁴ Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. — М.: Аспект-Пресс, 2001.

³⁵ Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 8.

рушійних сил, та ін. Дане визначення вказує на основні напрями наукового дослідження цивілізації і може слугувати відправним пунктом розроблення цивілізаційної парадигми.

Так, теза про автономність цивілізацій, що ґрунтується на особливостях їх духовно-культурних підвалів, дає змогу виділити в історичному розвитку людства окремі самобутні цивілізації. Їх розвиток визначається передусім внутрішньою ідентичністю, а потім уже міжцивілізаційним взаємовпливом. Тобто цивілізаційний аналіз виходить з існування різних цивілізацій, яким притаманний власний шлях історичного розвитку, і не сприймає відомого принципу формаційної парадигми про обов'язковість проходження кожним суспільством однакових етапів історичного розвитку.

Цивілізаційна дискретність розвитку людства дає можливість класифікувати основні світові цивілізації. Так, більшість учених вважають достатньо обґрунтованою класифікацію, що включає Європейську (Християнську), Близькосхідну (Ісламську), Індійську (Буддійську), Китайську (китаєзований буддизм, даосизм та конфуціанство), Латиноамериканську, Африканську цивілізації. Кожна з них стосується певного регіону, має просторовий вимір та спирається на духовно-культурні особливості народів, що проживають у цих регіонах. Вони мають свої алгоритми розвитку, специфічні фактори саморуху, проходять різні за часом і змістом етапи еволюції, особливості піднесення та криз.

Перелік основних світових цивілізацій дає панораму цивілізаційної різноманітності людства, відображає його просторову характеристику. Вона має бути доповнена і часовим виміром розвитку кожної цивілізації, виділенням окремих етапів, що відображають історичний поступ. Однак цей аспект наукового дослідження цивілізацій висвітлено недостатньо. Зусилля вчених були зосереджені здебільшого на аналізі Європейської цивілізації переважно Західнохристиянської гілки. Унаслідок цього не було створено достатньої бази для застосування порівняльного аналізу і не вдалося відшукати подібних етапів історичного поступу цивілізацій.

Цивілізаційний розвиток людства зазвичай ведуть від неолітичної революції, пов'язують із переходом первісних людей від збиральництва до відтворювального господарства та осілого

способу життя. Близько 10 тис. років до нової ери розпочався шлях цивілізаційного сходження народів, який на відрізку перших тисячоліть був позначений ранніми формами протоцивілізацій. Саме вони утворили підґрунтя для формування світових цивілізацій, що існують понині. «Цивілізаційний процес може розглядатися як такий, що складається з двох основних етапів — передісторії (становлення основ цивілізації) та власне історії (цивілізаційного розвитку)»³⁶. Вирішальне значення у цивілізаційному розвитку людства мають зрушення, що відбулися після завершення періоду становлення світових цивілізацій.

Особливості цього періоду життя людей були всебічно проаналізовані К. Ясперсом, котрий, урахувуючи їх історичну унікальність, назвав його «осьовим часом», періодом формування центральної осі, навколо якої розвивалося людство. «Виникнення осі світової історії необхідно віднести, очевидно, до часу близько 500 р. до н. е., до того духовного процесу, що відбувався між 800 і 200 роками до н. е. Тоді стався найрізкіший поворот в історії. З'явилася людина нового типу, якою вона залишається понині».³⁷ Ці революційні зміни були підготовлені попереднім розвитком людства і знайшли своє узагальнення в такому.

Передусім це завершення тривалого процесу розпаду кровноспорідненої общини, унаслідок чого людина відокремилася від «природної спільноти», у якій вона існувала. Цей процес відбувався в кілька етапів, набував різних форм, серед яких варто назвати відносне відокремлення власницьких, військових, духовно-культурних функцій і формування надобщинних органів управління та моногамної сім'ї. Процеси диференціації родового суспільства привели до його руйнації, до появи інших способів об'єднання людей і створення нових суспільних утворень. Основою розвитку став новий спосіб об'єднання індивідів на засадах суспільної залежності. Залежність від природи стала доповнюватися залежністю від інших людей, а основою об'єднання їх виступили духовно-культурні здобутки, що втілились у звичаях, обрядах, традиціях, а також влада, власність, спільне господарювання тощо.

---

³⁶ Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 5.

³⁷ *Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — С. 2.

Протягом кількох століть зусиллями Конфуція і Лао-Цзи, Будди, Заратустри, пророків Палестини Ісайї, Іллі, Ієремії, а також греків Гомера, Геракліта, Платона, Фукідіда, Архімеда, трагіків були узагальнені та сформульовані основні цінності, поняття і категорії, якими мислить людство і донині. У них акумульовані надбання древніх культур, досвід і традиції народів починаючи від неоліту. У результаті цього сформувалися нові уявлення про людину та її призначення в житті, про суспільний устрій, про норми і принципи взаємин між людьми. Згодом духовно-культурні цінності набули певних особливостей у християнстві, пізніше — в ісламі, буддизмі, інших релігіях. Протягом багатьох століть релігії були основним інтеграційним засобом формування суспільств. Не відкидаючи значимості матеріальних факторів такої інтеграції, що пов'язані насамперед із поділом праці, наголошуємо на фундаментальному впливові на цивілізаційні процеси саме духовно-культурних цінностей.

Наступним важливим моментом революцій «осьового часу» були зміни, що відбувалися з самою людиною. Вони полягали в усвідомленні самоцінності і самодостатності кожного індивіда, буття в цілому, життя та смерті, часу тощо. Сприйняття власних інтересів, що не збігаються з інтересами спільноти, безпорадність та боязнь самотнього існування сприяють формуванню особистої відповідальності за власну долю, пробуджують могутні сили індивідуальної активності. Людина набуває якостей індивіда, постає в історично першій формі громадянина античного поліса. Індивід античного суспільства став розглядатися як мета й основне джерело цивілізаційного розвитку, про що свідчить вираз відомого сучасника тих часів Протагора про людину як мірило всіх речей.

Відокремлення людини від общини означає перетворення її в індивіда, який самостійно вступає у різні сфери суспільного життя і виконує різні соціальні ролі. Чим глибший процес диференціації суспільства, тим більший спектр суспільних функцій, які виконує індивід, тим ширше коло його суспільних зв'язків. Ця залежність відображає сутність процесу суспільного розвитку індивіда, наростання його соціокультурних зв'язків, розширення соціальних граней людини. Досягнення гармонійності різних сторін людини в історичній перспективі веде до формування її як

«особистості, як монади, як мікрокосму, що містить у собі та відображає собою вищі цінності і повноту буття»³⁸.

Історично цей процес був пов'язаний із формуванням духовно-культурних цінностей, що мало вирішальний вплив на вихід первісної людини з природного стану та становлення її як соціальної істоти. При цьому не слід випускати з уваги вплив інших факторів, особливо роль людської діяльності, праці, яка також стала могутнім засобом суспільного розвитку індивіда.

Оволодіння людиною «осьового часу» духовно-культурними цінностями привело до формування у неї нових якостей — утвердження духу, формування духовності. М. Бердяєв характеризував їх так: «Можна сказати, що такими ознаками духу є — свобода, смисл, творча активність, цілісність, любов, цінність звернення до вищого божественного світу і єднання з ним... Оскільки дух є свобода, духовне ми повинні розуміти передусім як незалежне від детермінації природи і суспільства. Дух насамперед протилежний детермінізму»³⁹.

Духовність зовсім не зводиться до релігійності людини і, тим більше, не може протиставлятися природній тілесності. Її сутність значно глибша, вона є «опосередковувальним началом між інтелектом та інстинктом, завжди є принципом саморозбудови людини, виходом до вищих цінностей конструювання особистості та її менталітету, закликком до звершень того, що не досягається природним шляхом»⁴⁰. Дух — це устремління до цінностей, вироблених людством у процесі практичної діяльності та досвіду життя, цінностей, що є бажаними і придатними для суспільного життя людей.

Духовність пов'язана з подоланням природної і суспільної (від інших людей) залежності, утвердженням свободи людини, яка є основою творчої діяльності та саморозвитку індивіда. Звідси стає зрозумілим вислів Кроче про свободу, яка є єдиним сенсом історії.

Цивілізаційні рамки дослідження суспільства обумовлюють нерозривну єдність обох його полюсів — індивіда, котрий усвідомлює власні цілі й активно діє заради їх досягнення, та су-

---

³⁸ Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка. — С. 22.

³⁹ Бердяев М. А. Философия свободного духа. — М., 1994. — С. 366.

⁴⁰ Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка. — С. 22.

спільства, яке індивіди утворюють. Цілісність суспільства характеризується насамперед духовно-культурними цінностями та нормами. Іноді її безпідставно уявляють як певну колективність людей, що протистоїть індивіду. На цьому хибному уявленні про зв'язок між людьми ґрунтується тривала і безрезультатна дискусія про пріоритетність та визначальність впливу на розвиток суспільних процесів одного з названих полюсів, про первинність принципів методологічного індивідуалізму чи методологічного колективізму.

Насправді перше існує в другому і реалізується через друге, і навпаки. Духовно-культурні цінності є конденсатом історичного досвіду, надбанням багатьох поколінь людей даної цивілізації, результатом їхньої діяльності, існують у суспільній свідомості, у головах і діях людей. Водночас індивід може розглядатися як суспільна істота лише за умови оволодіння духовними цінностями. Йому притаманна суспільна свідомість, він живе й діє в суспільстві. Кожна сторона існує завдяки іншій і призначена для своєї протилежності, має місце їх взаємна обумовленість. Взаємозв'язок і взаємозалежність цих полюсів суспільства розкривають сутність його як цілісної системи, дослідження якої неможливе на основі традиційних прийомів виділення «первинної клітини» чи надання пріоритетності одній із названих сторін.

Разом з тим синтезовані в епоху «осьового часу» світові духовно-культурні цінності реалізувалися у різних народів неоднаково: мало місце різне ставлення до основоположних принципів людського співжиття, різні погляди на місце людини в суспільних процесах, виникали свої суспільні норми тощо. Ці відмінності обумовили формування світових цивілізацій, кожна з яких вирізнялася власною самобутністю. Поняття самобутності відіграє важливу роль у характеристиці цивілізацій і навіть зіставляється з поняттями «незалежність», «суверенність». Воно покликане підкреслити цілісність тої чи іншої цивілізації та акцентувати увагу на особливостях внутрішніх можливостей і здатності освоїти досягнення народів інших цивілізацій. Водночас самобутність цивілізацій допускає існування спільних рис у кожному суспільстві, що зумовлено наявністю в них спільних духовно-культурних цінностей, синтезованих в «осьовий час». Як підкреслювалося в матеріалах ЮНЕСКО,

поняття самотності «має свою історичну основу і виражається у наявності спільних цінностей»⁴¹.

Самотність кожної світової цивілізації обумовлює своєрідність їх подальшого розвитку, допускає розгляд конкретного суспільства як одиниці історичного розвитку людства. Тому періодизація історичного розвитку суспільств на засадах цивілізаційної парадигми передбачає віднесення їх до двох основних цивілізаційних ліній розвитку людства — Західної та Східної цивілізацій.

Східну лінію цивілізаційного розвитку представляють суспільства, що належать до Китайської, Індуської, Ісламської цивілізацій, а представниками західної лінії є суспільства Східнохристиянської та Західнохристиянської цивілізацій. Такий підхід до періодизації цивілізаційного розвитку обґрунтовано в працях відомого українського вченого Ю. В. Павленка. Роблячи наголос на цілісності цивілізаційного розвитку людства, він підкреслює необхідність розглядати його в єдності трьох аспектів: стадійності, полілінійності, цивілізаційної дискретності.

Перший аспект аналізу передбачає визначення трьох стадій у цивілізаційному розвитку людства: становлення основ цивілізацій, поява традиційних цивілізацій, що виникли після «осьового часу», і формування глобальної цивілізації. Другий аспект наголошує на формуванні двох ліній цивілізаційного розвитку — Східної та Західної цивілізацій. Третій аспект розкриває появу в межах Східної та Західної цивілізацій суспільств із власними самотніми рисами.

Найбільшого розвитку і поширення у світі набула Західнохристиянська цивілізація, досить повно відображена у дослідженнях учених. У них наголошується на особливій значимості змін, що відбулися в суспільствах Європи на переломі XVI—VIII ст., коли Відродження та Реформація створили підґрунтя для трьох великих революцій — демократичної, індустриальної та освітньої. Зміни, які вони принесли, вивели на якісно новий рівень Західнохристиянську цивілізацію, створили умови для небаченого до того часу динамізму і всеохопності цивілізаційного розвитку. Ці зміни визначають корінні риси сучасних суспільств Західноєвропейського регіону та Амери-

---

⁴¹ Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — С. 283.

канського континенту. Вони займають центральне місце в характеристиці соціально-економічного розвитку країн і в наш час.

Отже, підсумовуючи першу, найбільш загальну, характеристику цивілізаційного розвитку людства, необхідно наголосити на двох особливостях цього процесу: антропоцентризм і цілісність. У всіх цивілізаційних процесах центральна роль відводиться людині, яка, починаючи з рубежу «осьового часу», «набуває першорядного, а то й головного значення» в історії, являє собою відносно відокремленого індивіда, який активно і цілеспрямовано діє як суб'єкт суспільних відносин. Його поява стала можливою в результаті завершення формування духовно-культурних цінностей, відокремлення людини від общини, формування суспільної залежності, виникнення державної форми організації суспільства. Формування на основі взаємообумовленості і взаємозалежності зв'язків між суб'єктами і суспільством як цілим та між окремими суб'єктами забезпечує збереження і подальший розвиток цілісності суспільства.

Наступним кроком на шляху до створення цивілізаційної парадигми дослідження суспільства має стати його онтологічна характеристика, де головна увага повинна зосереджуватися на вивченні форм реалізації системоутворювального зв'язку, структурної будови, принципів організації і функціонування, внутрішніх джерел розвитку. При цьому аналіз здійснюється в межах методології системного підходу та на основі генезису цивілізацій; з позиції цілісності, самотності, людиноцентричності. Для виконання цього завдання як об'єкт дослідження необхідно розглядати Західнохристиянську цивілізацію після епох Відродження і Реформації та кардинальних змін, що відбулися внаслідок політичної, індустріальної та освітньої революцій.

Цивілізаційна парадигма відкриває широкі можливості дослідження всіх сфер суспільного життя. Особливого значення набуває використання її принципів в аналізі процесів функціонування та розвитку економічної системи. З цивілізаційним аналізом економічних процесів пов'язується подолання кризи економічної теорії, формування нових методологічних підходів та утвердження інституціональної економічної теорії. Тому наступні розділи присвячені дослідженню економічної системи на засадах цивілізаційної парадигми.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ ВЛАСНОСТІ НА РЕСУРСИ

Дослідження господарської сфери суспільства на засадах цивілізаційної парадигми передбачає її науковий аналіз як складової суспільства, що відносно відокремилась і функціонує самостійно. Вона набуває якостей певної цілісності та являє собою економічну систему. Суспільство розглядається як більш широка система, як зовнішнє середовище, що справляє вирішальний вплив на її функціонування та розвиток через визначення місії економічної системи. Як відомо, призначення останньої полягає у створенні матеріальних благ та послуг для забезпечення суспільних потреб.

На розвиток та функціонування економічної системи впливають суспільство як цілісність та його політична, соціальна і духовно-культурна підсистеми, характер влади та особливості суспільного устрою, пріоритетні цілі суспільства. Так, наприклад, актуальність військово-політичних цілей, пов'язаних із постійними загарбницькими чи оборонними війнами, підпорядковує собі і господарську діяльність. Існуюча соціальна структура дає змогу виявити суб'єктів, які беруть безпосередню участь у господарській діяльності, та визначити їх місце в цих процесах. У свою чергу, складові культурної сфери — цінності, звичаї, накопичений досвід та майстерність у виробництві благ, ставлення до праці, ментальність людей — впливають на мотивацію людей. Розкриття змісту та впливу цих факторів на економічну систему стає першим кроком у її аналізі.

На історичному розвитку економічної системи відбилася еволюція форм організації суспільства, притаманні їм характер та особливості здійснення влади. Суспільства пройшли шлях від держав общинного типу, таких як античне місто-держава, німецька марка, територіальні та централізовані імперії, влада яких ґрунтувалася на відносинах владарювання-підпорядкування; до національних держав, що спираються на солідарність особисто вільних людей та демократичну організацію влади. Відповідно до цього змінювалася і господарська систе-

ма: від домінування домогосподарств на початковому етапі, складної системи феодалних господарств, поєднаних узами особистої залежності, до утворення національного господарства, об'єднавчу місію в якому виконує переважно ринок.

Так само на економічну систему суспільства діють його соціальна та культурна сфери. Історично змінювалися престижність господарської діяльності та чисельність зайнятих у ній; рівень майстерності та матеріальної культури, що втілена у засобах виробництва; результативність господарської діяльності та рівень забезпечення суспільних потреб. Розкриття змісту та глибини впливу цивілізаційних факторів на економічну систему стає важливою складовою її цивілізаційного аналізу.

У дослідженні економічної системи на засадах цивілізаційної парадигми пріоритетне місце займає аналіз її цілісності, що може бути здійснений через виявлення головного (системоутворювального) зв'язку та емерджентних властивостей. Останні виникають у результаті взаємодії складових економічної системи, вони існують лише на рівні її цілісності і не можуть бути виведені з властивостей елементів економічної системи. Системоутворювальний зв'язок справляє вирішальний вплив на всі процеси, що відбуваються в економічній системі, слугує каналом впливу цілісності системи на її складові.

Як і в суспільстві в цілому, головним зв'язком економічної системи є суспільна залежність відносно відокремлених індивідів, котрі самостійно здійснюють свою господарську діяльність. І оскільки індивіди можуть відокремитися лише в суспільстві, то самостійність їхніх дій завжди має відносний характер. Будь-яка економічна діяльність людей має суспільний характер, і в її розумінні ключову роль відіграє аналіз зв'язку людини і суспільства. «Спільний характер економічної діяльності означає, що методологія підходу до її вивчення не може вважатися науковою, якщо вона у своїй основі ігнорує головне — взаємодію індивіда і суспільства»⁴². Центральною проблемою тут є форми впливу цілого на свої складові, суспільна координація дій центру відносно відокремлених індивідів, яка покликана реалізувати головну мету економічної сис-

---

⁴² Радаєв В. В. Умови розвитку економічної теорії // Економічна теорія. — 2004. — № 1. — С. 34.

теми — збереження її єдності заради створення необхідних благ і послуг для забезпечення потреб суспільства.

В основі суспільної залежності індивідів лежать економічні зв'язки, що виникли в результаті спільної діяльності з іншими індивідами або з державою. Вони мають різну спрямованість, набувають різного характеру та змісту. Виникнення та розвиток суспільного поділу праці обумовлює зміст економічних зв'язків, а поява та еволюція власності на засоби виробництва — зміну характеру зв'язків.

Традиційна та неокласична економічні теорії досліджували переважно зміст економічних зв'язків, що виникали внаслідок розвитку поділу праці. При цьому слід розрізняти дві форми зв'язку, що виникають унаслідок відмінностей у поділі праці, — в межах суспільства і в окремих господарських одиницях.

Суспільний поділ праці виникає внаслідок спеціалізації самостійно діючих господарств, а поділ праці в рамках останніх пов'язаний із розчленуванням єдиного виробничого процесу на певні складові. Відповідно до цього в першому випадку виникають зв'язки у формі обміну результатами виробництва, а в другому — зв'язки кооперації між учасниками певного процесу виробництва. Економічна наука зазвичай зосереджується на дослідженні проблем обміну та пов'язаних з ним питань вартості (цінності) та ціни, руху результатів виробництва між фазами створення, розподілу, обміну і споживання. Зв'язки виробничої кооперації належать до прикладних розділів економічної науки і розглядаються в рамках технології та організації виробництва.

Цивілізаційна парадигма передбачає розгляд не стільки результатів виробництва та руху створених матеріальних благ, скільки дій людей, які беруть участь у цих процесах. Тому особливої уваги потребує дослідження економічних зв'язків, що відображають суспільний статус (місце і роль) окремих індивідів в економічних процесах. Від цього залежать формування індивідуальних та спільних цілей учасників виробничих процесів, способи суспільної координації їхніх дій, розгортання рушійних сил тощо. Саме зазначені чинники справляють вирішальний вплив на учасників виробництва та його результати.

Місце та роль індивідів в економічній системі визначається через установлення суспільством в особі держави певних суспільних умов їхньої діяльності. Так досягається вплив цілого (суспільства) на свої складові (економічну систему та її суб'єктів), в основі якого лежить сила суверенної влади держави. Більш детально вплив економічної системи як цілого на учасників економічних процесів, розгортання механізмів дії економічної влади буде розглянуто в наступних розділах даної праці. Тут лише зазначимо, що встановлення суспільних умов діяльності індивідів, які господарюють самостійно, здійснюється через утвердження в суспільстві відповідних форм власності на засоби виробництва та робочу силу.

Такий підхід відрізняється від неокласичного аналізу, що досліджує раціональну поведінку індивідів, зумовлену лише їх власними перевагами в потребах. Власність відображає формування економічних зв'язків індивідів із протилежного боку — як результату впливу цілісності суспільства та його економічної системи на зв'язки індивідів. Будучи однією з найбільш глибоких і багатоаспектних категорій, власність покликана розкрити об'єктивність суспільної детермінації зв'язків економічних індивідів: умови їх формування, природу спонукальних сил до активної діяльності, засоби суспільного впливу на розвиток індивідів, забезпечення цілісності економічної системи та суспільства тощо.

Вивчення власності на засадах цивілізаційної парадигми передбачає розв'язання кількох взаємопов'язаних завдань, кожне з яких являє собою окремий напрям дослідження. Перший з них покликаний розкрити сутність власності, дати їй найбільш глибоку (узагальнену) характеристику. Власність тут розглядається як особливий тип зв'язку, притаманний кожному індивіду економічної системи. Об'єктивність формування цих економічних зв'язків, активна роль людей у їх реалізації, напрями і характер здійснення зв'язків, історичні етапи та форми розвитку є важливими аспектами характеристики власності. Цей напрям дослідження покликаний розкрити основоположну роль власності у формуванні структурної будови економічної системи, роль суспільства в її історичному розвитку.

Другим напрямом аналізу власності є дослідження її генезису. Він передбачає вивчення процесів її становлення: початкові умови виникнення, основні етапи розвитку та тенденції подальшої еволюції, зумовлені сутністю власності. На відміну від підходу до власності, притаманного класичній та неокласичній економічним традиціям, коли вона характеризує статичний стан економічної системи, ми розглядаємо її як одну з базових категорій динамічного стану економічної системи. Адже вона відіграє вирішальну роль у формуванні цілей індивідів та рушійних сил їх досягнення, набутті індивідами статусу економічних суб'єктів, обранні ними відповідних місць у структурі економічної системи.

Велике значення тут має дослідження виникнення різних типів власності, факторів, що спричинили об'єктивне існування різноманітних її форм, кожна з яких на певному історичному відрізку часу мала необхідний потенціал активізації суспільних сил розвитку. Генезис власності має дати відповідь на питання про причини і напрями розвитку власності.

Третій напрям дослідження власності передбачає вивчення процесів її реалізації, розкриття ролі власності в процесі функціонування економічної системи. Реалізація власності охоплює як активну дію економічних суб'єктів, так і вплив суспільних чинників на неї. Вона передбачає взаємоузгодженість інтересів економічних індивідів, координацію дій щодо досягнення інтересів усіх сторін взаємодії. Ключову роль у здійсненні цих процесів відіграє вплив суспільних факторів на дії економічних індивідів, який (вплив) є однією з фундаментальних характеристик власності. Всебічний аналіз суспільного впливу на поведінку економічних індивідів у тісному зв'язку з природою активності людей і становить серцевину механізму реалізації власності.

Методологія цивілізаційного дослідження передбачає врахування впливу на економічні процеси і явища не тільки економічних, а й позаекономічних факторів. Тому аналіз власності покликаний відобразити соціологічний, юридичний, політичний, культурологічний, релігійний аспекти впливу на неї. Підставою для висновку про відображення у власності зазначених чинників є той факт, що люди беруть участь у всіх

названих вище сферах суспільного життя. А оскільки сутність власності ми пов'язуємо з суспільною залежністю людей, активною діяльністю щодо її реалізації, то маємо підстави для врахування впливу на власність усіх суспільних чинників. Така природа власності дає підстави для її розгляду як інституту власності. Дослідження інституту власності є завершальним напрямом її наукового аналізу.

Важливо підкреслити, що лише єдність зазначених вище напрямів аналізу власності наближає нас до її наукового пізнання. Кожен із них відображає важливі сторони функціонування та розвитку економічної системи, але лише в їх взаємодоповненні можна показати роль власності в економічних процесах та її вплив на інші сфери суспільного життя. Власність постає перед нами як об'єктивний процес об'єднання членів суспільства в певну цілісність, як специфічна форма влади, що забезпечує цілісність (єдність) суспільства. Тим самим власність реалізує мету кожної суспільної системи — забезпечення її збереження від руйнації.

2.1. Природа власності на засоби виробництва

Різні напрями та школи економічної науки, як правило, сутність власності пов'язують із суспільними відносинами: одні наголошують на відносинах між людьми, що виникають у процесі присвоєння необхідних матеріальних благ, а інші — на відносинах людей до об'єктів власності. Одним із найбільш обґрунтованих є марксистський аналіз власності. Наголошуючи на сутнісній характеристиці власності як відносин між людьми, що виникають у процесі соціально-економічного привласнення певних об'єктів (засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання тощо), марксистський аналіз спрямовувався переважно на розкриття природи експлуатації людини людиною, виявлення причин існування багатих та бідних. Такий аналіз власності скоріш за все має соціологічну спрямованість. Він заслуговує уваги, а вод-

ночас потребує критичного переосмислення ряду його важливих висновків.

Разом із тим і в сучасних дослідженнях проблем власності сутнісна її характеристика часто пов'язується саме з суспільними відносинами між людьми. Один із сучасних авторів Р. Капелюшников аналізує власність із позиції неонституціоналізму. Він підкреслює, що «відносини власності розуміються саме як відносини між людьми, а не відносини «людина — річ»⁴³. Ці відносини виникають із приводу реалізації права власності на використання рідкісних ресурсів. Обмін правами власності на об'єкти власності стає тут центральним моментом у розумінні її сутності. Даний підхід не тільки пов'язує сутність власності із власником, а й відображає роль суспільства у формуванні та реалізації власності. Він має значний пізнавальний потенціал, хоча і не позбавлений окремих недоліків.

Характеристика власності як сукупності певних суспільних відносин є абстракцією високого рівня, тому її конкретизація через систему понять та доведення до практики викликає значні труднощі. Це призвело до того, що як у традиційному аналізі, так і в сучасних неокласичних дослідженнях власність розглядається як передумова розгортання економічних процесів, як феномен, на важливості якого постійно наголошується, але не конкретизується його вплив на економічне життя. Поки що не вдалося аргументовано та предметно показати власність у ролі основного зв'язку економічної системи чи основного відношення системи виробничих відносин.

Окрім надмірної абстрактності ще одним недоліком характеристики власності як сукупності суспільних відносин є відображення ними статички економічної системи. Ці обмеженості успішно долаються, та відкриваються нові можливості дослідження власності при використанні поняття суспільного зв'язку. Такий підхід передбачає розгляд її в рамках понять і категорій, що характеризують економічну систему, а не в складі категоріального апарату суспільного способу виробництва. Системний аналіз передбачає при дослідженні власності виявлення і всебічний аналіз зв'язків, що об'єктивно виника-

---

⁴³ Капелюшников Р. Что такое право собственности? — М.: Моск. либертариум, 1994. — С. 2.

ють і реалізуються між економічними індивідами та суспільством у цілому, дає змогу вийти на їх взаємозалежність, розкрити характер та історичні особливості такої залежності. Дослідження власності як сукупності економічних зв'язків, що відображають взаємозалежність економічних індивідів, дає можливість поєднати глибинні (сутнісні) характеристики економічної системи з конкретними формами її функціонування.

Важливо наголосити на тому, що поняття зв'язок і відносини мають спільні та відмінні риси. Відносини між людьми, як зазначають В. І. Свідерський та Р. А. Зобов⁴⁴, є «певним результатом зв'язку», наслідком реалізації зв'язків суб'єктів. Зв'язки переходять у відносини і є підсумковим результатом певних процесів, без урахування їх особливостей. Саме це є причиною того, що відносини відображають статику економічного життя. Водночас поняття зв'язку передбачає більш повне і точне відображення всіх етапів та аспектів взаємодії людей, допускає розгляд як детерміністського, так і вірогіднісного взаємовпливу суб'єктів, прямих і зворотних взаємозалежностей. Їх використання в науковому аналізі дає змогу глибше і повніше дослідити взаємообумовленість економічних явищ і процесів, характер і тенденції їх розвитку, подолати абстрактність наукового розгляду, що має місце при використанні поняття суспільних відносин. Усе це повною мірою стосується власності, яка пов'язана з формуванням та реалізацією основного зв'язку економічної системи.

Суспільні зв'язки економічної системи, як і виробничі відносини певної формації, є об'єктивними та історичними. Їх об'єктивність полягає у взаємній необхідності одного індивіда для іншого, у формуванні спільного інтересу, що об'єднує їх (у досягненні тотожності сторін)⁴⁵. Економічна система та її зв'язки формуються і розвиваються тому, що суб'єкти, які утворюють її елементну структуру, є необхідними один для одного. Необхідність є не тільки основою об'єктивності економічних зв'язків, а й визначає історичні типи та форми останніх.

---

⁴⁴ Свідерский В. И., Зобов Р. А. Новые философские аспекты элементов структуры отношения. — Л.: Изд-во Ленинград. унта, 1970. — С. 18, 19.

⁴⁵ Гегель підкреслював, що зв'язок необхідності формується в момент досягнення тотожності сторін (див.: Гегель Г. Энциклопедия философских наук. — Наука логики. — М.: Мысль, 1974. — Т. 1. — С. 337).

Категорію необхідності всебічно розглянув Гегель. Залежно від того, що зводить суб'єктів та робить їх необхідними один для одного, на основі чого формується їх спільний інтерес, він розрізняв зовнішню та внутрішню форми необхідності⁴⁶. Гегель розглядав суспільну залежність індивіда, що спирається на зовнішню необхідність, як таку, що виникає внаслідок тиску зовнішніх сил, поза межами власних інтересів індивіда і є результатом суспільного впливу на нього. Водночас внутрішня необхідність виникає на ґрунті власних інтересів людей, коли з'являється усвідомлення суб'єктом власних потреб, забезпечення яких залежить від інших індивідів.

Ці характеристики економічних зв'язків дають змогу показати власність у ролі основного зв'язку системи та розкрити її основні типи, що виникають на різних історичних етапах розвитку суспільства. Власність пов'язана з об'єктивним зв'язком, що виникає в результаті формування суспільної взаємозалежності індивідів. Характер цієї взаємозалежності історично змінюється під впливом чинників та умов її формування. Якщо вона виникає під тиском зовнішньої необхідності, то маємо справу з одним типом власності, внутрішня необхідність обумовлює якісно інший тип власності. Є всі підстави для висновку про те, що від свого становлення і до нинішнього рівня розвитку існував лише один тип власності, в основі якого лежить залежність, що формується на засадах зовнішньої необхідності. Основні види та форми цієї власності різняться лише способом зовнішньої детермінації економічних зв'язків.

К. Маркс виділяв два основні способи зовнішньої детермінації зв'язків, що обумовило формування двох видів відносин індивідів у суспільстві. «Відносини особистої залежності (спочатку цілком первісні), — писав він, — такі ті перші форми суспільства, при яких продуктивність людей розвивається лише в незначному обсязі і в ізольованих пунктах. Особиста незалежність, що ґрунтується на речовій залежності, — така друга велика форма...»⁴⁷. У суспільстві, що ґрунтується на особистій залежності індивідів, економічні зв'язки формують-

⁴⁶ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. — Наука логики. — М.: Мысль, 1974. — Т. 1. — С. 149.

⁴⁷ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 92.

ся під впливом сили влади. Власність тут формується залежно від місця людини в системі влади та реалізує відносини володарювання—підпорядкування. Таку форму власності доцільно назвати особистою власністю на засоби виробництва, оскільки вона відображає економічні зв'язки, що спираються на особисту залежність індивідів та опосередковані силою влади. Цей висновок повною мірою відповідає логіці аналізу суспільства на принципах цивілізаційної парадигми та передбачає критичне переосмислення відомого марксистського положення про первинність економічного базису відносно політичної та ідеологічної надбудови⁴⁸.

Особисте звільнення індивідів зумовило і новий характер залежності між ними, інший спосіб формування економічних зв'язків. Зв'язки між особисто незалежними індивідами формуються під тиском залежності, що виникла внаслідок існування суспільного поділу праці, необхідності задоволення власних потреб, предмети яких перебувають під контролем різних індивідів. Власність тут являє собою зворотний бік поділу праці. Залежність людей від певних речей (що є предметами потреб) лежить в основі нового типу зв'язків між індивідами. Ці речі набувають суспільної могутності, перебирають на себе силу влади, що з'єднувала людей на попередньому етапі розвитку суспільства. Вона має об'єктивну природу, діє як незалежна суспільна сила. «Відберіть цю суспільну могутність у речі, — писав К. Маркс, — вам доведеться дати її одним особам як владу над іншими особами»⁴⁹. Майнова залежність виникає як новий вид зовнішньої необхідності, новий спосіб формування економічних зв'язків між особисто вільними індивідами. Ці зв'язки фіксуються в новому характері власності, знаменують заміну особистої власності приватною власністю.

Даний тип власності відображає статус вільного індивіда у суспільстві, що історично сформувався в Західній Європі у процесі відомих революцій, коли виникло суспільство, організоване на принципах особистої свободи та рівності людей. Примітно, що сам термін «приватний» з'явився для «позна-

⁴⁸ Аргументація цього висновку буде наведена в наступному розділі.

⁴⁹ *Маркс К.* Економічні рукописи 1857—1859 років // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 92.

чення непричетності людини до елементів владних, державних і частково станових структур ... що приватна власність виникла як протиставлення впливу фактору державної влади, по суті, як відношення економічного порядку, що підриває позаекономічну реальність»⁵⁰. Поява приватної власності означала обмеження всесильної ролі влади в економічній сфері суспільства. Відбувся новий крок із відокремлення власності від влади, становлення економічної системи з власними цілями.

Приватна власність у своїй основі містить економічні зв'язки, що опосередковані обміном речами, необхідними для забезпечення власних потреб вільних індивідів. Незалежне існування індивідів на чільне місце в їхній діяльності ставить власні потреби, а не інтереси осіб, яким вони були підвладні. Приватна власність означає утвердження індивідуальних цілей та передбачає появу нових форм їх узгодження з цілями інших людей та суспільства, нових способів суспільної координації дій індивідів. Роль суспільства у функціонуванні приватної власності значно ускладнюється, поряд із владним впливом з'являються нові форми впливу, побудовані на засадах взаємного узгодження інтересів усіх сторін, пов'язаних суспільним поділом праці.

Опосередкованість економічних зв'язків речами, предметами потреб робить вкрай важливим дослідження ролі таких зв'язків у формуванні матеріальної залежності індивідів. Марксизм цій проблемі надає великого значення, акцентуючи на питанні відчуження—привласнення об'єктів власності. «У найабстрактнішій формі власність постає як відносини між індивідами з відчуження—привласнення діяльності чи її результатів»⁵¹. У сучасних дослідженнях неінституціоналістів ця проблема розглядається в контексті обміну прав власності на обмежені ресурси.

Незважаючи на те, що як марксистки, так і інституціоналісти декларують принципову відмінність між соціально-економічною характеристикою власності, що виражає відносини між людьми, та юридично-правовою її визначеністю, коли влас-

---

⁵⁰ *Иноземцев В. Л.* За пределами экономического общества. — М.: Наука, 1998. — С. 359.

⁵¹ *Стахівський В. І.* Власність і її характерні ознаки // Вчені записки. — Вип. 2. — К.: КНЕУ, 1998.— С. 22.

ність трактується як відношення людей до речей, фактично ті й інші переводять аналіз власності у площину відношення людини до речей. На нашу думку, тут має місце лише штучне протиставлення цих двох аспектів власності, що гальмує її всебічний розгляд, оскільки розриває взаємопов'язані сторони єдиного процесу. Адже неможливо конкретизувати сутність суспільної залежності індивідів без розкриття засобів, що їх опосередковують, без розгляду предметів, із приводу яких формуються відносини.

Розглядаючи відношення людей до речей, важливо виділити три важливі аспекти, що дають можливість розкрити механізм реалізації суспільної залежності. Перший акцентує увагу на причинах та умовах отримання речами суспільної могутності, дає відповідь на питання, чому і як речі перебирають на себе силу влади. Цей аспект аналізу відносин «людина — річ» блискуче виконав К. Маркс у теорії речового фетишизму та всебічного висвітлення проблеми відчуження від індивідів їх уречевленої праці. Однак набуттям речами магічної сили впливати на індивідів не обмежується суспільна детермінація їх поведінки. Суспільство поряд з цим реалізує і силу влади через створення певних рамок, у яких формується відношення людей до речей. Дія влади проявляється у прийнятті юридичних норм приватного права, ключовим розділом якого є майнове право. Приватне право вже своєю назвою відображає відносини між незалежними індивідами і протиставляється публічному праву, що розкриває систему владних відносин. Сукупність прав власності індивіда на певні об'єкти у своїй основі є характеристикою суспільного статусу, закріплює можливість дій з об'єктами власності у встановлених суспільством формах і межах.

Отже, приватна власність відображає суспільну залежність індивідів від можливостей використання речей, наявні правочини індивіда щодо об'єктів власності. Сукупність правочинів індивіда стосовно певного об'єкта утворює основу для формування економічних зв'язків між ними та суспільством та відображає суть приватної власності. Особливості поєднання різних правочинів у руках окремого індивіда відкривають можливості для появи різних форм приватної власності.

Приватна власність у своєму розвитку набуває різних форм, дослідження яких є предметом розгляду одного з наступних розділів. Тут варто вказати лише на історичну тенденцію еволюції приватної власності, на її рух до нової якості та до нового типу власності, що прийде на зміну приватній власності. Ця тенденція зумовлена саме сутністю власності і пов'язана з напрямом розвитку економічних зв'язків, що відображають суспільну залежність людей. Якщо перехід від особистої власності до приватної ґрунтувався на заміні владного опосередкування суспільної залежності людей майновою залежністю, то наступний етап розвитку власності пов'язаний з іншим типом залежності людей, в основі якого лежить формування внутрішньої суспільної необхідності.

Суть останньої полягає в тому, що індивід діє уже не під впливом влади чи матеріальної залежності, а під тиском внутрішньої необхідності суспільної реалізації своїх здібностей, необхідності прояву власного потенціалу. У даному разі індивід залежить від самого себе, від рівня свого суспільного розвитку. Подолання залежності від матеріальних умов свого існування, коли досягається високий рівень соціального захисту людей, не знімає природних відмінностей у здібностях і талантах індивідів. Суспільний статус кожного індивіда в таких умовах дедалі більше визначається не зовнішніми силами, а масштабом особистості індивіда, коли відповідальність за становлення і розвиток власної індивідуальності він несе сам. Тому метою діяльності кожної людини стає всебічний розвиток її здібностей, досягнення гармонійності особистості. На цьому етапі розвитку суспільства опосередкований характер суспільної залежності замінюється неопосередкованою, внутрішньою, залежністю, яка знаменує утвердження свободи людини від зовнішніх чинників.

«Вільна індивідуальність, — писав К. Маркс, — що ґрунтується на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в їх суспільне надбання, — такий третій ступінь. Другий ступінь створює умови для третього»⁵².

---

⁵² *Маркс К.* Економічні рукописи 1857—1859 років // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 92.

Утвердження свободи зовсім не означає подолання суспільної залежності людей, відсутності економічних зв'язків між ними, відмирання власності. На цій стадії виникає принципово інший тип залежності і зв'язків між індивідами, коли свобода «з'єднує людей внутрішнім чином, тоді як, навпаки, потреби і нужда зводять разом лише ззовні»⁵³. Природа таких неопосередкованих зовнішнім впливом економічних зв'язків зумовлена високим суспільним розвитком індивідів, коли діяльність одного стає умовою для реалізації здібностей іншого. Цей тип зв'язків проявляється в освітній та творчій діяльності людей, де знання (інформація), створені одним індивідом, є безпосередньою умовою для творчої праці іншого, де немає потреби втручання зовнішніх сил у цей процес. Адже йдеться про людей, для яких праця стала потребою, і діяльність таких людей виникає як необхідність прояву їхніх власних здібностей, тобто здійснюється вона не під тиском зовнішніх стимулів.

Важливою формою свободи є пізнання людьми реальності, яка їх оточує, прийняття свідомих рішень. Усвідомлення людьми всіх обставин свого суспільного становища, своїх цілей та інтересів, подолання на цій основі фетишизму речей та стихії суспільних сил стають важливими характеристиками неопосередкованого типу економічних зв'язків. К.Маркс пов'язував свободу в умовах суспільної залежності з «контролем і свідомим пануванням над силами, які, будучи породжені впливом людей один на одного, досі здавалися їм цілком чужими силами і як такі панували на ними»⁵⁴. Свідома діяльність означає не тільки підкорення людиною стихії природних і суспільних сил, а й найвищий рівень прояву духовної активності, засвідчує появу нового фактору, що творить дійсність. Дія цього фактору полягає у формуванні цілей і шляхів діяльності людей, орієнтації її на органічну єдність із суспільними цілями, у пізнанні і раціональному використанні природних сил через створення таких засобів виробництва, що вивільняють людину від рутинної і нетворчої праці та ін.

⁵³ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. — М.: Мысль, 1977. — С. 241.

⁵⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 3. — С. 34.

Найбільш глибокою якісною ознакою, що має прийти на зміну приватній власності, є всебічна індивідуалізація економічних зв'язків, які відображають суспільну залежність людей. Даний тип власності, що виростає з приватної власності, правомірно назвати індивідуальною власністю. Її сутність полягає в тому, що вона відображає економічні зв'язки, які реалізують суспільну залежність вільних і всебічно розвинених індивідів. Загальні контури даного типу власності проглядаються в постіндустріальному (позаекономічному) суспільстві, де основним ресурсом суспільного виробництва стають знання та інформація, а діяльність із передання знань, створення інформації стає пріоритетною.

Аналізуючи тенденції розвитку особистої, приватної та індивідуальної власності, варто зазначити два важливі моменти, що відображають природу власності з інших сторін. Перший пов'язаний зі спільною для названих типів власності рисою, яка полягає в постійному розширенні кола зв'язків людей, їх суспільної залежності та збільшенні кількості суспільних чинників і форм впливу на людей. У результаті цього постійно розвивається суспільна природа індивідів, дедалі повніше утверджуються в них соціальні якості. Даний аспект розвитку власності, що об'єктивно утверджує в індивідах суспільні риси, веде до нарощування людського в людині та зменшення дикості, егоїзму власної природи і проявів інстинктів, відображає соціалізацію життя людей. Ця сторона власності дає можливість зрозуміти роль власності на засоби виробництва у поглибленні соціалізації життя індивідів, посиленні та розширенні їхніх соціокультурних зв'язків із суспільством.

Інший момент розвитку названих вище типів власності пов'язаний із особливостями побудови зв'язків, що лежать в їх основі. Особистій, приватній та індивідуальній власності на засоби виробництва притаманні різні способи побудови (організації) суспільних зв'язків. Для особистої власності характерним є ієрархічний спосіб формування економічних зв'язків між індивідами, для приватної — конкурентний і для індивідуальної власності — когерентний. Особиста власність відображає залежність людей, які перебувають на різних сходинках суспільної ієрархії і належать до різних суспільних станів. Відомі кілька форм ієрархій: домінантні (у формі піраміди),

холарії (домінантні ієрархії, що мають зворотний зв'язок) та модулярні ієрархії (гілки яких розходяться від центру в кількох незалежних напрямках). Такі типи ієрархій, або окремі їх елементи, проявляються в історичних формах ієрархічних суспільств та характеризують специфіку організації власності на засоби виробництва, притаманну певним суспільствам.

Конкурентний тип зв'язків, притаманний приватній власності, виникає між індивідами, які є особисто вільними і мають однаковий суспільний статус. Такі зв'язки відображають орієнтацію дій індивідів на досягнення власних цілей, підпорядкування їх досягненню певного результату в господарській діяльності. Координація таких зв'язків здійснюється стихійно, в процесі змагальності щодо досягнення власних цілей кожним власником.

Когерентні зв'язки лежать в основі індивідуальної власності, формуються свідомо і спрямовані на досягнення узгоджених цілей, мають елементи модулярних залежностей, де модулем є кожний індивід.

Важливими характеристиками історичного розвитку власності є характер суспільної залежності та розгортання спонукальних сил активізації дій людей. Особиста залежність ґрунтується на силі влади, яка на першому етапі свого існування реалізувалася через фізичний примус індивідів та проявлялася в існуванні рабства. Раб прирівнювався до звичайних знарядь праці і був об'єктом власності, а тому зв'язки між рабовласником і рабом розглядаються в межах відносин «людина — річ». Не випадково рабство спочатку існувало лише у формі прислуги, а не виробничої діяльності. Згодом раб замінив власника засобів виробництва у процесі виробництва, набув статусу його важливого ресурсу. У зв'язку з тим, що раб не мав статусу члена суспільства, він не міг стати суб'єктом відносин власності. Тому дискусійним є положення про існування «рабовласницької» форми власності.

Розуміння сутності власності на засоби виробництва як відображення суспільної залежності відносно відокремлених індивідів відрізняється від поширеного в економічній літературі її аналізу під кутом зору участі людей у процесі виробництва. Людина тут розглядається поряд із засобами виробництва як носій робочої сили. При цьому класики марксизму наголошу-

ють, що індивід є безпосереднім виробником, і переносять увагу на дослідження особливостей поєднання робочої сили і засобів виробництва. З характером такого поєднання (безпосереднім чи опосередкованим) пов'язуються особливості історичних типів власності на засоби виробництва. Відчуження від безпосереднього виробника результатів його праці розглядається як найбільш глибока основа експлуатації людини людиною, сутнісна характеристика власності. Неокласична теорія всебічно аналізує робочу силу як фактор процесу виробництва, досліджує ринок праці та зайнятість.

Не відкидаючи таких аспектів аналізу власності на засоби виробництва, слід зазначити, що вони відображають уже окремі форми прояву власності в процесі виробництва. Останньому передують формування суспільних зв'язків індивідів, що вирішальною мірою впливають на участь людини в процесі виробництва, на використання її робочої сили, експлуатацію тощо. Не слід забувати, що глибинною характеристикою власності як основи ефективного використання ресурсів виробництва є механізм спонукальних сил як власників засобів виробництва, так і безпосередніх виробників. Інтереси, мотиви, стимули стають засобами формування активних дій людей у сфері виробництва, які спираються на суспільну залежність, що відображена в певній історичній формі власності.

Приміром, вичерпання потенціалу фізичного примусу раба, де були повністю пригнічені особисті інтереси і мотиви його діяльності, обумовило появу колонату. Від нього бере свій початок процес становлення і розвитку рушійних сил, що спирається не на фізичний, а на економічний примус. Так, у надрах особистої власності і владного способу реалізації суспільної залежності почали складатися елементи майбутньої форми власності. На більш пізніх етапах розвитку особистої власності ми знаходимо дедалі більше таких форм господарств, у яких постійно посилюються елементи економічного інтересу, де суспільна залежність реалізується з використанням інтересів, мотивів та стимулів.

Однак не слід забувати, що основу феодального суспільства становить особиста залежність, дія сили влади, і не варто перебільшувати роль економічних чинників поведінки людей. Водночас головною проблемою для людей було фізичне ви-

живання, військовий захист з боку феодала від розбійницьких нападів та грабунків. Особиста залежність від феодала ґрунтувалася саме на цих позаекономічних інтересах людей. Лише розвиток системи влади, формування централізованої держави, що перебрала на себе функції військового захисту і забезпечення порядку, відкрили шлях до розвитку економічних інтересів та стимулів діяльності людей.

Впадає в очі, що реалізація особистої залежності, владна форма впливу на діяльність людей були опосередковані таким об'єктом власності, як земля. Місце будь-якої людини у владній ієрархії, причетність до влади ґрунтувалися на певних формах власності на землю. Саме тому феодалське суспільство, з притаманною йому формою особистої залежності, ґрунтувалося на тому, що вся земля була власністю монарха.

Феодали, які брали участь у реалізації влади, отримували земельні наділи, набуваючи статусу васала перед сюзереном. Так вибудовувалася ієрархія сеньйорально-васальної залежності, в основі якої було наділення кожним сеньйором власного васала землею, утверджувався принцип «немає землі без сеньйора». Така роль землі в реалізації особистої залежності відносно відокремлених індивідів дала підстави для віднесення феодалського суспільства до «аграрної цивілізації». Під аграрним ми розуміємо таке суспільство, у якому засобом реалізації особистої залежності людей є земля. Вона являє собою головний ресурс виробництва, і суспільні форми використання людьми цього ресурсу стають основою для формування відповідних інтересів, мотивів і стимулів. Центральною проблемою дослідження аграрного суспільства є виявлення форм землеволодіння та землекористування, механізму дії та сили їх спонукального впливу на активність людей, які пов'язані між собою економічними зв'язками особистої залежності.

Під тиском зростаючого впливу економічних чинників у мотивації діяльності людей рухнула система особистої залежності, відбулися політичні революції, що докорінно змінили становий характер суспільства. Особиста незалежність людей ґрунтується на торжестві приватної власності. Відбулися зміни статусу людей у суспільному виробництві, коли всі його учасники стали власниками різних ресурсів. Засоби виробництва та робоча сила, що є об'єктами приватної власності та використовуються

у процесі виробництва, становлять ресурси виробництва. Їх обмеженість зумовлена тим, що вони завжди є об'єктом приватної власності, яка закриває доступ до них інших індивідів.

На відміну від попереднього історичного етапу розвитку суспільства кожний індивід стає приватним власником певного ресурсу, використання якого є головною рушійною силою економічних процесів. Створення суспільних умов для якомога ефективнішого використання наявних ресурсів веде до безмежного зростання багатства, стає законом приватної власності на ресурси. Суспільна могутність індивіда, його місце і роль у суспільному виробництві залежать від величини багатства, яким він володіє, тобто опосередковані його залежністю від матеріального багатства.

Серед різноманітних форм багатства — предметів споживання, землі, коштовностей, знарядь праці, будівель, грошей тощо — економічна наука виділяє й ті, що беруть участь у суспільному виробництві, є засобом досягнення головної мети кожного власника — безмежного накопичення багатства. К. Маркс об'єднав їх містким поняттям капіталу, у якому сутнісна риса пов'язується з його властивістю примножувати багатство, і розкрив механізм функціонування капіталу. Останній становить основу рушійних сил приватної власності, стає засобом, що опосередковує суспільні зв'язки індивідів, причиною їх формування та реалізації. Капітал — це основний ресурс виробництва, найбільш глибока його ознака, він замінює в цій якості землю. Тому суспільство, побудоване на засадах приватної власності, і дістало назву капіталістичного.

У літературі таке суспільство часто називається індустріальним, для чого є певні підстави. Звільнення людей від особистої залежності відкрило їм шлях до статусу власника як єдиного для переважної більшості людей ресурсу — власної робочої сили, а основною формою реалізації власності на особисту робочу силу став найм. Обмеженість придатних для обробітку земельних угідь та зменшення потреби в робочій силі для роботи на землі обумовили спрямування переважної більшості власників робочої сили в промисловість. При цьому слід урахувати бурхливий розвиток суспільного поділу праці, який класики марксизму називали зворотною стороною приватної власності. Тобто

промисловість стала головною ареною реалізації свого статусу приватного власника робочої сили кожним вільним індивідом. Подібна тенденція спостерігається і в наш час, коли зменшення ролі реального сектору економіки і підвищення значимості сфери освіти, науки, культури, послуг розглядається як одна з основних ознак переходу до постіндустріального суспільства, у якому вже не робоча сила, а знання (інформація) стають головним ресурсом суспільного виробництва.

Особливості реалізації спонукальних сил активної діяльності та розвитку здібностей індивідів, на нашу думку, є ключем до розуміння природи постіндустріального суспільства. Його основу становить індивідуальна власність, взаємозв'язки між людьми, спрямовані на реалізацію потенціалу кожного з них, оскільки лише це дає змогу їм забезпечити подальший розвиток власних здібностей. Головна мета — всебічний розвиток індивідуальності кожної людини — забезпечується лише в творчій діяльності, і тому ключового значення набувають ті ділянки суспільного виробництва, де існують можливості для такої діяльності. Продукт творчості — знання, інформація, духовність — стають головним ресурсом суспільства, об'єктами індивідуальної власності. Суспільство можна назвати інформаційним, якщо в ньому інтелект є основним засобом сприйняття та генерації знань, інформації та духовності, основою для комунікації між людьми. Поряд з майновим правом, що було основним засобом регулювання відносин приватної власності, формується право на об'єкти інтелектуальної власності як засіб унормування індивідуальної власності.

Аграрне, індустріальне (капіталістичне) та постіндустріальне (інформаційне) суспільство дає змогу простежити за змінами у власності з погляду цілей виробництва, створення благ для забезпечення суспільних потреб. Тому центральним тут є дослідження ролі різних типів власності в забезпеченні ефективності виробництва. Зовні вплив на людей забезпечує залежність їх від головного ресурсу, що є об'єктом власності. Історично головним ресурсом і, відповідно, засобом формування зв'язків між людьми були земля, капітал, знання (інформація).

Механізм дії спонукальних сил як однієї з ключових характеристик власності на ресурси передбачає проведення її інсти-

туційного аналізу і є предметом окремого дослідження. При розгляді історичних етапів розвитку власності на ресурси необхідно підкреслити дві важливі обставини. По-перше, розвиток власності на ресурси передбачає урахування впливу різних її типів і форм на розвиток самих індивідів та їхніх здібностей. Динаміка потреб і здібностей залежить від установленої в суспільстві власності на ресурси. К. Маркс звернув увагу на те, що в стародавніх народів власність розглядається не у зв'язку з багатством, а «досліджується завжди питання: яка форма власності забезпечує державі найкращих громадян?»⁵⁵. Метою виробництва стає «розвиток всіх людських сил як таких, безвідносно до якого б там не було заздалегідь установленого масштабу»⁵⁶, що забезпечується розвитком потреб та здібностей.

По-друге, в дії спонукальних сил відбивається історичний рівень зрілості як суспільства в цілому, так і окремих людей. Особливості форм суспільної залежності — особистої, майнової чи інформаційної — відображають специфіку рушійних сил. Зміст економічних зв'язків, що характеризують названі вище форми суспільної залежності, обумовлений рівнем розвитку індивідів. Зміст цих зв'язків полягає у взаємообміні між людьми суспільно значущими для них речами, які є предметами їхніх потреб та які засвідчують ступінь суспільної зрілості індивідів як власників.

Отже, власність на ресурси необхідно розглядати як багатогранне соціологічне поняття, що може бути розкрито в єдності всіх його сторін. Воно вбирає в себе всю гаму характеристик людини, у якій органічно поєднані суспільні та природні начала, відображена головна тенденція її розвитку на шляху соціалізації всіх сторін її життя. Вище була викладена лише одна частина суспільних характеристик людини, що проявляються в економічній сфері її життя. До них слід додати вплив інших (окрім влади) цивілізаційних факторів, пов'язаних із функціонуванням соціальної та духовно-культурної підсистем суспільства. Тому викладене вище слід розглядати лише як першу спробу дослідження власності на методологічних засадах цивілізаційної парадигми.

---

⁵⁵ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 438.

⁵⁶ Там само.

2.2. Генезис власності на засоби виробництва

В арсеналі методів інституціонального аналізу важливе місце займає історико-генетичний метод, що дає змогу розглянути предмет дослідження в часі, його рух до цілісності та набуття зрілого стану. Його застосовування дає можливість подати результати наукового пошуку у формі логічно пов'язаних між собою категорій, де кожна наступна категорія відображає нову якість і водночас включає характеристики попереднього стану. Історико-генетичний метод передбачає аналіз процесу виникнення предмета, основні етапи і тенденції розвитку.

Застосування цього методу передбачає розгляд початкових умов формування власності, перехід можливого в дійсне та відображення ролі свідомості в цьому процесі. Важливо виявити суттєві ознаки власності, «вивести» поняття власності з більш широкого поняття. Наступним кроком генезису власності має стати обґрунтування основних етапів її розвитку, на яких вона набуває нових якісних ознак. Завершальним у генезі власності є виявлення тенденцій її розвитку, головних напрямів змін.

При дослідженні власності на засоби виробництва в попередньому розділі була реалізована лише одна сторона історико-генетичного методу — розриті сутнісні характеристики та зв'язок основних понять, що їх відображають. Разом з тим цей метод передбачає наповнення логіки розвитку власності конкретно-історичним змістом, показ того, як глибокі наукові узагальнення набувають у різних історичних умовах специфічних форм прояву. Історія вивчає унікальні неповторні події та явища, що утворюють живе полотно суспільного поступу⁵⁷. Тому важливо відшукати в історичних фактах «зв'язок часу», показати, чому і як суттєві ознаки власності набувають таких специфічних форм. Кожне суспільство є унікальним, живе і діє

---

⁵⁷ Інтеграційна місія інституціоналізму полягає і в тому, що він намагається органічно поєднати два різні підходи до пізнання економічної діяльності — логічний та історичний. Складність вирішення цього завдання надовго витіснила історико-економічні дослідження на обочину наукового пошуку, надала їм статусу емпіричних наук, яким відводяться ілюстративні функції та обслуговування «справжньої» науки. Дійсний потенціал історико-генетичного методу належною мірою ще не реалізований економічною наукою.

в різних умовах, творить власну історію, тому і відображення впливу всієї сукупності чинників на становлення і розвиток власності утворює історичний зріз її пізнання. Інститут власності вбирає в себе вплив усієї сукупності суспільних факторів на історичний досвід даного суспільства і завжди є конкретно історичним феноменом. Саме з цих причин історична школа в економічній науці стала одним із витоків інституціоналізму.

Вихідним моментом дослідження процесу становлення власності є виявлення передумов, що з'явилися в історичному розвитку суспільства, для формування якісно нових економічних зв'язків, які вона відображає. Ці зв'язки стали можливими тому, що люди почали відокремлюватися в межах певної колективності, виник новий статус індивідів у суспільстві. Кожен індивід є продуктом суспільного розвитку, і його розвиток здійснюється через розгортання зв'язків із суспільством, що стає можливим лише за умови його відокремленого існування. Тому дослідження становлення власності передбачає виявлення різних форм самостійного життя індивідів, набуття ними певного суспільного статусу в межах суспільства.

Власність виникає лише тоді, коли має місце відокремлення індивідів від кровноспорідненої общини і перетворення останньої в суспільство з державною організацією суспільного життя. Тому суть власності завжди пов'язана зі зв'язками між суспільним цілим та відносно відокремленими індивідами. Історичні типи і форми власності обумовлені характером і глибиною відносного відокремлення, формами опосередкування цього процесу. Генезис власності передбачає дослідження особливостей відокремлення людей від суспільства, яке вони утворюють, та існування різних типів і форм власності.

Відлік часу зазвичай ведеться від так званої неолітичної революції — переходу людей від забезпечення життя через привласнення дарів природи (збирання плодів і ягід, мисливства та рибальства) до виробництва необхідних продуктів і речей. Цей революційний крок знаменував виокремлення людей із природного середовища, дав змогу не лише послабити залежність від природи, а й створити умови для відносно стабільного існування. Він означав виникнення нової форми залежності

людей — суспільної залежності. Нужда, що відображає при-
таманний усьому тваринному світу обмін речовин з природою,
змінюється на потреби, у яких зв'язки людей із природою опо-
середковані суспільними зв'язками. Забезпечення потреб ро-
бить необхідною взаємодію між людьми, формування зв'язків
між ними в межах общини. Потреби стають однією з найбільш
глибоких категорій, які відображають становлення і розвиток
суспільства, розкривають природу необхідного характеру
зв'язків, що в ньому виникають.

Для первісних форм суспільства характерним було спільне
ведення господарства кровноспоріднених общин, що невели-
кими осередками освоювали найпридатніші долини річок.
Община була внутрішньо однорідною, кожен її член не відрі-
зняв себе від інших членів родини та ототожнював себе з нею.

Межею такого соціального організму був представник ін-
шої общини, який до того ж сприймався як ворог. Життя за-
безпечувалося через спільний обмін із природою, тобто колек-
тивність залишалася первісною, перенесеною з тваринного
світу. Община могла вижити лише завдяки тому, що діяла як
єдиний організм, у якому кожна людина мала однаково важ-
ливе значення, і ця необхідність одного для інших об'єднувала
їх у спільність, була тією «тотожністю сторін», завдяки якій і
виникали взаємозв'язки між ними. Людей об'єднувала необ-
хідність протистояти природі, інстинкти самозбереження і ви-
живання, матеріальна нужда.

Суб'єктом діяльності була кровноспоріднена община, а
окремих її членів можна, з певною мірою умовності, розгля-
дати як агентів такої діяльності, котрі виконують часткові
функції. Окрема людина не могла протистояти навколиш-
ньому середовищу й самостійно забезпечувати виживання і
тому завжди входила до певної спільноти, а її діяльність здій-
снювалася як складова спільної діяльності, як окрема функ-
ція⁵⁸.

Спільне ведення господарства має ряд характерних ознак,
які зумовлені однаковим соціальним статусом кожного члена
родини. Насамперед це кооперативний принцип взаємин, на

---

⁵⁸ Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге
вид. — Т. 13. — С. 18.

основі якого здійснюється обмін діяльністю між членами соціально нерозчленованої общини. Ця історично перша форма суспільних зв'язків яскраво проявляється в так званому реципрокному обміні, згідно з яким кожен вносить до спільного здобутку стільки, скільки може, а отримує необхідних благ стільки, скільки припадає на кожного члена общини. Тобто однаковий статус кожної людини, необхідність збереження її життя обумовлюють зрівнялівку в розподілі продуктів, взаємовіддачу у відносинах між ними⁵⁹. Принцип взаємин стає якісною ознакою зв'язків між людьми в межах общини, основою кооперативного характеру діяльності.

Отже, у нас немає підстав казати, що на цьому етапі розвитку людства існувала так звана общинна власність, адже кровноспоріднена община являла собою природну єдність, у межах якої не могли з'явитися зв'язки, що відображають їх відносну відокремленість. Як зазначає В. Іноземцев, концепція общинної власності «була лише гіпотетичним допущенням, яке не ґрунтувалося на реальних фактах»⁶⁰. Вона виникла як прообраз суспільної власності. Аргументи, що при цьому наводяться, на нашу думку, заслуговують на увагу. Серед них зазначимо відсутність у кровноспорідненої общини розмежування привласнення та споживання, без чого власність не може виникнути; індивідуальне використання знарядь праці та землі не робить їх власністю окремого члена общини; відсутність усвідомлення того, що об'єкти спільного використання можуть стати власністю окремої людини тощо. Дослідження російського вченого Л. Васильєва також переконливо доводить безпідставність розгляду первинних суспільств як таких, де господарська діяльність здійснюється на засадах общинної власності⁶¹.

Власність на ранньому етапі розвитку людства взагалі не мала умов для виникнення, оскільки мало місце спільне використання природного середовища заради спільного споживан-

---

⁵⁹ Російське слово «возмездность» точніше відображає характер зв'язків між окремими членами родини й означає взаємне передання одне одному благ, послуг, інформації, що є життєнеобхідними для виживання усіх.

⁶⁰ *Іноземцев В. Л.* За пределами экономического общества: Науч. изд. — М.: Академія-Наука, 1998. — С. 359.

⁶¹ *Васильев Л.* История Востока: В 2 т. — М.: Высш. шк., 1993. — Т. 1.

ня. М. І. Зібер зазначав: «...і навіть самостійно здобута на полюванні здобич використовувалася спільно, не ставала особою власністю мисливців, так як гуманізм взаємин і реципронний обмін не давали можливості їй з'явитися»⁶².

Першою формою диференціації тогочасного суспільства було формування надобщинних органів влади, у межах якої виник феномен влади-власності, що був безпосередньо пов'язаний із господарським життям. Поява влади-власності була спричинена зростанням чисельності общини, необхідністю відокремлення її окремих гілок та поселення на придатних для обробітку і проживання землях. З часом вони утворюють кланові групи, що об'єднані походженням, родинними зв'язками. Взаємне переплетіння кількох общин, співпраця у вирішенні господарських проблем, спільні вірування і культові обряди, мова вели до формування племені.

В основі цього процесу лежали не тільки зростання чисельності общин та можливостей освоєння нових земель, а й суттєве збільшення продуктів, що були в її розпорядженні, ускладнення общинного життя. Посилюється значимість організації та координації дій людей, здійснення організаційно-управлінських, військових, ритуальних функцій. Вони закріплюються за найбільш здібними особами, які звільнялися від інших видів діяльності, чому сприяла поява надлишкового продукту. У нерозчленованій, соціально однорідній общині з'являються вожді, воїни, жерці, які надавали членам общини особливо значимі послуги. І так як обмін діяльністю здійснювався на засадах суворих норм первинної реципронності, то різниця між внеском цих членів общини у спільний здобуток і тими матеріальними благами, які вони отримували нарівні з іншими членами родини, вимірювалася в соціальних цінностях престижу, поваги і привілеїв.

У діяльності общини виникають окремі функції, що мають високу суспільну значимість, а носії цих функцій — авторитет і привілеї. Так формується базис влади — сукупність особливо значимих для забезпечення життєдіяльності родини функцій, що отримують загальне визнання та спираються на авторитет

---

⁶² Зібер Н. И. Избранные экономические сочинения. — М.: Соцэргиз, 1959. — Т. 2. — С. 165.

їх здійснення. Відокремлення від общини окремих функцій, зосередження їх у руках певних осіб, які уособлювали надобщинний центр, є відправною точкою формування влади. Влада спричиняє вплив на всі сфери життя общини, але особливе значення має при веденні війн та організації господарського життя. З нею пов'язуються організація та координація дій окремих людей у процесі полювання чи виробництва продуктів, приведення в дію механізму реципрокності й інші важливі сторони господарської діяльності. Регулювання робіт, розподіл ресурсів і готових до споживання продуктів породжує залежність від влади всіх членів общини. Виникають передумови для появи щілин у соціально однорідній общині, порушення існуючих рамок зрівнялівки. Водночас здійснення владних функцій дає змогу найбільш здібним особам реалізувати свій потенціал, відкриває шлях для їх розвитку.

Розпорядження надлишковим продуктом веде до переваги у споживанні владних осіб, виникнення в них окремих інтересів. Тобто основні сторони господарського життя — створення матеріальних благ та їх споживання, умови реалізації здібностей членів общини, які здійснювали владні функції, і можливості більш повного задоволення потреб — опосередковуються причетністю до влади. Влада є центром організації господарського життя общини, забезпечує цілісність останньої.

Роль влади постійно зростала, що було викликано, на думку Ю. В. Павленка, збільшенням чисельності і густоти проживання людей, необхідністю організації боротьби з сусідніми общинами за розширення території проживання, регуляції інших відносин між общинами, необхідністю посилення координації і спеціалізації діяльності щодо раціонального використання ресурсів, проведення ритуалів та ін⁶³. Якщо раніше всі члени общини протягом свого життя могли виконувати ці функції, то згодом владні функції закріпилися за окремими особами. Влада постає над общиною, концентруючи найважливіші та суспільно значимі функції в руках певних осіб, перетворюється в силу, що організує життя общини та є засобом її збереження. «Об'єднуюче єдине начало представлено

---

⁶³ Павленко Ю. Історія світової цивілізації. — К.: Либідь, 2000. — С. 208.

одним главою найважливішою в племені сім'ї або об'єднуючим єдиним началом є зв'язок батьків родин між собою»⁶⁴. З часом роль таких сімей змінюється, «об'єднуюче єдине начало, яке стоїть над усіма цими дрібними общинами, виступає як найвищий власник або єдиний власник»⁶⁵.

З відмежуванням і закріпленням владних функцій змінюється і механізм визначення носіїв влади. Особи, які здійснювали владні функції на основі своїх здібностей, поступово закріплюють їх за собою навечно і передають у спадок своїм нащадкам. Почав порушуватися принцип меритократії, відбувався відхід від виборності осіб для виконання владних функцій з найбільш здібних людей, намітилася деперсоналізація влади, набуття нею сакральності. Тобто влада поступово руйнує однаковий статус кожного члена родини та сприяє відокремленню певних функцій і закріпленню їх за окремими членами общини.

Зосередження влади в руках родоплемінної верхівки, закріплення за нею владних функцій вносять принципові зміни у питання використання природних ресурсів у господарській діяльності. Повноваження стосовно володіння і використання природних ресурсів залишаються за владними структурами. Якщо, наприклад, за кожним членом общини зберігається гарантоване право і обов'язок обробляти землю, використовувати воду, пасовиська, ліси, то володіння і розпорядження ними належать надобщинним владним утворенням, тобто є невід'ємною складовою влади. «Влада (володіння) породжує поняття й уявлення про власність, власність народжується як функція володіння і влади. Так виникають перші уявлення про власність. Влада і власність нероздільні, не підлягають розмежуванню. Перед нами феномен влади-власності»⁶⁶. Реалізація владних функцій у господарській сфері в умовах формування відокремлених від общини владних структур виступає у формі влади-власності.

Особливістю влади-власності є те, що вона фіксує залежність усіх членів общини від життєво важливих для них умов господарської діяльності, які забезпечують виживання кожної

⁶⁴ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 427.

⁶⁵ Там само. — С. 426.

⁶⁶ Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. — М.: Высш. шк., 1993. — Т. 1. — С. 69.

людини і общини в цілому. Влада спирається на залежність людей від суспільно значимих функцій, а влада-власність реалізує залежність людей від ресурсів, що перебувають у розпорядженні носіїв влади. У владі-власності явно проглядається прообраз економічного центру, який у ранніх державних утвореннях являв собою діяльність правителів — царів чи князів. Поряд із моральними важелями впливу на людей, характерними для влади, на більш ранніх етапах розвитку общини формуються нові способи впливу на них, які пов'язані з матеріальною необхідністю.

Слід підкреслити, що влада-власність виникає у владних верхах і знову ж таки обслуговує всю общину, забезпечує функціонування її господарської сфери. Належні членам общини речі особистого вжитку — одяг, знаряддя праці та полювання, посуд, прикраси тощо на цьому етапі не відіграють суспільно значимої ролі, не набувають форми об'єктів власності. В умовах рівного статусу членів общини та спільного ведення господарства володіння певними предметами особистого користування не мало вирішального значення, було лише атрибутом престижу. Вони використовувалися за функціональним призначенням і не набували ознак предмета суспільних відносин.

Реалізація влади-власності проявлялась у сплаті ренти-податку за користування землею та іншими спільними ресурсами, у виконанні трудової повинності на храмових полях чи будівництві іригаційних споруд, культових будівель тощо. Вони утворювали матеріальну базу існування надобщинних владних структур, що здійснювали функції влади-власності. Ці функції полягали у відповідних послугах з боку жерців, адміністраторів, воїнів, охоронців у формі військового захисту, культових відправ, здійснення організаційних та керівних дій або здійснення міжплемінного обміну.

Виникнення влади-власності веде до набуття різного становища людей у недавно ще соціально однорідній кровноспорідненій общині. Залежність усіх членів общини від дій надобщинного владного центру, необхідність виконання його рішень означає залежність від носіїв влади-власності. Причому таке підпорядкування мало добровільний характер, адже

для владних функцій обиралися найбільш здібні й умілі люди, які мали відповідний престиж і авторитет. Отже, владавласність проявляється як підпорядкування одних людей іншим та передбачає їх різний соціальний статус. При цьому варто зауважити, що влада стає ареною відбору найбільш обдарованих людей, їх подальшого самоствердження і розвитку здібностей. Вона є осередком, у якому формуються індивіди, які здатні забезпечити не лише виживання общини, а й її розвиток. Саме владний центр і виконання функції влади-власності являють собою важливий засіб відбору та розвитку здібностей общинників.

Таким чином, на першому етапі становлення власності вона виступає у формі влади-власності. Умовою її появи стало формування надобщинних органів кровноспорідненої общини, зв'язків між ними і общиною, що виникли в господарській сфері її життя. У залежності всіх общинників від рішень і дій надобщинних органів влади відображена сутність влади-власності. Варто підкреслити, що надобщинні органи влади забезпечували досягнення головної мети — збереження цілісності кровноспорідненої общини як головної умови її виживання. Тому саме надобщинні органи влади-власності уособлюють общину як ціле, відносно якого всі її члени були частиною цілого. Зв'язки в господарській сфері, що виникали між владним центром і общинниками, мали переважно владний характер, а сама власність поступово відокремлювалася від інших сфер життєдіяльності кровноспорідненої общини. Так формувалася ключова риса власності — зв'язки між суспільством як цілим і відокремленими індивідами, які завжди були спрямовані на забезпечення цілісності суспільства і забезпечувалися силою та авторитетом влади.

З часом характер влади суттєво змінюється, що пов'язано з подальшим відривом надобщинних органів від суспільства, і застосовуються різноманітні засоби її реалізації. Уже в ранніх суспільствах поряд з моральними та владними засобами об'єднання, що діяли у мирний час, виникають елементи примусу, які застосовувалися під час військових дій. Поступово з відходом від виборності та появою спадковості у виконанні владних функцій влада відривається від общини і постає над нею.

Добровільний характер підпорядкування змінюється примусом, знаряддями якого стають озброєне військо, тюрми, інші силові засоби. Відносини між носіями влади і членами общини набувають характеру владарювання—підпорядкування. Людина, котра уособлює владу — цар, імператор, князь чи король, набуває особливого статусу і сакральності, а всі інші члени спільноти стають підданими. Формується система особистісної залежності від носія влади, яка реалізується через ієрархію підпорядкування осіб, котрі беруть участь у здійсненні владних функцій. Влада набуває форми ієрархічних зв'язків між статусно-ранговими рівнями.

Така еволюція влади привела до серйозних змін у родоплеменному устрої первісних суспільств, вплинула на його розпад, відокремлення від нього патріархальних сімей. Виникла територіальна община, що об'єднувала сім'ї одного роду, почала формуватися територіальна організація влади. Прикладом цього можуть бути реформи Солона та дії його послідовників, що підірвали родовий устрій і замінили його на територіальні одиниці — філи. Відповідно до них родоплеменна верхівка була відсторонена від влади через відміну спадковості і запровадження виборності на основі майнового цензу. Виділилися чотири класи громадян — п'ятисотмірники, вершники, зевгіти, тети. Наприклад, архонти (військові ватажки) могли бути вибрані лише з осіб, котрі входили до першого класу. Перехід до територіальної організації влади зумовив якісні зміни у владі-власності, висунув на чільне місце в її реалізації територіальну общину. Основою територіальної общини є утвердження відносно самостійного існування патріархальної сім'ї, яка відокремилася від роду. Община являє собою об'єднання сімей, котрі ведуть господарство на землі, що належала роду. Спільність використання землі та угідь сім'ями — це залишок об'єднувального начала роду в господарській сфері.

Зазначені зміни у кровноспорідненій общині ведуть до виникнення нової форми організації суспільного життя. Розпад кровноспорідненої общини супроводжується появою територіальної общини, у якій ключова роль щодо збереження цілісності відводиться владі. Виникає суспільство, життя якого організоване на владних засадах і забезпечуєть-

ся функціонуванням владного центру та встановленням нового (владного) способу взаємодії між ним і членами суспільства. Останній пов'язаний із появою держави, історично першою формою якої були держави общинного типу (територіальні общини).

Пов'язуючи сутність держави з об'єктивним процесом розпаду кровноспорідненої общини, підвищенням ролі влади-власності та відносним відокремленням надобщинних органів, що її здійснювали, важливо критично переосмислити досить поширені в літературі погляди про класову природу держави. Як зазначає авторитетний дослідник ранньої історії людства Л. Васильєв, «марксистська теза про те, що держава виникла на основі поділу на класи, сучасною наукою відкинута»⁶⁷. Все це безпосередньо стосується наукового дослідження виникнення та розвитку власності на засоби виробництва. Природа останньої зумовлена феноменом влади-власності, який при переході до нового способу організації суспільного життя набуває нових ознак, та безпосередньо пов'язана з утвердженням і функціонуванням держави.

Поява патріархальної сім'ї і зосередження господарської діяльності на рівні домогосподарства різко змінили роль і функції влади в економічній сфері життя суспільства. З цього часу можна говорити про початок відокремлення власності від влади і набуття нею самостійного значення, про появу першої форми власності. При цьому не варто забувати, що вона реалізує насамперед функції цілого, у своїй основі спирається на владні засоби при забезпеченні об'єднання сімей і сільських общин у цілісне суспільне утворення. Ця ключова функція історично першої форми власності реалізується через общинне землеволодіння, що є головним засобом впливу на самостійно діючі домогосподарства. На цій підставі можна стверджувати, що із влади-власності виросла історично перша форма власності — власність сусідської (територіальної) общини.

За своїм характером вона належить до типу особистісної власності, оскільки її основу становлять зв'язки, що формуються на основі особистісної залежності домогосподарства від

---

⁶⁷ Васильєв Л. С. История Востока: В 2 т. — М.: Высш. шк., 1993. — Т. 2. — С. 219.

общини і через неї — з родом і племенем у цілому. Община та її власність на землю й угіддя опосередковують можливість ведення господарства. Використання цих ресурсів стає можливим лише за умови належності сім'ї до общини.

Сім'я являє собою органічно ціле, нерозчленоване суспільне утворення, що функціонує на засадах статево-вікового поділу праці та реципрокного взаємообміну між її членами. Подібно до кровноспорідненої общини сім'я є неподільним утворенням, яке лише як ціле вступає у відносини з іншими сім'ями і родоплемінними органами. Сім'я є «соціальною плацентою», яка в найбільш органічній формі поєднує природну та соціальну сторони людини і завдяки цьому стає ключовою ланкою суспільного розвитку людини. При цьому варто взяти до уваги історичну еволюцію сім'ї, яка спочатку була великою патріархальною сім'єю, що об'єднувала три-чотири покоління та різні гілки родинних уз. Згодом вона трансформувалась у парну сім'ю, що складається зазвичай із батьків та неповнолітніх дітей. Критерієм диференціації сім'ї на відміну від реципрокного взаємообміну між членами сім'ї є відносна відокремленість окремих її гілок і набуття ними самостійності. Домо-господарство, що являє собою економічну сферу суспільного життя сім'ї, становить первинну ланку формування економічних зв'язків.

Господарство сім'ї набувало різних форм при збереженні своєї суті, наприклад, в античні часи воно мало парцелярну форму. Уже сама його назва (від франц. *por-celle* — частина) свідчила про те, що парцела, яка є частиною землі общини, характеризує самостійне ведення господарства відносно відокремленою сім'єю для забезпечення свого існування власною працею. Парцела виникла в епоху застосування металевих знарядь праці та тяглових тварин, що давало можливість вести господарство невеликою кількістю людей, об'єднаних сімейними узами. Праця кожного члена сім'ї організовується на засадах статево-вікового поділу праці. Ці обставини, а також реципрокний обмін послугами та результатами праці зробили парцелярне господарство життєздатним утворенням із великим потенціалом адаптивних можливостей, у межах якого і донині відбуваються важливі процеси відтворення та суспільного розвитку людини.

У межах сім'ї окремі предмети слугували для індивідуального вжитку (одяг), інші перебували у спільному користуванні (будівлі), але вони не були об'єктом власності окремих членів сім'ї саме через відсутність відокремленості останніх. Усі матеріальні об'єкти належали сім'ї, були під владою-власністю глави сім'ї (включаючи і членів сім'ї, яких глава сім'ї міг продати у рабство⁶⁸). Ведення сім'єю домогосподарства було опосередковане зв'язками з общиною, передусім доступом до землі та інших ресурсів.

У літературі зазвичай виділяють три типи територіальних (сусідських) общин — азійську, античну, німецьку. К. Маркс звертав увагу на особливості слов'янської общини, на яку мала значний вплив східна община і яка мала самотутній характер. У господарській сфері сусідська община реалізує важливі функції влади-власності. У різних народів обсяг функцій та форми їх реалізації владним центром територіальної общини визначають специфіку відносин сім'ї та держави. Особливості організації сусідських общин протягом багатьох століть впливали на подальший розвиток народів. Тому в дослідженні становлення та розвитку власності необхідно урахувати відмінності між різними типами територіальних общин, які і понині спричиняють суттєвий вплив на функціонування сучасних економічних систем Кореї, Японії, Індії, Росії та ін.

Для азійської, або східної⁶⁹, общини характерним було абсолютне панування держави в усіх сферах суспільного життя. Централізація економічних зв'язків була зумовлена необхідністю суворої регламентації використання води чи технології сільськогосподарського виробництва. Господарство велося переважно в державній чи храмовій формах, що сприяло збереженню влади-власності. Роль окремих складових общини тут суттєво обмежувалась, оскільки створення іригаційних чи культових споруд, будівництво доріг передбачали залучення до цієї роботи всіх жителів та виводили на перше місце роль владного центру. Так формувалась абсолютна залежність від

---

⁶⁸ Як відомо, однією з прогресивних реформаторських дій Солоні була заборона главам сім'ї продавати своїх домочадців у рабство.

⁶⁹ Більш прийнятним, на нашу думку, є термін «східна община», оскільки особливості її розвитку пов'язані з формуванням цивілізацій усього Сходу, а не тільки азійського регіону.

влади-власності й поголовне рабство людей, об'єднаних такою державою. Домогосподарства відігравали вторинну роль у житті суспільства, а накопичення окремими сім'ями багатства не могло стати умовою полегшення залежності від верховної влади. «Більше того, — пише Л. Васильєв, — багатство, що не причетне до влади, навіть навпаки, як правило, викликало заздрість і злобу з боку власть імущих». Власник багатства обкладався податками і розглядався владою як конкурент, що міг привласнити створене суспільством багатство поза казною.

Відокремленість сімей була відносною і поширювалася на обмежене коло функцій. Реалізувалася вона переважно через формування соціальних корпорацій (кланів, каст, сект тощо), які були осередками певної автономії та засобом протистояння абсолютній владі центру. До того ж такі самостійні утворення були вписані в жорсткі рамки владного контролю, постійно заборонялися. «На Сході саме влада, а не власність, була (і значною мірою є й досі) структуроутворювальною силою економічного, суспільно-політичного та культурного життя, тобто індивід у своєму прагненні творчої самореалізації стикався на-самперед із проблемою взаємин із владними структурами та їхніми безпосередніми представниками»⁷⁰.

Зовсім іншу роль у реалізації особистої залежності індивідів та становленні власності відіграла індуська община, де ключового значення набувала віра. На формування і розвиток власності релігія справляла вагомий вплив у кожному суспільстві, що заслуговує спеціального дослідження. На даному етапі ми абстрагувалися від цього впливу з тої причини, що основні світові релігії — християнство, мусульманство, буддизм — склалися в більш пізні епохи. В індуській державі не влада центру, а релігія з її ключовими догматами відіграла вирішальну роль у функціонуванні домогосподарства та сільської общини. Насамперед варто звернути увагу на тлумачення індуїзмом природи людини та її суспільного призначення. Згідно з канонами віри всі люди є нерівними від природи, належать до певних каст та мають відповідні обов'язки, виконання яких гарантує справжнє життя в потойбічному світі. Для інду-

---

⁷⁰ Рене Давид. Основные правовые системы современности. — М.: Прогресс, 1998. — С. 408.

їзму «людина — проста абстракція: є лише «люди», що розділені з моменту народження на соціальні ієрархічні категорії, кожна з яких має свою систему прав і обов'язків і навіть мораль»⁷¹.

Варно-кастова система цементує індуську общину зв'язками, що побудовані на вірі, на необхідності дотримуватися порядку, що забезпечує цілісність суспільства. Надзвичайно сильні позиції сільської общини, що функціонує майже повністю автономно, зумовлені суворою ієрархією варно-кастової залежності, на вершині якої стоїть каста брахманів і кштаріїв, на нижчих сходинках — вайші та шудри, а найбільш залежними і безправними були позаварнові каста. Поведінка людей ґрунтувалася на принципах добродієвності (добродієвності), прагненні до насолоди й урегульовувалася певними правилами.

Антична територіальна община функціонувала як місто-держава-поліс. Вона утворювалася з міського поселення і суміжної з ним общинної землі. Свої назви общини-держави отримували залежно від того, як називалися його жителі⁷². Політична влада в полісах мала різноманітні форми: «Були монархії, як-от на Самосі, де правив цар-пірат Полікрат. Були деспотії, надто в містах Малої Азії, що перебували під впливом перських звичаїв. Були олігархії різного типу, як, скажімо, у Коринфі, Спарті чи Массалії. Були демократії, як-от афінська за часів розквіту міста. Проте неперервні війни, союзи та конфедерації сприяли постійному взаємовпливу, і кожна окрема форма врядування могла зазнавати радикальних змін»⁷³. Форми влади справляли певний вплив на особливості формування власності, основу якої становила власність поліса на землю. Користування домогосподарством землею було опосередковане статусом та обсягом прав, що належали главі сім'ї.

Верховним власником землі та угідь було місто-держава, а окремі домогосподарства вели на них господарську діяльність на засадах землекористування та спільного використання угідь. Така форма власності відігравала вирішальну роль у

⁷¹ Павленко Ю. Історія світової цивілізації. — К.: Либідь, 2000. — С. 264—265.

⁷² Кіндер Г., Хільгман В. Всесвітня історія. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 49.

⁷³ Дейвіс Н. Європа, історія: Пер. з англ. — К.: Основи, 2001. — С. 145.

житті як окремого домогосподарства, так і общини-держави в цілому. Разом з тим ведення домашнього господарства відкривало шлях для накопичення в ньому певної частини створеного додаткового продукту, зростання багатства в руках глав сімей. Величина багатства засвідчувала високий соціальний стан господаря, викликала повагу з боку суспільства. Не випадково майновий ценз став критерієм участі у виконанні владних функцій, потіснивши осіб, що включалися у владну ієрархію. Так формувалося підґрунтя для майбутнього утвердження приватної власності, яка на той час ще не могла з'явитися.

Ю. Павленко підкреслює: «Це ще не приватна власність як така, в її чистому, буржуазному вигляді, і не новоєвропейське громадянське суспільство приватних власників»⁷⁴. Але полісна організація влади і багатоваріантний розвиток сімейного господарства (парцела, давньоримські латифундії, що спиралися на рабську працю, вілли) утворювали основу для майбутнього розвитку суспільства саме в бік становлення приватної власності.

Історичне значення античної общини полягало в тому, що вона створювала умови (у тому числі і за рахунок рабської праці) для розвитку членів поліса, передусім рівноправних осіб, допускала різні системи організації влади, що найбільше сприяли цим процесам. Уперше окремі індивіди дістали можливість здійснювати владні функції і не на засадах родових (станових) зв'язків, а майнового статусу, що підвищувало значення накопиченого в домогосподарствах багатства. Глави таких сімейств, їх багатство викликало повагу з боку членів поліса, відкривало перспективи участі у владі. На відміну від східної общини, власність, що належала сім'ї, набула суспільного визнання і стала підґрунтям для появи в майбутньому приватної власності.

У становленні та розвитку власності особливе місце займає маноріальне господарство і власність західноєвропейської общини, що найбільш глибоко досліджена на прикладі німецької марки⁷⁵. Вона виникла на руїнах Західноримської імперії і на

---

⁷⁴ Павленко Ю. Історія світової цивілізації. — К.: Либідь, 2000. — С. 273.

⁷⁵ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 431—435.

відміну від античної общини, базою якої було місто, формувалася з територіально відокремлених відносно самостійних домогосподарств. Важливо підкреслити, що ця община мала більшу автономію, її основу утворювала алоїдальна власність, де частина земель належала домогосподарствам (при збереженні певних прав общини), а ліси, пасовиська, луки перебували у спільній власності. Сама назва аллоду (нім. *all* — повний, *od* — володіння) вказувала на важливу роль власності домогосподарства, яка постійно зростала.

Відносини між домогосподарствами і територіальною общиною були опосередковані такими спільними функціями, як військовий захист, проведення робіт із прокладання доріг, підняття цілини, будівництво мостів, іригаційних та оборонних споруд тощо. Не будучи обтяженою верховною владою, сільська община багато в чому функціонувала на засадах самоврядування, в її організації використовувалися принципи римського муніципалітету. Т. Парсонс бачить суть останнього в корпорації громадян як «об'єднанні рівних з однаковими юридичними і політичними правами громадян, які однаково несуть військові та інші подібні обов'язки»⁷⁶. Такий характер суспільної організації сільської общини і здійснення влади обумовив подальшу відокремленість і самостійність існування домогосподарства в межах держави, змінив співвідношення значимості сільської общини та сім'ї на користь останньої.

Децентралізація суспільства⁷⁷ зробила сільські общини і карликові королівства, до яких вони входили, вразливими від зовнішніх загроз. Починаючи з VIII ст. на Західну Європу роблять набіги мусульмани з Північної Африки (маври), вікінги зі Скандинавії, мадярські племена. Для захисту від постійних грабунків потрібна була сильна армія, основу якої становили рицарі-вершники, що діяли на професійній основі. Утримання такої армії і фізичне виживання населення обумовило створення маноріальної системи господарства.

Манор зазвичай складався з одного села і замку, де мешкав феодал, котрий володів значною частиною землі, був організа-

⁷⁶ Парсонс Т. Система современного общества. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С. 54.

⁷⁷ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 433.

тором господарського життя та здійснював правосуддя. Основою манору утворювало помістя сеньйора, що охоплювало до 25—30 % орних земель, а луки, пасовиська, ліси перебували у спільному користуванні з селянами, хоча сеньйор мав особливі привілеї у їх використанні⁷⁸.

Феодал здійснював захист усіх людей, які входили до манору, а селяни були зобов'язані в обмін виконувати роботи на його землях у формі трудових повинностей та сплачувати податок. У цих умовах почали формуватися партикулярні зв'язки між королем та феодалами з їх привілеями. Відносна рівність людей у ранніх державах общинного типу почала переростати в ієрархічну залежність, що базується на взаємних зобов'язаннях, васальному підпорядкуванні, покровительстві та служінні⁷⁹. Залежність людей у забезпеченні фізичного існування, захисту від безкінечних міжусобних війн та загарбницьких навал вивели на перші ролі в суспільному житті військових. Статус рицаря економічно закріплювався через виділення йому земельних володінь для створення манору. Формувалася система особистої залежності, що спиралася на контроль з боку феодалів за землі, обмеженість селян (без згоди сеньйора не можна було навіть одружитися), несення трудової повинності, сплату податків тощо.

Феодална організація суспільства, головною ознакою якої є роздробленість суспільства та самостійне існування феодалських вотчин, призвела до суттєвих змін у його економічній сфері, і насамперед у власності на землю. Одна частина общинної землі стала належати домогосподарствам, що сприяло їх подальшому розвитку, друга частина захоплювалася феодалами, які, спираючись на причетність до влади, застосовували різні способи її привласнення. Одним із найбільш поширених методів привласнення землі було огороження. Зосередження в руках феодалів більшої частини земель відкрило шлях для концентрації в їхніх руках доходу, який вона приносила. Власність на землю, що раніше належала територіальній общині, набула персоніфікованого власника в особі господаря селянського алоду та феодалського помістя.

---

⁷⁸ Рондо Камерон. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 65.

⁷⁹ Парсонс Т. Система современного общества. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С. 56.

Ще одним надзвичайно важливим наслідком розвитку особистої власності в епоху феодального періоду суспільства, було відокремлення функцій володіння та користування землею, диверсифікація привласнення доходу, створеного на ній. У результаті передання королем землі своїм баронам, які, у свою чергу, наділяли нею сеньйорів, а останні — своїх васалів, формувалася ієрархічна система особистої залежності. Володар манору був у ній завершальною ланкою, здавав ділянки землі в оренду селянам. Так створювалася заплутана комбінація взаємних прав і зобов'язань, в основі якої лежало умовне землекористування. Включеність у відносини власності на землю осіб із різним рівнем особистої залежності призводить до складної системи розподілу правочинів. Для неї стала характерною належність окремих прав на землю та на частину доходу, отриманого від її використання, різним особам. Так почали зароджуватись елементи майбутньої англосаксонської системи розподілу прав власності, що стане магістральним напрямом розвитку приватної власності.

Починаючи з X—XI ст. королівська влада стала відновлювати своє верховенство, розпочалося формування централізованих держав. Цей процес спирався на формування сильного королівського війська, що не залежало від баронів, уведення прямого оподаткування, яке оминало посередництво феодалів у збиранні податків, виконання ними та їхніми селянами військових та трудових повинностей перед королівською владою тощо. Настав етап становлення монархічних держав, коли всі члени суспільства ставали підданими короля. У цих умовах суттєво змінилася роль феодалів у здійсненні влади-власності, розпочалося відокремлення від них військових, судових та господарських функцій. У результаті цього зменшилися можливості використання ними влади у власних інтересах. Власність домогосподарств, феодальна власність баронів, сеньйорів та їхніх васалів почала набувати рис приватної власності й автономно функціонувати як самодостатнє утворення.

У процесах утвердження централізованих держав та розвитку власності важливу роль відіграли міста. У них завжди був менший рівень феодальної залежності, вони ставали пристанком вільних людей, були зосередженням суспільних сво-

бод. Життя міста, як правило, організовувалося на принципах муніципалітету Стародавнього Риму, коли жителі об'єднувалися для вирішення спільних проблем, які стосувалися захисту чи економічних питань та діяли на засадах асоціації. Економічною базою середньовічних міст були торгівля, фінанси, ремесло, де, на відміну від натурального домогосподарства села, набули розвитку товарні відносини.

Розвиток поділу праці, взаємообмін між жителями міста через ринок сприяли набуттю власністю домогосподарств рис приватної власності. Взаємозв'язки між ними будувалися на засадах еквівалентності, а взаємодія здійснювалася в межах асоціацій, у формі торговельних гільдій чи ремісничих цехів. Так, у надрах феодального суспільства формувались окремі острівці нової суспільної організації життя, вплив влади на функціонування господарства здійснювався на принципово інших засадах.

Якісно новою ознакою власності на засоби виробництва у місті була відокремленість її від влади, за якої власники позбувалися особистої залежності. Усе це суттєво впливало на формування більш сильних мотивів активності індивідів. «Розвиток вільних міст, — відзначає Т. Парсонс, — послужив поштовхом для подальшої диференціації економіки від політичних структур і соціального суспільства як такого»⁸⁰. Місто, як асоціація вільних громадян, функціонувало на відмінних від феодальних засадах побудови взаємозв'язків між людьми. Ці зв'язки знайшли своє відображення у приватній власності, фундаментальними рисами якої є незалежність власників, рівність умов взаємодії та еквівалентний характер взаємообміну між ними.

Важливо зазначити, що на цей процес значний вплив справила релігія і розвиток культури. Т. Парсонс прямо вказує на те, що міська община набула нової якості саме через зміни, що відбулися в церковному житті, серед яких доступ усіх жителів до меси, причастя, до таїнств церкви, більш рівноправні відносини зі світською владою, розміщення у місті кафедрального собору тощо.

---

⁸⁰ Парсонс Т. Система современного общества. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С. 63.

Згодом Реформація започаткувала подальші кроки у відносинах між церквою та суспільством і в релігійній формі ставила важливі суспільні проблеми. Через утвердження ідеї рівності людей перед Богом піднімалися питання про звільнення селян від феодалної залежності, про ставлення до праці та багатства тощо.

Отже, феодалне суспільство на завершальному етапі свого існування характеризується низкою нових моментів. Із формуванням централізованої монархічної держави посилилося відокремлення власності від влади, феодали були позбавлені цілого ряду економічних функцій. Земля, що слугувала знаряддям реалізації особистої залежності селян від феодалів, стала набувати рис приватної власності, а її власники — статусу аристократів, які зберігали численні привілеї, пільги. Активну роль у суспільному житті стала відігравати релігія, яка в притаманній їй формі утверджувала християнські ідеали рівності людей перед Богом, повагу до власності і праці тощо. Саме місто і церква стали союзниками королів у подоланні всевладдя феодалів, набутті ними статусу підданих, які однаковою мірою були рівними між собою та підвладними монарху.

У цих умовах значним рудиментом феодалної залежності залишалися привілеї аристократії, у яких проявлялася соціальна нерівність та колишня причетність до влади. Усе це ставило серйозні бар'єри на шляху утвердження приватної власності, що мала великий потенціал формування небачених раніше мотивів активної діяльності індивідів, бурхливого розвитку економічного життя.

Звідси об'єктивною вимогою життя стала ліквідація залишків феодалного суспільства, що в концентрованій формі проявляється у скасуванні будь-яких привілеїв аристократії, утвердження прав та соціальної рівності для всіх верств населення. У різних країнах Західної Європи відбулися політичні революції, наслідком яких стали такі зміни у владі, що привели до відокремлення власності від влади. Завершився період еволюції особистої власності та почалося утвердження приватної власності.

Революційні зміни відбулися в різних країнах неоднаково. Так, англійський король, за згодою палати общин та лордів, в «Акті про скасування залишків феодалізму і встановлення

акцизу» постановив: «Усі держання будь-яких володінь, помість, земель, маєтків чи нерухомоті, що переходять спадково «за загальним правом» ... визнаються такими, що перейшли повністю у вільне і звичайне держання з означеного вище 24 лютого 1646 року»⁸¹.

Подібні рішення були прийняті в інших країнах, де права аристократії та повинності залежних від них людей скасовуються без винагороди або через викуп. Проголошення вільними і рівними в правах усіх людей, визнання природними і невіддільними від людини таких прав, як свобода, власність, безпека, опір гнобленню, стали основою нового суспільного статусу людей і взаємозв'язків між ними. Так був здійснений перехід до якісно іншого типу суспільної залежності, що стала основою формування приватної власності.

Якщо в рамках особистої власності єдність суспільства забезпечувалася примусом з боку влади, то в умовах набуття всіма людьми статусу вільних і рівноправних індивідів, невіддільності природних прав від кожної людини ключову роль в об'єднанні суспільства відіграє інший чинник. Якщо в суспільстві особистої залежності відносини між людьми проявлялися у формі «володарювання–підпорядкування», то в новому суспільстві відносини між сторонами описуються поняттям власної вигоди та солідарності вільних і рівних у своєму статусі людей. З боку індивідів вони являють собою невіддільні права кожної людини, а з боку суспільства — сукупність суспільних норм, що легітимізують права кожного індивіда, надають їм суспільного визнання⁸². Право є фундаментальним загальносоціологічним поняттям, що покликане відобразити новий характер взаємозв'язку індивідів із суспільством, яке прийшло на зміну відносинам «володарювання–підпорядкування». Воно дає змогу провести розмежувальну лінію між індивідом і колективом, стає запорукою від поглинання людини, від загрози розчинення в ній та втрати своєї індивідуальності.

---

⁸¹ Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: В 2 т. / Отв. ред. д-р юрид. наук, проф. Н. А. Крашенинникова. — М.: НОРМА, 2003. — Т. 2. — С. 25.

⁸² Ці зміни в суспільстві, на думку Т. Парсонса, обумовили новий характер законів та інших юридичних актів. «Закон перестав бути знаряддям держави і став опосередковувальною «прокладкою» між державою і суспільством» (*Парсонс Т. Система современных обществ.* — М.: Аспект-Пресс, 1997. — С. 88).

Відносна відокремленість людини від суспільства проявляється у наявності в неї певного набору прав. В економічній сфері цей суспільний статус індивіда набуває форми прав приватної власності.

Отже, якісно новий тип власності на засоби виробництва — приватна власність — передбачає складну систему взаємних прав та відповідальності між відокремленими індивідами та суспільством в особі держави. Вона передбачає формування та забезпечення прав власності, створення правового середовища — юридичних норм, що слугують способом відображення головної мети суспільства, механізму взаємообміну правами власності як способу взаємодії між людьми. Лише в єдності зазначених складових приватної власності може бути розкрита її природа та механізм реалізації.

2.3. Права приватної власності на ресурси

Відправним пунктом аналізу приватної власності є відображення нею нового, після феодальної доби, стану суспільства і статусу людей у ньому, характеру взаємозв'язків між людьми і суспільством як цілим. Цілісність суспільства є головною метою його розвитку, тому аналіз способу та природи сил, що забезпечують цю цілісність в економічній сфері, є ключовим завданням у дослідженні суті приватної власності. На попередніх етапах розвитку суспільства цілісність забезпечувалася примусом з боку носіїв влади особисто залежних індивідів, здійснювалася через відносини володарювання—підпорядкування.

В умовах свободи і рівності об'єднання індивідів стало забезпечуватися на основі соціальних норм, що відображають суспільні цінності та цілі. «Норма характеризує соціальний порядок, що встановлюється людьми»⁸³, дотримання якого дає можливість зберегти єдність суспільства. Соціальні норми охоплюють усі сфери суспільного життя — мораль, релігію, госпо-

⁸³ Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. — М.: Прогресс, 1972. — С. 53.

дарство, політику, які проявляються у формі звичаїв, традицій, заборон, писаних і неписаних правил та законів. Тому вони є засобом впливу суспільства як цілого на свої частини, одним з елементів механізму розв'язання протиріччя між відокремленими індивідами та суспільством. Як фундаментальне поняття суспільствознавства соціальні норми дають можливість зрозуміти суть та роль прав приватної власності у функціонуванні економічної системи.

Соціальні норми виникли одночасно зі становленням суспільства і відіграли вирішальну роль у цьому процесі. Формування влади та її органів привело до суттєвих змін певної частини соціальних норм. Відбулося опосередкування соціальних норм владою, в результаті чого вони набули форми норм права. Окрім можливостей, що відкриває суспільство перед людьми, влада привнесла в соціальні норми важливий елемент — обов'язковість їх дотримання, наявність механізму, що забезпечує їх виконання. Норми набули характеру правил, що визначають певний порядок дій та відповідальності людей. «Правова норма — це соціальна норма плюс специфічний елемент юридичного характеру»⁸⁴. Норми права (правопорядок) є поняттям, що відображає взаємозв'язок відокремлених індивідів із суспільством.

Цілісність суспільства стала забезпечуватися в певному правовому порядку, слідування якому є обов'язковим. Його формування протягом століть було присвоєне королями та їх феодалами і лише згодом стало функцією публічної влади, джерелом якої є весь народ. Варто також звернути увагу на те, що історично до сфери правового порядку включалися різні сторони суспільного життя. «При абсолютизмі правопорядок включав у себе ремесло, вибір професії. У XIX столітті в юридичну систему ввійшли політичні норми. Нині все більше місця займають економічні норми і цінності»⁸⁵. Утвердження свободи і рівності здійснюється через дедалі ширше охоплення нормами права різних сторін життя суспільства, участь у їх формуванні через механізм представницької влади всього народу.

---

⁸⁴ Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. — М.: Прогресс, 1972. — С. 49.

⁸⁵ Там само. — С. 54.

В економічній сфері норми права охоплюють насамперед статус індивідів та порядок їх взаємодії між собою і суспільством. Ці норми являють собою права власності. Важливо підкреслити, що останні відображають не лише статистику, характеристику становища людей у суспільному виробництві, а й взаємодію між учасниками економічних процесів, є способом реалізації власності. Рівень суспільної залежності індивідів може бути розкритий і змінений лише через реалізацію наявних у них прав власності на необхідні для життя об'єкти.

Поняття «право» є одним із фундаментальних понять суспільствознавства, що засвідчує належність індивіда до суспільства і водночас фіксує його відносну відокремленість, є запорукою від розчинення в суспільстві, як це мало місце в кровноспорідненій общині. Історично право власності виникло як наявність в індивідів доступу до ресурсів даного суспільства, можливість їх використовувати на встановлених суспільством умовах. Тому легітимізація прав власності, визнання їх з боку суспільства є однією з ключових ознак власності.

Як відомо, у марксистській літературі права власності визначаються як відношення людей до речей (як до своїх або до чужих), як спосіб присвоєння (опосередкований чи безпосередній) індивідами об'єктів власності. Таке розуміння прав власності фактично виводить їх аналіз за межі суспільних відносин, відриває від самої суті прав власності — соціальних норм. Унаслідок цього в аналізі власності втрачаються ключові характеристики її суті — взаємозв'язок відокремлених індивідів із суспільством, власність постає надзвичайно абстрактною та беззмістовною. Така характеристика власності не здатна відобразити її роль як фундаменту економічної системи.

На рівні окремої людини утвердження особистої незалежності і рівності в економічному житті полягає в наявності в кожного індивіда невід'ємних прав власності. Незалежність від феодала означала, що людина отримала безпосередній доступ до матеріальних умов життя, а речі, що є предметом її потреб, стали новою формою опосередкування суспільної залежності. У цих умовах сукупність правочинів на предмети потреб відображає рівень незалежності індивіда, його суспільний статус.

Особиста незалежність людей не означає, що подолана суспільна залежність, яка є фундаментальною характеристикою суспільної природи людини і причиною її суспільної активності. В умовах свободи змінилася форма суспільної залежності і, відповідно, природа спонукальних сил діяльності людини. Їх основу становить необхідність задоволення потреб індивіда, що здійснюється в процесі споживання (присвоєння) предметів потреб. Тому суспільна залежність набуває форми залежності від певних речей, що є предметами потреб, проявляється у формі майнової залежності, що прийшла на зміну особистій залежності. Потреби та їх предмети опосередковують суспільну залежність людей, стають причиною їх активної діяльності.

Свобода проявляється в наявності в індивіда прав на речі, що є предметами потреб, необхідними для збереження життя (права на існування), на належність до певної колективності тощо. Сукупність невіддільних прав людини відображає її суспільну природу, новий характер суспільної залежності в умовах свободи. В економічній сфері вони проявляються як права приватної власності на речі, що є предметом потреб індивіда. Варто підкреслити, що права приватної власності є формою суспільної залежності людини в умовах свободи, відображенням нового суспільного статусу її, причиною, що зумовлює її активну суспільну діяльність. Зовні права власності являють собою сукупність правочинів індивіда стосовно об'єктів власності, відношення людини до речей.

Розглянемо детальніше еволюцію прав власності, роль яких постійно зростає у міру наповнення новим змістом (поглиблення) свободи і рівності людей у суспільстві. Уперше поняття права власності сформулювали римські юристи, визначивши правочини індивідів у трьох напрямках дій з об'єктами власності: користування, розпорядження та володіння. Кожна з названих функцій характеризувала різний спосіб присвоєння речей для забезпечення потреб людини: особистого використання, передання іншій людині для дій, що забезпечать особисті потреби власника (розпорядника), передання іншому індивіду, який їх використовує (під особистим контролем власника) для забезпечення спільних потреб індивіда (володіння). Усі

три напрями дій з об'єктами власності об'єднані однією метою — забезпечити індивідуальні та спільні потреби власника і суспільства. Користування передбачає індивідуальне використання об'єктів власності, а розпорядження — спільну дію в рамках певної колективності. І лише концентрація в одного індивіда всіх правочинів на об'єкти власності дає підстави для будь-яких дій щодо них (свободи), відповідно виникають умови для формування приватної власності.

Приватна власність як реальне забезпечення свободи індивідів в економічній сфері виникає за наявності в індивідів усіх правочинів на об'єкти власності, що є предметом суспільних потреб. Для їх задоволення власники обмінюються правами власності, отримуючи необхідні для цього предмети потреб. Так, під тиском потреб здійснюється взаємодія між індивідами і суспільством, в основі якої лежить реалізація прав власності. Лише в єдності всіх сторін, котрі характеризують приватну власність, — вільних, особисто незалежних і відносно відокремлених індивідів, які володіють правами власності на певні об'єкти суспільства, що є необхідними для задоволення індивідуальних та спільних потреб, — можна зрозуміти природу приватної власності.

Важливо підкреслити зв'язок прав приватної власності і механізму їх реалізації з особистими та спільними потребами індивідів. Він дає змогу зрозуміти витоки впливу спонукальних сил на дії приватних власників, розкрити фактори, що впливають на процес постійного розширення кола прав власності і ведуть до появи на цій основі нових форм приватної власності. Особливо слід наголосити на тих потребах, що забезпечуються спільно (охорона, освіта, медицина, виробництво в умовах поділу праці тощо). У результаті того, що індивід входить у різні форми колективності (сім'я, місто, село, держава чи різноманітні корпоративні об'єднання), роль спільних потреб постійно зростає. Це веде до диверсифікації права володіння та розпорядження об'єктами власності, з якими індивід входить у певну форму колективності, в рамках якої формуються і реалізуються спільні потреби. Саме це, на нашу думку, має стати основою для сучасної класифікації прав приватної власності.

Права власності не існують в абстракції, у відриві від економічного індивіда, якому вони належать, а завжди є історично визначеною сукупністю правочинів конкретних індивідів. Потреби, що є однією з фундаментальних основ прав власності, характеризують кожного індивіда, рівень його суспільного розвитку, місце і роль у певному колективі і завжди пов'язані з відповідними предметами потреб. Тому і права власності завжди є правами конкретної людини на предмети її потреб, завжди є персоніфікованими правами власності, належать певному власнику. Індивід, що має відповідну сукупність прав власності на предмети своїх потреб, є їх власником. Суспільне становище індивіда в умовах особистої незалежності полягає в його статусі приватного власника на речі, що є предметами його потреб. Нагадаємо, що саме поняття «приватний» означає незалежний, відносно відокремлений від суспільства спосіб існування людини, тому статус приватного власника означає не тільки незалежне, а й відокремлене існування індивіда.

Власник характеризується не тільки відносною відокремленістю існування та наявністю певної сукупності правочинів на об'єкти власності, а й активною діяльністю щодо їх реалізації. Поняття власника пов'язується з рухом, з діяльністю щодо забезпечення особистих і спільних потреб, дає змогу розкрити процес реалізації прав власності. Притаманна власникові необхідність активних суспільних дій щодо забезпечення особистих і спільних потреб робить його суб'єктом суспільних відносин. Необхідність дій щодо задоволення потреб є важливою умовою для набуття індивідом якості суб'єкта — відносно відокремленої (автономної, самостійної) особи, котра володіє певною сукупністю прав на предмети (ресурси) і активно діє заради забезпечення власних інтересів в існуючих рамках правового порядку.

Детальний аналіз суті економічних суб'єктів потребує спеціального дослідження. Тут лише варто зауважити, що основні суб'єкти економічної системи об'єктивно виникають у результаті реалізації суспільної залежності індивідів, їх суть безпосередньо пов'язана з набуттям індивідами прав приватної власності. Нехтування класичною та неокласичною економічною теорією проблемою прав приватної власності, дослідженням

природи економічних суб'єктів призвело до парадоксу, на який неодноразово вказувалося в літературі, — економічна наука втратила людину, яка є ключовим елементом економічних процесів, і основну увагу зосередила на максимізації результату (багатства) та економічних (у тому числі і виробничих) відносинах.

Права власності відображають суспільний статус індивіда в економічній сфері в умовах особистої незалежності, його відносну відокремленість, автономний характер діяльності. Їх конкретний набір утворює розмежувальну лінію відносно інших індивідів та суспільства. На цій важливій рисі прав власності неодноразово наголошувалося в літературі. Досліджуючи класифікацію прав власності, Р. Капелюшников пише: «Виділення окремих правочинів здійснюється в ній відповідно до кордонів, що відокремлюють власника і наявні у нього ресурси від інших власників»⁸⁶. Наповнення особистої незалежності в економічній сфері конкретним змістом здійснюється через чітке визначення прав власності кожного суб'єкта. У літературі воно дістало назву специфікації прав власності. Цей процес постійно розвивається, відображаючи чітке визначення зростаючої самостійності індивідів в умовах посилення суспільного характеру їх діяльності, підвищення ролі спільних потреб.

Разом з тим у працях авторів теорії прав власності, серед яких варто назвати передусім А. Алчіана і Г. Демсеца, не знайшлося належного відображення права власності як поняття, що характеризує суспільний статус індивідів, характер їх взаємодії з іншими людьми і суспільством у цілому. Акцент робиться на відношенні людини до речей: «Під системою прав власності в новій інституціональній теорії розуміється вся множина норм, що регулюють доступ до обмежених ресурсів»⁸⁷, і такі норми набувають форми законів, звичаїв моральних установок або релігійних заповідей.

Важливим моментом у розумінні суті прав власності, на нашу думку, є розмежування об'єктів власності на фізичні і

---

⁸⁶ Капелюшников Р. Что такое право собственности? — М.: Моск. либертариум, 1994. — С. 6.

⁸⁷ Капелюшников Р. Нова інституціональна теорія // www.kapelushnikov.com, 1998. — С. 6.

безтілесні, про відмінність між якими знали ще древні римляни⁸⁸. Фізичні об'єкти, як показав К. Маркс, можуть бути привласнені індивідом у процесі праці, являють собою об'єкт права на володіння чи користування ними. Передання таких об'єктів іншій особі трактувалося як відчуження, або суспільна форма привласнення, і розглядалося з позицій експлуатації людини людиною. Насправді такий підхід є лише одним із можливих аспектів відносин власності.

Іншим, не менш важливим аспектом для розуміння власності, є формування прав власності на нематеріальні об'єкти. Вони виникають у результаті спільної діяльності індивідів, їх відносин у процесі взаємодії і не сприймаються безпосередньо на дотик, не мають фізичних ознак. Вони породжуються взаємними зобов'язаннями, що виникають у спільній діяльності, або можливостями службового становища. Права на нематеріальні об'єкти власності становлять право на спадок, право на користування певними речами, що необхідні для виконання конкретних функцій у даному колективі⁸⁹. Тобто права власності, що стосуються спадку, посад, зобов'язань тощо, мають спільну природу — вони виникають з історичних у суспільстві відносин між людьми, породжуються самою колективністю життя. При цьому немає значення, що послужило приводом для виникнення таких прав власності, фізичні об'єкти чи нематеріальні утворення стали підставою для формування відповідних відносин. Не фізичні речі, а суспільні відносини відображають суть прав приватної власності окремих індивідів.

Розвиток суспільних відносин, багатогранність зв'язків економічних суб'єктів відіграють вирішальну роль у постійному розширенні та уточненні кола прав приватної власності. Від трьох правочинів, визначених в античні часи, вони зросли до числа, що перевищує добрий десяток. Нині в літературі налічується кілька варіантів класифікації прав приватної власності, що відображають існуючий стан розвитку економіки. Най-

---

⁸⁸ Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.— М.: Норма, 2003.— Т. 1.— С. 241.

⁸⁹ «Безтілесні — це ті речі, що не можуть бути сприйнятими безпосередньо; до них належать ті, що стосуються права, наприклад спадок, узуфрукт, заповіт ... саме право спадковості, право узуфрукта, зобов'язальне право вважаються *res incorporeales*, тобто безтілесними речами» (Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.— М.: Норма, 2003.— Т. 1.— С. 241).

більшого визнання набула класифікація, запропонована англійським юристом А. Оноре, що включає одинадцять правочинів. Економічна інтерпретація їх передбачає урахування двох ключових характеристик прав власності: відображення ними відносної відокремленості індивіда, його автономного статусу і наявності певної залежності від речей, необхідних для задоволення його потреб. Спосіб використання об'єктів власності, що належать особисто незалежному суб'єкту для задоволення його особистих та спільних потреб, ми розглядаємо як критерій економічної інтерпретації прав власності.

Особисті потреби індивіда забезпечуються тоді, коли він діє індивідуально, не вступаючи в колектив, через використання предметів потреб особисто (право користування) або через передання іншим індивідам для дій, що забезпечують особисті потреби власника (право на розпорядження або право управління). Спільні потреби виникають і реалізуються тоді, коли власник взаємодіє з іншими індивідами з приводу використання його об'єктів власності. Останні передаються іншим людям для використання з метою забезпечення потреб власника і користувачів, що здійснюється під контролем власника. Цю ситуацію римські юристи визначали як право володіння об'єктом власності, що в нинішніх умовах одночасного входження людини в різні форми колективів набуло трансформації. Тому всі права приватної власності, окрім користування та розпорядження, у класифікації А. Оноре ми розглядаємо з позиції участі індивіда в різних колективах, у межах яких формуються і реалізуються його власні потреби в процесі спільної діяльності.

Першою формою колективності, у межах якої живе і діє індивід, є сім'я, родинні відносини. Вона забезпечує відтворення роду людського, зв'язок між поколіннями, де виникає потреба в спілкуванні і співіснуванні різних людей, що є однією з основних суспільних потреб людини. Утвердження сім'ї, належність до неї індивіда, сімейні відносини породжують права власності на певні об'єкти, що набувають форми права на спадок, права на передання об'єктів власності на засадах заповіту.

Як член суспільства кожний суб'єкт забезпечує цілий ряд спільних потреб, серед яких потреба в захисті, потреба в осо-

бистій відповідальності за свої дії, потреба входження в різні колективи і потреба залишатися там безстроково тощо. Забезпечення цих та інших потреб здійснюється у формі права на захист суб'єкта та об'єктів його приватної власності від експропріації чи безпідставного порушення прав власності. Як член суспільства, індивід передає частину своєї власності для такого її використання, що забезпечує створення відповідного правопорядку і задоволення його потреби у безпеці.

Особиста незалежність обумовила формування права на особисту відповідальність за дії індивіда. У феодальну і більш ранні епохи такого права в індивіда не було, вона мала лише обов'язок перед особою, від якої залежала. Право особистої відповідальності належить до загальних прав людини, а в економічній сфері воно проявляється в таких формах, як право відповідальності за заподіяння шкоди іншим, що може бути реалізоване в різний спосіб, у тому числі і через втрату об'єкта власності. Особиста відповідальність реалізує власні цілі (інтереси) суб'єкта, а обов'язок орієнтований на інтереси феодала.

Входження індивіда у колектив для спільного використання об'єктів власності, що являють собою ресурси, породжує ряд потреб, серед яких необхідно виділити потребу в отриманні доходу, нарощуванні обсягів капіталу, максимізації власності. Право на частину доходу належить кожному члену колективу, які з власними ресурсами брали участь у його створенні. Причому дохід може бути отриманий у різних формах — як прибуток від поточної діяльності чи у формі прирощення капітальної цінності об'єкта власності, що приносить дохід у майбутньому.

Право на входження індивіда в різні колективи з метою задоволення власних потреб не суперечить праву на вихід із них і повернення належної індивіду власності. Це право А. Оноре в термінах юридичної науки сформулював як очікування повернення об'єктів власності.

Таким чином, статус приватного власника проявляється в таких його правочинах на об'єкти власності: право на самостійне використання, право на передання іншим особам для використання з метою забезпечення потреб власника (право на розпорядження чи управління), право на входження у різні ко-

лективи і спільне використання об'єктів власності протягом будь-якого часу, право на спадок та заповіт, право на захист об'єктів власності, право особистої відповідальності за завдання шкоди іншим власникам, право на дохід, у тому числі і у формі зростання капітальної цінності, право на повернення об'єктів власності, переданих у спільне використання.

Як видно з викладеного, право володіння представлене більш конкретними правочинами, а право на капітальну цінність є окремою юридичною формою права на дохід. Інші права власності класифікації А. Оноре також відображають окремі випадки реалізації викладених основних правочинів, тому в економічному аналізі, на нашу думку, варто використовувати класифікацію з восьми правочинів.

Усі вони органічно поєднані між собою і з різних сторін відображають розмежувальну лінію між власниками ресурсів, характеризують позиції, з яких вони взаємодіють з іншими суб'єктами. Тому намагання окремих авторів у переліку правочинів виділити основні, ті, що «обов'язково мають бути у зв'язці, є непереконливими. По-перше, поняття «право власності» є абстракцією, що відображає статус особисто незалежного індивіда в економічній сфері. Воно завжди наповнюється конкретно-історичним змістом у формі певного набору правочинів, який для різних етапів розвитку індивіда і суспільства є неоднаковим. Порівнювати «важливість» окремих правочинів означає порівнювати статуси індивідів різних епох. Цілісність, взаємопов'язаність прав власності означає, що серед них немає «обов'язкових і необов'язкових».

Кожний новий правочин з'являється як необхідний засіб більш чіткого відображення позицій власника певного ресурсу у процесі спільної діяльності. Від цього залежать форми взаємозв'язків між індивідами, сила спонукальної дії на його активність. Від прав власності, чіткості їх специфікації залежить дієвість мотивів поведінки власника, ефективність використання належних йому ресурсів. Для підвищення ефективності їх використання виникає необхідність у комбінації правочинів, що веде до появи нових правочинів. Проблема ефективного використання ресурсів, що належать різним власникам, зумовлює появу різних економічних організацій, по-

кликаних реалізувати таку комбінацію правочинів власників, яка забезпечила б досягнення як індивідуальних, так і спільних інтересів.

Свої інтереси власники ресурсів, об'єднаних для спільного використання, реалізують через обмін правочинів на них, пошук такої комбінації її розподілу, що забезпечує найефективніше їх використання. Будучи незалежними власниками, економічні суб'єкти вільно здійснюють взаємообмін правочинами, а рівність між ними проявляється в еквівалентному характері обміну. Отже, інтереси власника можуть бути реалізовані лише за умови вільного і добровільного, свідомого обміну правочинів, що здійснюється на засадах еквівалентності. Створення таких умов суспільством означає дійсне утвердження приватної власності як основи особистої незалежності і рівності людей.

Обмін правами власності, що здійснюють економічні суб'єкти, Дж. Коммонс назвав економічними операціями, або трансакціями. У сукупності операцій економічних суб'єктів варто виділити два типи — ринкові (торговельні) та позаринкові (виробничі). Торговельні операції передбачають остаточне і безповоротне взаємне передання всіх прав власності на певний об'єкт, у результаті чого він змінює свого власника. Виробничі трансакції мають місце там, де передання правочинів здійснюється на певний період і поширюється лише на частину прав власності, наприклад, передання права на використання робочої сили найманого працівника. Виробничі операції фактично означають розподіл правочинів між економічними суб'єктами заради ефективнішого їх використання для виробництва благ і послуг.

Дослідження об'єднань економічних суб'єктів [сім'ї, міської (сільської) громади, корпоративних об'єднань, держави тощо], у межах яких здійснюється обмін правочинів на належні їм ресурси, способу здійснення такого обміну, інтересів, які при цьому реалізує власник, дозволяють розкрити важливі характеристики економічних суб'єктів. Особливого значення набуває об'єднання їх в економічні організації, які є ареною досягнення головної мети економічної системи — максимізації багатства для забезпечення суспільних потреб. Тому економі-

чні організації стають об'єктом уваги економічної науки, оскільки через них власники реалізують індивідуальні, колективні та суспільні економічні інтереси.

Права власності є категорією, що відображає функціонування економічної системи. Ці права проявляються виключно в процесі їх реалізації і є поняттям динаміки. Тому наступним кроком у їх дослідженні має стати механізм реалізації прав власності, що детермінований їх природою і розкриває процес реалізації економічними суб'єктами свого суспільного статусу, взаємодію з суспільством як цілим. Важливо підкреслити визначальну роль взаємообміну правочинами, а не обміну ресурсами, рух яких є наслідком обміну правочинів. Саме ця визначальна ознака взаємодії між економічними суб'єктами дала підстави Коммонсу для позначення її як трансакції.

Під трансакцією (операцією) ми розуміємо взаємообмін між економічними суб'єктами правами власності на певні ресурси, спрямований на забезпечення власних інтересів. Кожна така операція приводить у дію механізм спонукальних сил активності економічних суб'єктів, дію власного інтересу. Другою базовою характеристикою операції є спосіб взаємообміну правочинами, який показує, свідомо чи стихійно суб'єкти взаємодіють між собою.

Операція є складним поняттям, у якому інтегровані кілька сторін: економічні суб'єкти з їх власними інтересами, спосіб обміну правочинами, існуючий у суспільстві правопорядок, або інституціональне середовище, у якому вони взаємодіють. Кожна операція як активна дія економічного суб'єкта може бути пізнана лише тоді, коли названі вище складові будуть наповнені конкретним змістом. Безперервний ланцюг операцій, які здійснюють економічні суб'єкти, відображає процес функціонування економічної системи, що в поняттях системного аналізу являє собою постійний взаємообмін енергією, інформацією та речовиною.

Інституціональний аналіз надає обміну принципово іншого значення, порівняно з традиційним розумінням цього поняття. На відміну від класичного та неокласичного підходів, де розглядається суспільне виробництво з погляду продукту (вартос-

ті) і його руху по фазах виробництва, розподілу, обміну і споживання, інституціоналізм у центр уваги ставить людину, її статус в економічній сфері, взаємодію з іншими людьми. І так як статус визначається власністю, то його реалізація здійснюється через взаємообмін правами власності. Взаємообмін правочинами займає центральне місце в інституціональних дослідженнях, що дало підстави навіть для пропозиції змінити назву економічної науки, що вивчає ринкове господарство, на каталактику (грецьке — обмінювати)⁹⁰. Тому з критичними зауваженнями на адресу теорії прав власності стосовно «визнання основоположною галуззю наукових досліджень сфери обміну, на відміну від К. Маркса, який визнавав примат процесу виробництва»⁹¹, не можна погодитися, оскільки в даному разі економічні процеси аналізуються не у форматі пофазного підходу, створення і руху продукту, а як взаємодія економічних суб'єктів у межах економічної системи. При цьому процес виробництва матеріальних благ і послуг не ігнорується, а займає належне йому місце в межах функціонування економічних організацій.

Першим кроком у характеристиці поняття трансакцій є визначення їх відмінностей від традиційного обміну, набуття останнім нових рис, що дають змогу визначати його як операцію. Обмін відображає процес руху суспільного продукту в умовах суспільного поділу праці, зв'язок між виробництвом і розподілом, з одного боку, і споживанням, з іншого, історично є формою безпосереднього продуктообміну чи формою купівлі-продажу. «Обмін, — читаємо в «Економічній енциклопедії», — економічний процес, що опосередковує виробництво і розподіл, з одного боку, і споживання — з іншого. Як і розподіл, обмін бере початок у виробництві (обмін діяльністю, здібностями, досвідом, проміжною (незавершеною) продукцією)⁹². Для сучасної західної науки характерний ще більш спрощений підхід до розуміння обміну. У «Словнику сучасної економіки Макміллана» він зводиться до торгівлі, до «обміну товарами

---

⁹⁰ Гайск Ф. А. Права, законодавство і свободи. — К.: Вавилон-Прес, 2000. — С. 203.

⁹¹ Собственность в экономической системе России / Под ред. В. Н. Черковедя, В. М. Кулькова. — М.: ТЕНС, 1998. — С. 51.

⁹² Економічна енциклопедія. — К.: Академія, 2000. — Т. 2. — С. 610.

між індивідами або групами, здійснюваний безпосередньо за допомогою бартеру, а також грошей»⁹³.

Операція характеризує не рух товарів, а дії економічних суб'єктів щодо реалізації суспільного статусу як незалежних індивідів, котрі діють у власних інтересах. Операція є значно ширшим поняттям, ніж обмін, і відображає особливості статусу індивіда, характер і спосіб взаємообміну правочинами, суспільні умови, у яких він відбувається.

На відміну від обміну товарами, що передбачає одномоментний акт переміщення від одного суб'єкта (продавця) до іншого (покупця), взаємообмін правочинами здійснюється у просторі і часі як суспільна взаємодія економічних суб'єктів. Прикладом можуть слугувати ф'ючерсні операції та опціони, де обмін правочинами на ресурси відокремлений у часі від самого руху товару і спирається виключно на довіру до партнера.

Якщо в обміні товарів їх цінність визначається окрім затрат праці споживчими властивостями, то для операцій цінність ресурсів визначається рівнем захищеності прав власності, стабільністю і дієвістю суспільних норм, що їх гарантують. Тобто в операції бере участь третя сторона — суспільство як ціле (держава), що формує правопорядок (середовище), у рамках якого здійснюються операції.

В операціях ми знаходимо взаємодію відносно відокремлених власників, які реалізують статус самостійного існування, а в обміні акцент ставиться на їх взаємозалежності, що впливає з суспільного поділу праці. Тут відокремленість індивідів породжена виконанням певних функцій у суспільному виробництві, тоді як операція розкриває взаємодію незалежних власників. Тому мають місце різні інтереси в індивідів, які взаємодіють у межах поділу праці та суб'єктів, що діють як власники. Операція відображає спонукальні мотиви дій суб'єктів і передбачає відтворення його статусу власника, тоді як обмін, що відбувається в рамках поділу праці, відображає цілі виробництва, у яких власні інтереси виробників не завжди знаходять своє відображення.

---

⁹³ Словник сучасної економіки Макміллана. — К.: АртЕк, 2000. — С. 357, 548.

Операція може здійснюватися без переміщення об'єкта власності від одного суб'єкта до іншого. Наприклад, операції, спрямовані на забезпечення режиму збереження прав власності, здійснюються через взаємодію у формі проведення юридичних дій. Вони проявляються в процесі сплати державі податків та витрат на юридичну підтримку діяльності економічних суб'єктів.

Характер і спосіб обміну правами власності визначають силу спонукального впливу на дії економічних суб'єктів, суспільний спосіб координації їх взаємодії, тому більш глибокий аналіз природи операцій потребує визначення засад, на яких відбувається взаємообмін: реципрокність, редистрибуція, взаємність чи в інший спосіб. Саме від характеру обміну правочинами багато в чому залежить дієвість механізму (рушійних) спонукальних сил активності суб'єктів. Способи взаємообміну залежать від того, чи здійснюються вони в рамках ієрархічної організації (через свідомо прийняті рішення, обов'язкові для виконання на нижчих рівнях ієрархії) чи на ринку в результаті стихійної взаємодії попиту і пропозиції.

Здійснення операцій спрямоване на зосередження в руках окремих членів економічної організації такого набору правочинів, який дає змогу найбільш раціонально використати ресурси і якнайповніше задовольнити інтереси економічних суб'єктів. Так з'являється ефективний власник — економічний суб'єкт, котрий здатен реалізувати всі можливості раціонального використання ресурсу. Якщо права на здійснення дій із ресурсами можуть бути обміняні, то «в цьому процесі права будуть куплені, розділені і скомбіновані у такий спосіб, щоб допустима з ними діяльність приносила дохід, що має найвищу ринкову цінність»⁹⁴. Приватна власність забезпечує високу ефективність суспільного виробництва завдяки саме такій спрямованості економічних операцій.

На нашу думку, саме в такій закономірній залежності полягає глибинний зміст приватної власності. Здійснення економічними суб'єктами операцій (трансакцій), основу яких становить взаємообмін правами власності, веде до ефективного (раціона-

---

⁹⁴ Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М.: Телекс, 1991. — С. 12.

льного) використання ресурсів в інтересах їх власників і суспільства. Цей висновок можна розглядати як закон приватної власності, що лежить в основі функціонування ринкової економічної системи.

Проблема розміщення ресурсів у руках ефективного власника в економічній літературі знайшла своє відображення в знаменитій теоремі Р. Коуза, яку, на думку багатьох авторів, він так і не сформулював. У ній ефективне використання ресурсів пов'язане з наявністю у власників чітко виписаної специфікації прав та надійністю їх захисту. Ключової проблеми — обмін правочинами, який, власне, і покликаний забезпечити раціональне розміщення ресурсів, вона не зачіпає. «Ця теорема ґрунтується на твердженні, що зовнішні ефекти не викликають нераціонального розміщення ресурсів за умови, що транзакційні витрати відсутні, а наявні права власності добре визначено і забезпечено законом»⁹⁵. Теорема Коуза лише частково зачіпає фундаментальну залежність, відображену в законі приватної власності.

Неоінституціоналізм розглядає операції здебільшого під кутом зору витрат на їх проведення. Зберігаючи основоположні постулати неокласики, теоретики неоінституціоналізму досліджують процеси раціонального використання ресурсів, фактори максимізації результату, серед яких і економія на витратах. Тому транзакції увійшли в економічну науку як новий клас витрат, який потрібно враховувати в результатах діяльності. Визнання «небезплатності» самого процесу взаємодії між людьми дозволило зовсім по-новому висвітлити природу економічної реальності, де поряд із класичними виробничими витратами необхідно враховувати і витрати на здійснення операцій. Загальні витрати, що мають бути відображені у ціні продукту, складаються з трансформаційних витрат на перетворення ресурсів у продукти з доданими властивостями і транзакційних витрат, пов'язаних із налагоджуванням взаємодії між суб'єктами. Перші, на думку Д. Норта, визначаються технологічними факторами, а другі — інституціональними.

⁹⁵ Словник сучасної економіки Макміллана. — К.: АртЕк, 2000. — С. 524—525.

Необхідно зауважити, що проблема трансакцій увійшла в економічну науку саме як поняття, що характеризує новий клас витрат, які справляють значний вплив на результати діяльності, а не категорія, що характеризує процес реалізації власності. Водночас пошук причин виникнення витрат на здійснення операцій неодмінно веде до аналізу прав приватної власності. Проблема прав власності обґрунтовується не наявністю трансакційних витрат, а виводиться з більш широкого поняття власності, що відображає суспільний статус індивідів. Лише такий підхід дає змогу розірвати зачароване коло, у якому «трансакційні витрати детермінують характер прав власності і в той же час самі детермінуються ними»⁹⁶. Подолати цю тавтологічність можна, лише розкривши справжнє місце та зміст трансакцій як поняття, що відображає обмін та реалізацію прав власності, а трансакційні витрати та їх розмір розглянувши з погляду витрат на здійснення дій із правами власності. Головне призначення трансакційних витрат полягає у відображенні факторів, які впливають на здійснення економічних операцій, що дає змогу надати кількісного визначення цим витратам, а поняттю трансакцій набути операбельності.

Кількісній характеристиці економічних операцій (тобто трансакційним витратам) має передувати якісна їх характеристика. Вона пов'язана з суспільними умовами проведення операцій, факторами впливу на цей процес. Ефективність трансакцій залежить від глибини специфікації прав власності та створення належних умов для проведення економічних операцій, що потребують певних витрат, які дістали назву трансакційних витрат (витрат на проведення операцій). Звідси наступним кроком у розкритті суті економічних операцій, що справді становлять «базову одиницю аналізу» процесу функціонування економічної системи, є класифікація трансакцій, де ключові ознаки поняття трансакцій слугують критеріями систематизації останніх.

Як було показано вище, кожна операція насамперед передбачає наявність певних економічних суб'єктів, які, керуючись власними інтересами, взаємодіють між собою. Тому операції

---

⁹⁶ Рибалкін В. О., Лазня І. В. Теорія власності. — К.: Логос, 2000. — С. 46.

можна класифікувати за суб'єктами економічної системи: операції індивідів, домогосподарств, позасімейних економічних організацій, держави. Як приватні власники, усі вони є відносно відокремленими, самостійно діють заради забезпечення власних потреб, особисто незалежні та рівні. Цей суспільний статус вони реалізують через добровільний обмін правочинами на належні їм ресурси, а рівність забезпечується еквівалентністю обміну в умовах конкуренції. Такий тип операцій дістав назву ринкових (торговельних), їх здійснення не впливає на статус незалежних і рівноправних власників.

Безпосередньою формою проведення ринкових операцій є укладення контракту. Контракт — це письмова угода між економічними суб'єктами, що встановлює добровільні, здійснювані за взаємною згодою і спрямовані на забезпечення інтересів сторін, їх дії. Контракт відображає ринковий характер взаємообміну правочинів власників, коли останні вільно і свідомо обирають один із можливих варіантів використання належних їм ресурсів. Письмова форма контракту та відповідність вимогам законодавства означає, що такі дії з обміну правочинами не суперечать суспільним інтересам. Цими двома моментами контракт відрізняється від договору, що укладається в межах ієрархічної організації, де можливості вибору варіанта взаємодії обмежені рамками та інтересами організації.

Проведення ринкових операцій відбувається в умовах стихійної взаємодії суб'єктів, коли конкуренція стає способом суспільної координації їхніх дій. Тому суб'єкти при підготовці і здійсненні операцій проводять збір інформації про стан ринку, пошук партнерів і проведення переговорів, про можливості здійснення операцій, підготовку й укладення контракту з наступним моніторингом його виконання та ін. Усі витрати на ці дії заведено називати трансакційними витратами ринкових операцій. Цей тип операцій притаманний усім суб'єктам ринкової економіки, кожен з яких приходить на ринок із різними товарами, але з однаковим статусом власника, котрий керується власними інтересами. Саме такий суспільний статус породжує конкуренцію як засіб координації взаємодії суб'єктів та об'єктивно передбачає витрати на такий спосіб її здійснення. Перехід від вільної до монополістичної конкуренції був зумов-

лений проникненням до неї елементів іншого способу координації — свідомої взаємодії між суб'єктами. Вільна конкуренція забезпечує еквівалентність взаємообміну в ринкових операціях, а тому вона має потенціал спонукального впливу на дії суб'єктів.

Інший тип операцій зумовлений зміною статусу суб'єктів економічної системи в результаті обміну правами власності. З метою ефективнішого використання належних їм ресурсів і більш повного забезпечення власних інтересів суб'єкти об'єднуються в економічні організації різного толку і здійснюють взаємообмін правочинів як члени таких об'єднань. Цей тип операцій має ту особливість, що в результаті обміну правами власності економічні суб'єкти добровільно, на умовах, що відповідають їхнім інтересам, набувають іншого статусу: власник робочої сили стає найманим працівником і діє в організації як економічний агент, а власник капіталу перетворюється на акціонера, виступає у ролі принципала, що передає свої правочини іншим особам. Повноправним суб'єктом спільної власності є організація, яка здійснює ринкові операції, а всередині організації права власності розподіляються між різними агентами. У результаті формується специфічний клас агентських відносин, що виникають між організацією як цілим і агентами, які реалізують окремі функції спільної власності. Цей тип операцій, що здійснюється в рамках економічних організацій, дістав назву ієрархічних, або асиметричних, операцій.

Для даного типу операцій характерним є позаринковий спосіб координації дій економічних суб'єктів, основу якого становлять свідомо прийняті рішення, що є обов'язковим для нижчих рівнів ієрархії. Взаємообмін правочинами може здійснюватися по-різному: у сім'ї на принципах реципрокності, у фірмі — пропорційно внеску кожного учасника організації у спільні результати її діяльності, у державі — на засадах взаємин. Тому механізм та сила спонукальної дії на активність економічних агентів у кожній економічній організації різна. Ураховуючи надзвичайну важливість рушійних сил здійснення ієрархічних операцій, необхідно зробити їх предметом спеціального аналізу.

Розрізняють дві групи ієрархічних операцій. Управлінські операції, спрямовані на об'єднання зусиль і координацію дій для виготовлення продукту. Об'єктом їх є організація діяльності найманих працівників, які займають певні місця в системі поділу праці. Другу групу утворюють операції раціонування, що спрямовані на розподіл створеного доходу між учасниками організації. Вони здійснюються через визначення прав власності на окремі частини спільного доходу організації як цілого та окремих її членів.

Ієрархічні операції, що здійснюються в рамках економічних організацій, регламентуються статутом, функціональними обов'язками персоналу, правилами виконання технологічних операцій, системою оплати і стимулювання праці тощо. У них визначається порядок реалізації правочинів на власність організації та їх закріплення за окремими членами організації. Ось чому ієрархічні операції можна класифікувати за регламентуючими інституціями.

Так, важливим напрямом проведення ієрархічних операцій є система прийняття управлінських рішень і засобів забезпечення їх виконання. Усі вони спрямовані на діяльність персоналу організації (а не руху ресурсів, що перебувають у виробництві) і в різний спосіб забезпечують координацію їхніх зусиль та вплив на активність людей. Тому центральною проблемою ієрархічних операцій є загальний менеджмент діяльності колективу та його ключова складова — менеджмент персоналу.

Підготовка і проведення ієрархічних операцій потребує певних витрат. Ці витрати в літературі називають «витратами опортуністичної поведінки», «витратами моніторингу за поведінкою агентів», «витратами колективного прийняття рішень» та ін. Так, недостатнє урахування інтересів економічних агентів та нечіткість визначення їхніх обов'язків, правил поведінки призводить до недобросовісної діяльності, лінощів, обману, що дістало назву опортуністичної поведінки. Це поняття відображає наявність в окремих агентів власних інтересів, які не збігаються зі спільними інтересами. Воно характеризує взаємодію агентів у рамках пари: керівник — підлеглий, відображає ієрархічність статусу членів організації.

Форми опортуністичної поведінки дослідив О. Вільямсон. До них він відносить: здирицтво (вимагання), працю з невеликою віддачею, безвідповідальність, прохолодне ставлення до обов'язків тощо. Проблеми взаємодії між принципалами й агентами виникають через недостатнє узгодження інтересів сторін, нечітке закріплення правочинів, невисокий рівень суспільної зрілості індивідів. Ці проблеми є об'єктом уваги з боку менеджменту.

Серед економічних організацій, до яких зазвичай відносять економічних індивідів, домогосподарства, позасімейні економічні організації, державу, остання займає особливе місце, оскільки вона уособлює економічну сферу суспільства як ціле. Дослідження держави як економічної організації потребує спеціального розгляду, тут варто вказати лише на окремі її особливості.

По-перше, вона об'єднує всіх економічних суб'єктів, які функціонують у конкретному суспільстві: до держави як економічної організації входять економічні індивіди, домогосподарства, позасімейні економічні організації, державні підприємства, тобто всі елементи економічної системи.

По-друге, у державі як економічній організації особливу роль відіграє фактор влади. Він притаманний кожній економічній організації, але в державі набуває ключового значення, оскільки дає змогу розкрити співвідношення між свідомим та стихійним (ринковим) способами суспільної координації взаємодії економічних суб'єктів.

По-третє, вивчення держави як економічної організації відкриває шлях до розуміння суті і механізму дії економічних інститутів. Останні є надзвичайно складним поняттям, що характеризує економічну систему як ціле (є категорією цілісності системи, а не її окремих елементів) та безпосередньо пов'язане з реальним процесом функціонування економічної сфери суспільства.

Методологічно вплив цілого на його складові, а значить і на природу держави як економічної організації, можна подати у формі діяльності економічного центру. Суть останнього полягає у формуванні сукупності економічних цілей суспільства, наявності системи суспільних норм та правил, що направляє

ють діяльність економічних суб'єктів на їх досягнення. Обов'язковість дотримання таких норм та засоби контролю за їх виконанням лежать в основі економічної влади держави. Підпорядкування економічних суб'єктів установленим державою вимогам та дотримання ними суспільно визнаних умов взаємодії розкриває зміст владної ієрархії. Спосіб установлення норм і правил поведінки економічних суб'єктів відрізняє демократичну владу від авторитарної.

Операції, що здійснює держава, насамперед спрямовані на формування, розвиток і забезпечення правопорядку, у рамках якого тільки й можуть взаємодіяти економічні суб'єкти. У кожному законодавчому акті держава покликана охопити суспільними нормами всі сфери взаємодії власників, створити рівні умови для їх діяльності, захистити від зовнішнього впливу. Тобто операції держави полягають у взаємообміні з економічними суб'єктами, де в обмін на податки держава забезпечує незалежність і рівність статусу кожного з них, формує суспільні умови діяльності. Ці операції дістали назву інституціональних.

Інституціональні операції держави вважаються успішно проведеними тоді, коли нормативні акти стабілізували умови проведення економічними суб'єктами ринкових та ієрархічних операцій і забезпечили формування дієвіших мотивів їхньої діяльності. Операції держави показують, як формуються суспільні умови взаємодії економічних суб'єктів, як вони ураховують цілі останніх. Тобто пізнання процесу функціонування держави як економічної організації передбачає дослідження економічних суб'єктів, характеру і способу взаємообміну правочинами, інституційні умови діяльності. Тому штучним є протиставлення ринку і державного «втручання» в механізм його дії, адже становлення ринку стало можливим виключно на основі інституціональних операцій держави. Саме законодавче утвердження особистої незалежності, право приватної власності, ліквідація станових привілеїв та інші дії лягли в основу формування ринкової економічної системи⁹⁷.

---

⁹⁷ Так, в Англії вирішальні умови для утвердження приватної власності були створені в результаті рішень короля про відміну в 1646 р. усіх привілеїв аристократів та повинностей селян, проголошення усіх вільними і рівними.

Функції впливу економічної системи як цілого держава здійснює через формування інституційного середовища взаємодії економічних суб'єктів. У міру розвитку економічної системи в бік наростання її цілісності, необхідності посилення її складових роль держави зростає. При цьому адміністративне втручання в діяльність економічних суб'єктів постійно скорочується. Свою місію держава виконує через наповнення реальним змістом свободи дій суб'єктів та створення рівних умов для кожного з них. Тому лібералізм є головним напрямом розвитку інститутів, які формує держава, хоча часто його розглядають як протипагу державі. «Економічний лібералізм — доктрина, що захищає максимально можливе використання ринків і конкуренції для координації економічної діяльності. Вона залишає державі тільки ті функції, які ринок не може здійснювати...»⁹⁸. Насправді функціонування ринку та конкуренції тільки й можливе в рамках певного інституційного середовища, що формує держава. Пряме втручання держави в діяльність економічних суб'єктів означає порушення статусу незалежного і відносно відокремленого приватного власника, є рецидивом феодалізму. Приклади побудови ринкової економіки на пострадянському просторі доводять, що в перехідній економіці формування інституту приватної власності гальмується саме таким втручанням держави, коли влада створює різноманітні «гачки», якими утримує приватного власника та змушує діяти в напрямі, що не збігається з його інтересами.

Дії держави щодо створення адекватного інституційного середовища мають бути направлені на гармонізацію інтересів держави як економічної організації та суб'єктів, що входять до неї. Це дає змогу з'явитися новим рушійним силам економічного розвитку, досягти синергетичного ефекту в економічній сфері суспільства. А. Маслоу пише: «Високою синергією володіють ті суспільства, де соціальні інститути орієнтовані на подолання протилежності між егоїзмом і безкорисливістю, між власною вигодою й альтруїзмом, де людина, котра думає про саму себе, неминуче отримує винагороду. У суспільстві з високою синергією добродійність винагороджується»⁹⁹. Ство-

---

⁹⁸ Словник сучасної економіки Макміллана. — К.: АртЕк, 2000. — С. 143.

⁹⁹ Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — М.: Смысл, 1999. — С. 175.

рення такого інституційного середовища не може бути одно-моментним і залежить від соціального розвитку індивідів та суспільства в цілому. Разом з тим тенденції розвитку суспільства об'єктивно зумовлюють саме таку роль держави у формуванні синергетичного ефекту.

Особливе значення інституційних трансакцій держави для функціонування економічної системи, побудованої на засадах приватної власності, потребує більш детальної їх характеристики. Мова йде про інституційне середовище, що створюється в межах держави як економічної організації, про сукупність основоположних суспільних норм та механізмів щодо забезпечення статусу приватного власника кожного суб'єкта безпосередньо чи в межах різноманітних об'єднань, і насамперед економічних організацій. Тому дослідження природи економічних операцій передбачає аналіз формування основних складових інституційного середовища ринкової економічної системи. «Очевидно, що ринки, — писав Р. Коуз, — як вони сьогодні існують, для своєї діяльності потребують більше, ніж приміщення, у яких може проходити купівля-продаж. Вони вимагають також утвердження правових норм, які визначали б права і відповідальність тих, хто здійснює трансакції в цих приміщеннях»¹⁰⁰. Так образно була підкреслена необхідність формування інституційного середовища для здійснення економічних операцій та об'єднувальна роль інститутів у реалізації цілісності економічної системи, захисту її від розпаду. Вивчення середовища, у якому проводяться економічні операції, відкриває шлях до розкриття структури економічної системи, подальшої класифікації операцій, пізнання закономірностей її функціонування.

Сучасною наукою доведено, що основою формування суспільного середовища є соціальні норми, які забезпечують єдність будь-якої суспільної колективності та містять умови для його розвитку. Норми встановлюють певний порядок у відносинах між людьми, стають запорукою збереження його як цілого. З часом соціальні норми набули форми права, яке покликане відображати характер взаємодії між людьми на засадах

---

¹⁰⁰ Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М.: Телекс, 1991. — С. 10.

справедливості: «...правом називається тому, що справедливе»¹⁰¹. Як відомо справедливість — «чесність або рівне ставлення» — має історичний характер і в різні епохи набувала неоднакового змісту: у феодальну епоху справедливими вважалися відносини васалітету, згодом синонімом справедливості стала вільна конкуренція і еквівалентність обміну. Тобто право відображає характер справедливих відносин між людьми певної історичної епохи і само є завжди конкретно-історичним. У поєднанні з існуючим у даний історичний час порядком взаємовідносин право утворює основний засіб збереження цілісності суспільства.

Норми права та умови їх реалізації лежать в основі функціонування суспільства. Уже в II ст. нової ери вони були названі інституціями¹⁰², сукупність яких утворює середовище діяльності індивідів. В економічній сфері суспільства діяльність суб'єктів відбувається в економічному середовищі, яке утворюють норми права, умови та засоби їх реалізації, котрі направляють взаємодію приватних власників на забезпечення власних та суспільних інтересів. Вони відображають не лише суспільні умови та статус економічних суб'єктів, а й порядок їхніх дій, визначають як можливості діяльності, так і відповідальність за дії економічних суб'єктів¹⁰³.

Інституції, що являють собою звичаї та письмові настанови у формі законів, постанов, розпоряджень, правил тощо, утворюють середовище взаємодії суб'єктів. При цьому вони мають відповідати цілому ряду вимог, насамперед відповідати стану суспільства та рівню розвитку суб'єктів. Саме за цією ознакою держава проводить реформування інституційного середовища. Держава уособлює цілісність суспільства і відповідно до його цілей здійснює корекцію економічних інституцій або формує нові інституції. Застосування публічної влади робить останні обов'язковими для дотримання всіма суб'єктами економічних процесів.

---

¹⁰¹ Декрет Грациана о согласовании несогласных канонов // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М.: Норма, 2003. — Т. 1. — С. 723.

¹⁰² Институции Гая // Там само. — С. 223.

¹⁰³ На даному етапі дослідження економічної системи інституційне середовище розглядається як широке поняття, до якого входять економічні інститути та економічні інституції. Спільні риси та відмінність між ними будуть розглянуті у наступному розділі даної праці.

При аналізі економічних інституцій необхідно виділити дві групи вимог, яким вони повинні відповідати на конкретному етапі історичного розвитку економічної системи. По-перше, вони мають бути направлені на забезпечення реалізації суспільних цінностей, орієнтувати суб'єктів на добродійну діяльність, на забезпечення справедливості й отримання спільної корисності, відповідати традиціям і ментальності народу та ін. По-друге, економічні інституції повинні забезпечувати збереження суспільного статусу суб'єктів, можливість самостійного існування та відтворення, їх дотримання має бути корисним індивіду, а самі інституції повинні бути зрозумілими і виконуваними. У своїй єдності і взаємодоповнюваності вимоги до економічних інституцій стають основою для їх класифікації.

Економічні інституції існують у двох основних формах, що відрізняються своєю природою і характером впливу на дії суб'єктів. Першу групу утворюють звичаї, що історично виникли в результаті відбору способів дій, правильність яких випробувана часом. Їх дієвість спирається на власний досвід людей, що часто набуває узагальнень у формі релігії, та на моральний характер впливу. Так, наприклад, одним із перших звичаїв, що ліг в основу відносного відокремлення людини від общини, стало ставлення до певних речей як до своїх або чужих. Згодом він увійшов до настанов багатьох релігій. Християнська церква відобразила його у коментарях Блаженного Августина до Євангелія від Іоанна (VI, I. 25): «Відповідно до божественного права все є спільним для всіх: відповідно до права установлення (звичаю) це є моє, а то — чуже»¹⁰⁴.

Другу групу економічних інституцій становлять нормативно-правові акти держави. Їх дієвість, на відміну від звичаїв, спирається на авторитет держави, має владний характер¹⁰⁵ та забезпечується всією ієрархічною структурою державних органів. Тому економічні інституції набувають правових форм, мають дозвільний або розпорядчий характер, підтримуються відповідними санкціями, а права суб'єктів супроводжуються відповідальністю.

¹⁰⁴ Декрет Грациана о согласовании несогласных канонов // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М.: Норма, 2003. — С. 725. — Т. 1.

¹⁰⁵ Слово «авторитет» походить від латинського слова *auctoritas* і означає владу.

Для економічного аналізу важливим є визначення переліку основних умов, що забезпечують реалізацію приватної власності. Визначення таких умов потребує значних зусиль з боку багатьох авторів, тому тут спробуємо назвати лише окремі з них.

На нашу думку, такими є нижчеперелічені умови: можливість набуття економічними суб'єктами статусу приватного власника, вільне отримання і використання доходу відповідно до власних інтересів, наявність конкурентного середовища, у якому здійснюється вільне формування ціни під впливом попиту і пропозиції, наявність інфраструктури, що забезпечує належне проведення взаємообміну правочинами між суб'єктами, відтворення статусу власників та забезпечення безперервності економічних процесів тощо.

Економічні інституції приватної власності на природні ресурси є своєрідним містком, що з'єднує відносно відокремлених суб'єктів, каналом, у рамках якого реалізується суспільна залежність людей. Тому умовою реалізації статусу приватного власника є наявність партнерів, що також діють вільно і здатні запропонувати потрібний набір товарів і послуг для взаємообміну. Адже до одного-єдиного суб'єкта господарювання поняття власності не може бути застосоване, воно є відображенням зв'язаного існування безлічі господарств¹⁰⁶.

Інституції ринкової економічної системи, що базуються на засадах приватної власності, формувалися поступово. Вони склалися в жорсткій політичній боротьбі, суть якої — у подоланні особистої залежності людей та відокремленні власності від влади, відносному розмежуванні політичної, релігійної та економічної сфер життя суспільства. У цьому процесі економічна система дедалі більше набувала цілісності, де економічні цілі суспільства відігравали більшу роль і сильніше впливали на діяльність суб'єктів порівняно з політичними, соціальними та іншими цілями.

Разом з тим на цей процес мають значний вплив сили інерції, що випливають із тисячолітньої традиції повного домінування влади над усіма сферами суспільного життя. Нині рецидиви особистісної залежності від представників державної

---

¹⁰⁶ Струве П. Б. *Хозяйствование, хозяйство, общество* // Струве П. Б. *Избранные сочинения*. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 9.

влади мають численні форми прояву. Найбільшого поширення набули залишки прямого адміністративного втручання органів влади у діяльність економічних суб'єктів, невідокремленість бізнесової діяльності представників влади від виконання владних функцій, у формальному характері приватної власності тощо. Суперечність між формальним і реальним змістом приватної власності є головним джерелом бюрократизації економічної системи, спотворення всіх економічних процесів. Вона має місце в будь-якій економічній системі, хоча відіграє різну роль у житті різних суспільств. Проблема подолання різноманітних форм використання елементів особистої залежності від влади залишається актуальною для будь-якої країни, але особливого розмаху вона набула у пострадянських країнах, що виійшли з тоталітарного минулого.

Проведений інституціональний аналіз приватної власності дає змогу зробити висновок, що її наукове пізнання можливе лише в єдності всіх складових цього надзвичайно складного і багатогранного суспільного феномену. Саме взаємодоповнюваність характеристик суспільного статусу економічних суб'єктів, що відображається в сукупності їхніх прав власності, у характері та способі взаємообміну правочинами, суспільних умовах, у яких здійснюється цей взаємообмін, дає нам уявлення про природу приватної власності. Органічна єдність названих сторін приватної власності розкриває не тільки її суть, а й механізм реалізації. Тому маємо підстави сукупність названих характеристик приватної власності визначити як інститут приватної власності.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИМІРИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

3.1. *Природа, місце та роль влади в економічній системі*

Суспільна залежність відносно відокремлених індивідів у різних сферах суспільства реалізується не однаково. У господарській сфері, окрім розглянутої вище власності на ресурси, вона (суспільна залежність) являє собою дію влади. Причому остання має місце як на рівні суспільства (прояв верховної влади), так і на рівні окремих економічних індивідів. Дія влади на всіх рівнях економічної системи суспільства знаходить своє відображення в узагальнюючому понятті економічної влади. Разом із власністю на ресурси економічна влада утворює фундамент кожної економічної системи. В. Г. Афанасьєв, досліджуючи соціалістичне суспільство, зазначав, що суспільна власність і держава (верховна влада) є «системотвірною віссю, навколо якої інтегруються всі компоненти»¹⁰⁷, формується цілісність.

Дослідження економічної влади є важливою складовою пізнання економічних процесів на засадах цивілізаційної парадигми. Вона завжди була спрямована на економічних індивідів, безпосередньо впливає на мотиви та напрям їхньої діяльності. Історичні зміни верховної влади, її цілей та засобів реалізації відбиваються на господарській системі. Роль цивілізаційних факторів, пов'язаних зі здійсненням владних функцій, постійно зростає в економічному житті суспільства.

Економічна влада належить до категорій динаміки, без неї неможливо розкрити цілі та функції економічних систем, установити структурні та функціональні характеристики, дати визначення економічної системи, що спирається на принципи цивілізаційної парадигми пізнання суспільних процесів.

Місце влади в сукупності категорій системного аналізу економічної сфери суспільства обумовлене цілісністю останнього в процесі формування та реалізації головного (системо-

¹⁰⁷ Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980. — С. 194.

утворювального) зв'язку економічної системи. Як відомо, ним є суспільна залежність відносно відокремлених індивідів в економічній сфері суспільства. Вплив суспільства як цілого на формування і реалізацію суспільної залежності економічних індивідів проявляється у формі дії влади.

При державному способі організації суспільства цілісність останнього виражає центр в особі центральних та регіональних органів державної влади. «Під державою, — пише П. Козловські, — розуміється організована на принципах верховної влади і панування сфера соціальної системи, котра приймає обов'язкові для інших сфер рішення та володіє привілеєм на узаконений примус»¹⁰⁸. Верховна влада утверджує єдність усіх економічних індивідів через суспільну залежність кожного з них. Суспільна залежність, що пов'язує індивідів із суспільством в економічній сфері, з боку економічних індивідів проявляється як власність, а з боку суспільства — як економічна влада.

У первісному суспільстві, як відомо, цілісність забезпечувала влада-власність, яка в результаті розпаду родоплемінного устрою і появи відносно відокремлених індивідів та держави також набула розмежування, коли влада і власність стали функціонувати відносно відокремлено. Цей історичний процес пройшов ряд етапів, коли дія влади забезпечувалася різними способами та набувала різних форм. Зміни у владі завжди супроводжувалися змінами у типах та формах власності на засоби виробництва, адже влада і власність мають спільне коріння — владу-власність. Взаємну залежність влади і власності та відносність їх відокремлення слід підкреслити особливо. Вона зумовлена взаємозалежністю індивідів і суспільства, яке вони утворюють: суспільство залежить від збереження (відтворення) індивідів, статус яких відображає власність на засоби виробництва, а індивіди — від цілісності суспільства, яка забезпечується владою. Тому взаємозалежність між індивідом і суспільством проявляється, відповідно, у владі та власності.

Причини виникнення і сутність влади можуть бути встановлені лише після обґрунтування поняття центру системи та його

---

¹⁰⁸ Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. Пер. с нем. — М.: Республика, 1998. — С. 154.

го ролі в забезпеченні цілісності будь-якої системи. Як показав І. Пригожин на прикладі біологічних систем, центр виникає об'єктивно в процесі адаптації будь-якої системи до змін у зовнішньому середовищі. Він формується і діє як точка концентрації ресурсів, актуалізації спільних цілей для пристосування та збереження системи в нових умовах і становить важливу характеристику структури системи. «Всяка найпростіша структура виникає навколо точки максимальної концентрації ресурсу і розгортається навколо енергетичного центру»¹⁰⁹. Центр, з одного боку, належить до структури економічної системи, є вихідною точкою, відносно якої формуються централістські (вертикальні) зв'язки, а з іншого — є джерелом сил (енергії) для впливу на складові економічної системи.

Дослідити центр економічної системи означає виявити напрями його дій, умови формування сил впливу на структурні складові, форми та засоби впливу. Напрями дій економічного центру, природа суспільних сил і особливості їх акумуляції, форми та засоби реалізації цих сил центром і дають уявлення про сутність економічної влади. Економічний центр і економічна влада відображають, відповідно, в статистиці та динаміці цілісності економічної системи, її структурну та функціональні характеристики. Пізнати природу економічної влади можна через аналіз дій економічного центру, його функцій та способів впливу на структурні складові економічної системи, розгортання вертикальних економічних зв'язків.

Від верховної влади, якою володіє економічний центр і дії якої поширюються на всіх індивідів, відрізняється економічна влада індивідів. Вона забезпечує реалізацію горизонтальних зв'язків і стосується лише тих індивідів, які пов'язані цими зв'язками. Від верховної влади вона відрізняється також тим, що реалізується у формі сили знань, грошей, особистого авторитету тощо.

Таким чином, поняття економічної влади репрезентує силову (енергетичну) сторону процесу реалізації економічних зв'язків системи: вертикальні зв'язки забезпечуються верховною економічною владою, а горизонтальні — економічною

---

¹⁰⁹ Васильєва В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. — СПб.: Лань, 1999. — С. 182.

владою (суспільною могутністю) індивідів. Перша виступає у формі обов'язкових для всіх економічних індивідів постанов, законів, рішень економічної політики тощо, а друга — накопичених капіталів, обсягів знань чи авторитету індивіда. Форми економічної влади, що забезпечувала реалізацію економічних зв'язків, історично змінювалися і становлять предмет спеціального дослідження. Тут важливо підкреслити, що без включення поняття економічної влади в науковий апарат дослідження економічної системи неможливо розкрити її динамічний характер, процеси функціонування.

Економічний центр став уособлювати систему в цілому і отримав можливість впливати на всі її елементи, тому що в ньому зосереджені життєво важливі функції для досягнення цілей кожного економічного суб'єкта і суспільства в цілому. Визнання значимості цих функцій у житті кожного індивіда, його залежність від них сформували авторитет центру та об'єктивність підпорядкування його рішенням і діям. Так з'явився феномен влади центру, яка справляє вирішальний вплив на всі сфери суспільного життя. Е. Тоффлер підкреслював, що «влада — це не конкретне явище, а аспект усіх без винятку відносин між людьми»¹¹⁰. Через неї досягається практичне об'єднання суспільства. У господарській сфері інтеграцію діяльності економічних суб'єктів забезпечує економічна влада центру та його органів, а також її різноманітні похідні.

Проблема влади та її значимості в економічній сфері суспільства недостатньо досліджена у світовій економічній літературі. Серед праць останніх років варто відзначити роботи Е. Тоффлера «Метаморфози влади», П.Козловські «Суспільство і держава: невідворотний дуалізм», працю вітчизняного вченого В. Дементьєва «Економіка як система влади» та ін. Відзначаючи певний успіх у розробленні проблеми влади, слід вказати на вузькість традиційних методологічних підходів до самого розуміння суті влади.

Сутність влади звичайно пов'язується з зовнішнім підпорядкуванням індивіда чужим для нього цілям, подоланням його опору. Фактично тут виходять із принципів ньютонівської

---

¹¹⁰ Тоффлер Э. Метаморфозы власти (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001. — С. 574.

механіки: рух тіла здійснюється лише за умови дії зовнішньої сили, величина якої має бути достатньою для подолання опору предмета. Існуючі тлумачення влади В. Дементьєв узагальнює так: «Відносини (взаємодія), за яких один індивід (агент) діє на поведінку другого і при цьому підпорядковує його поведінку, «примушує зробити те, чого він сам по собі не зробив би по своїй волі» означає, як заведено вважати, владу»¹¹¹.

Е. Тоффлер також суть влади пов'язує з зовнішнім впливом на індивідів, з насиллям, підпорядкуванням волі одних людей іншим. Під владою він розуміє «здатність мобілізувати і застосувати насилля, багатство або знання чи їх численні похідні для мотивації інших відповідно до наших потреб та бажань»¹¹². Однак зведення влади до зовнішнього впливу на людей не відображає добровільного, без примусу слідування індивідів певним вимогам. Тому варто у владі вбачати наявність різних способів впливу на людей, її суть зовсім не зводиться до вольового акту підпорядкування одних індивідів іншим.

За зовнішніми проявами влади слід бачити не лише психофізіологічні якості людей, а й об'єктивну залежність їх життєдіяльності. В економічній сфері суспільства основу економічної влади утворює всебічна залежність економічних суб'єктів від необхідних умов для здійснення господарської діяльності. При цьому в системі економічної влади необхідно виділяти публічну (світську) верховну владу, яка відображає обов'язкову підпорядкованість їй усіх економічних суб'єктів. Вона формується завдяки зосередженню в економічному центрі суспільства життєво важливих для всіх людей економічних функцій. Останні зводяться до створення умов, що забезпечують збереження цілісності господарської системи, тому їх дотримання є обов'язковим для кожного економічного суб'єкта.

Індивіди свідомо чи під тиском примусу підпорядковуються зазначеним вимогам ще й тому, що лише при збереженні цілісності економічної системи вони зможуть реалізувати вла-

---

¹¹¹ Дементьєв В. В. Экономика как система власти. — Донецк: Каштан, 2003. — С. 81.

¹¹² Тоффлер Э. Метаморфозы власти (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001. — С. 614.

сні господарські цілі. Тому сутність публічної верховної влади, що діє в економічній сфері, може бути розкрита лише в межах впливу цілого на свої частини.

Серед інших характеристик цілісності суспільства знаходимо соціальні цінності, цілі, що втілюються у віруваннях, звичаях, досвіді. Вони мають не меншу силу впливу на індивідів, ніж публічна верховна влада, представлена державою, і можуть розглядатися як прояв духовної влади, що діє через сукупність морально-етичних норм. Іноді цю форму влади забезпечує церква як суспільна організація, що діє відокремлено від держави. Особливістю дії духовної влади є те, що вона спирається на віру, на добровільне слідування прийнятим у суспільстві морально-етичним нормам, звичаям, традиціям тощо. Спектр цих норм надзвичайно широкий, вони охоплюють усі сфери суспільної діяльності людей. Серед них виділяємо ті, що пов'язані з економічною діяльністю індивідів. Цілісний аналіз цих норм відсутній¹¹³, не знайдено навіть узагальненої назви для них. Найчастіше вони позначаються як норми економічної етики. Їх роль постійно зростає, особливо нині, коли економіка провідних країн світу дедалі більше спирається на нематеріальні активи, коли значимість індивідуальності кожного економічного суб'єкта постійно зростає.

Однією з базових характеристик верховної економічної влади є об'єктивність взаємозв'язку між економічним центром та економічними суб'єктами. Він конкретизується в сукупності прав та відповідальності сторін, що забезпечують реалізацію їх цілей у даних історичних умовах. Права і відповідальність відкривають шлях для дії і водночас установлюють межі, вихід за які може призвести до руйнування економічної системи.

Зовні сукупність прав та відповідальності, що розкриває взаємозв'язок між економічним центром суспільства та економічними суб'єктами, проявляється у суспільних нормах господарської діяльності людей. Важливо підкреслити, що суспільні норми відображають взаємозв'язок суспільства як цілого та відокремлених індивідів, котрі його утворюють, вони по суті становлять механізм впливу суспільства на своїх членів. Ці

---

¹¹³ Після виходу у світ праці Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» висвітлення проблем дії духовної влади не знайшло належного втілення.

норми можуть мати різну форму, забезпечуватись у різні способи, які зовсім не зводяться до примусу. Серед них величезну роль відіграють традиції господарювання різних народів, свідоме дотримання ними певних принципів, зокрема ставлення до праці, торгівлі чи лихварства. Лише окрема частина суспільних норм, що урегульовують взаємозв'язки людей із суспільством як цілим, набула примусових форм дотримання.

Соціальні норми в економічній сфері відображають не лише права і відповідальність економічного центру суспільства та економічних суб'єктів, а й умови їх взаємодії. Тому норми господарської сфери постійно розширюються і потребують організації та контролю за їх дотриманням. Невід'ємною передумовою їх дії є наявність органів, що забезпечують упровадження цих норм у життя, існування засобів контролю за їх дотриманням. Двосторонній характер залежності, що відображають суспільні норми, передбачає формування і двох типів органів — державних та громадських, що забезпечує контроль за дотриманням прав і відповідальності кожної сторони та створення організаційних умов досягнення їхніх цілей. Роль державних та громадських засобів контролю й організації виконання суспільних норм історично змінювалася. Нині яскраво проявляється тенденція до підвищення значимості громадських організацій, серед яких варто назвати передусім професійні організації.

Поняття влади органічно пов'язане зі структурною будовою економічної системи. Визначення структурних рівнів, установлення зв'язків між ними, форм та засобів впливу з боку ієрархічно вище розташованих рівнів стають важливими моментами процесу реалізації влади. Від вибору певної форми ієрархії при побудові структури економічної системи залежить дієвість економічної влади, що реалізується по лінії вертикальних зв'язків. Вибір ієрархії структурної будови економічних систем впливає на ефективність останніх і тому заслуговує на окреме дослідження.

У будь-якій економічній системі структурні рівні виникають для забезпечення спільних для всіх структурних частин цілей. Сукупність системних цілей зосереджується в центрі системи або в центрах структурних рівнів, відносно яких і ви-

будовуються структури підсистем. Системно-синергетичне бачення економічних процесів допускає існування багатьох центрів організації економічної системи. Ними можуть бути не лише економічні органи держави, а й галузеві, регіональні органи економічної влади та громадські організації. Існування таких центрів, навколо яких відбувається формування економічних структур, відкриває можливості для адаптації економічної системи до змін у зовнішньому середовищі. Зміна цілей системи завжди веде до змін у рівнях її структурної будови та у функціях центрів в організації системи.

Центри формують та упорядковують структурні рівні економічної системи, здійснюють перерозподіл енергії, що надходить із навколишнього середовища¹¹⁴. Це досягається через узагальнення та актуалізацію центрами відповідних цілей, акумуляцію відповідних ресурсів, для реалізації яких і створюються відповідні структури. Економічні центри створюють відповідне «силове поле» діяльності структурних одиниць через формування економічних інститутів чи проведення певної економічної політики. На них покладається також місія координації дій економічних суб'єктів.

У суспільних системах роль головного центру історично відігравала держава (а церква — у духовно-культурній сфері життя суспільства). Тому як центр економічної системи доцільно розглядати економічні органи держави, що історично змінювались як за формою, так і за функціями. Ці зміни, що проявлялися у способах впливу на економічних суб'єктів у територіальній общині, полісі, територіальній і централізованій імперіях, національних державах, дають змогу простежити за еволюцією структур економічних систем окремих країн і особливостями їх функціонування.

Свою місію економічний центр виконує, спираючись на сили, джерелом яких є дії економічних суб'єктів, спрямовані на досягнення спільних цілей. До них необхідно насамперед віднести: внутрішні цілі, що полягають у досягненні вищих спільних результатів господарської діяльності; зовнішні цілі, пов'язані зі збереженням економічної системи від розпаду та

---

¹¹⁴ Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. — СПб.: Лань, 1999. — С. 174.

адаптацією до постійних змін у навколишньому середовищі (змін у суспільстві, світовому господарстві та природних умовах господарювання). Заради досягнення таких цілей економічні суб'єкти передають (добровільно чи примусово) частину своїх прав і повноважень (суспільної могутності, енергії) до економічного центру. Сили останнього є формою верховної влади, яка є абсолютним авторитетом для економічних суб'єктів, обов'язковою для врахування у власних діях.

За своєю природою сили економічного центру суттєво відрізняються від сил економічних суб'єктів, оскільки є вторинними, набутими в результаті акумуляції їх після отримання від суб'єктів. Їхня дія має характер впливу «мертвих сил», вона розгортається через визначення напряму та спонукання до дій економічних суб'єктів і проявляється як сила економічної влади держави. Ззовні це набуває форми примусу індивідів до дій, що і знайшло своє відображення у загальноприйнятому розумінні природи влади¹¹⁵.

Владні дії економічного центру відбуваються у формі створення силового поля, у якому проявляють свою активність суб'єкти; через формування певних умов діяльності, установлення стимулів та обмежень, дотримання яких є обов'язковим. Сила влади економічного центру залежить від того, наскільки повно він сформулював (і відображає) спільні цілі економічних суб'єктів, повноваження, які він отримав від них (суспільну енергію суб'єктів), та наскільки ці повноваження визнані суб'єктами (є легітимними), який обсяг ресурсів перебуває у його розпорядженні та наскільки доцільно організовано діє влада тощо.

Ключова ознака влади — суспільна залежність людей — має відносний характер: як владарюючі, так і підвладні індивіди залежать один від одного. «Навіть якщо ми більшою мірою залежимо від інших, ніж ці інші залежать від нас, — писав Норберт Еманс, — вони мають владу над нами»¹¹⁶. Економічна влада в усіх формах її прояву — економічного примусу, сили грошей чи знань та компетенції — стає в ряд категорій, що

---

¹¹⁵ *Тоффлер* Э. *Метаморфозы власти* (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001. — С. 614.

¹¹⁶ *Коркюф* Ф. *Новые социологии*. — СПб.: Алетей, 2002. — С. 37.

розкривають природу динамізму економічної системи. Зовні вона проявляється як дія наказів або стимулів, що впливають на активність економічних індивідів. Термін «стимул» (лат. stimulus — загострена палиця для підганяння рабів) означає надання поштовху, заохочення, спонукання до дій людей. Він покликаний відобразити зовнішній вплив на їх активність, дію «мертвої сили» економічної системи. Поряд з визначенням певних умов (наказів), обмежень чи владних рішень стимули є одним із знарядь економічного центру, за допомогою якого здійснюється координація дій економічних суб'єктів. У стимулах відображаються спільні цілі індивідів, які реалізують центри економічної системи.

Варто зауважити, що умови, стимули та обмеження економічної діяльності суб'єктів, які формує економічний центр, покликані відобразити весь спектр важливих для суспільства цілей та цінностей. Причому серед них є не лише економічні, а й політичні, соціальні, духовно-культурні цілі та цінності, адже всі вони є невід'ємними складовими суспільного життя людей. Тому в економічній діяльності людей завжди є позаекономічні (цивілізаційні) фактори, дію яких необхідно враховувати при системному аналізі господарської сфери суспільства.

Інтеграція всіх суспільних чинників через наповнення відповідним змістом умов, стимулів, застережень (обмежень) тощо, які визначає перед економічними суб'єктами центр економічної системи, здійснюється в процесі свідомого створення відповідних економічних інститутів. Вони є однією з форм реалізації економічної влади центром, засобом силового впливу на діяльність економічних суб'єктів, формування структури економічної системи, реалізації її внутрішніх і зовнішніх цілей. Економічні інститути відіграють ключову роль у функціонуванні економічної системи і потребують окремого, більш глибокого, висвітлення, якому присвячується один із наступних розділів. Тут лише варто сказати, що від досконалості економічних інститутів залежить ефективність функціонування економічної системи. Дієвість влади економічного центру проявляється і в тому, наскільки повно економічні інститути охоплюють усю сферу діяльності економічних суб'єктів. Еко-

номічні інститути є засобом витіснення стихії з процесів функціонування економічної системи, формою свідомого впливу економічного центру на них, а тому є показником рівня її суспільного розвитку.

Однією з функцій економічного центру є формування структур економічної системи, що забезпечують ефективну реалізацію її цілей. Ідеться про створення соціальної (посуб'єктної), виробничої (включаючи інфраструктуру), фінансової та інших структур. Кожна з них виконує певне завдання, а в своїй єдності вони забезпечують цілісність економічної системи. Ці структури подібно до ребер жорсткості виходять з її центру і створюють своєрідний каркас, обриси економічної системи. Постійне ускладнення таких завдань веде до підвищення ролі економічного центру у функціонуванні і розвитку економічної системи, до появи нових структур та вдосконалення її структурної будови в цілому.

Кожна структура має кілька рівнів, покликаних розв'язувати свій клас завдань. У літературі, як правило, виділяють такі рівні: макрорівень економічної системи, що охоплює економічні процеси в цілому та асоціюється з діяльністю економічного центру в особі економічних органів держави; мезорівень, що характеризує економічні процеси в галузі, регіоні чи холдингах; мікрорівень, що відображає діяльність економічних організацій; нанорівень, для якого характерним є відображення процесів на рівні окремих індивідів чи мікроколективів. Як бачимо, названі структурні рівні відображають вертикальну будову економічної системи.

Рівні економічної системи часто безпідставно абсолютизуються та протиставляються. Наприклад, як незалежні та відокремлені вивчаються мікро- та макрорівні. Водночас системний підхід, що вводить поняття рівнів, передбачає розглядати їх як взаємопов'язані частини певної цілісності, у межах якої вони тільки й мають свій сенс. Саме поняття «макрорівень» означає, що він є таким лише відносно нижчих рівнів, а відносно більш широкого утворення він набуває іншої якості. Адже кожен рівень економічної системи визначається через інші рівні, і всі вони органічно пов'язані між собою. Тому глибоко помилковим є, наприклад, характеристика макрорівня еконо-

мічної системи через просте складання результатів діяльності економічних суб'єктів за допомогою агрегованих величин, тоді як його суть виражена сукупністю прямих та зворотних зв'язків між економічним центром, структурними рівнями та суб'єктами, особливостями існуючих економічних інститутів, рухом економічної інформації тощо. Сутність макрорівня відображає процес взаємодії економічних суб'єктів, спрямований на узгодження інтересів та спрямування в одному напрямі векторів докладання сил цими суб'єктами й отримання суспільством синергетичного ефекту. Поширений серед дослідників розгляд мікроекономіки та макроекономіки як незалежних рівнів економічної системи є хибним. Він ґрунтується на принципі методологічного індивідуалізму і суперечить системному аналізу економічної сфери суспільства.

Дії влади завжди спрямовані на економічних індивідів, на їх об'єднання, адже лише люди своєю практичною діяльністю здатні реалізувати функції економічного центру, досягти цілей економічної системи. Індивіди утворюють основу структури економічної системи, займають різні місця в суспільному виробництві, перебувають у системі економічних зв'язків. Різний напрям діяльності, характер зв'язків, позиції, які вони займають при здійсненні економічних процесів, дає підстави розглядати їх як різних суб'єктів економічної системи. Реалізація верховної економічної влади спирається на суб'єктну структуру. Надзвичайна значимість економічних суб'єктів передбачає більш глибоке дослідження їх природи. Такий аналіз буде виконано в одному з наступних розділів даної праці, а тут звернемося до суб'єктної структури економічної системи як важливої складової процесу реалізації економічної влади центру¹¹⁷. Адже лише економічні суб'єкти є першоджерелом рушійних сил економічних процесів, а верховна влада та її суспільний потенціал володіє делегованою (переданою від суб'єктів) суспільною енергією.

Ключове значення для набуття економічними індивідами статусу економічних суб'єктів має їх роль у реалізації тієї чи іншої функції економічної системи. Якщо йдеться, наприклад,

---

¹¹⁷ На цьому етапі аналізу ми залишаємо поза увагою реалізацію економічними суб'єктами економічної влади по лінії горизонтальних зв'язків.

про реалізацію відтворювальної функції, зокрема про створення матеріальних благ і послуг, то суб'єкти набувають суспільної форми виробника незалежно від того, є ними окремі індивіди чи група індивідів. Для економічної системи немає значення, хто є виробником матеріальних благ та послуг — фізична чи юридична особа, а важливо, як ефективно реалізується ця функція. Тому залежно від гостроти суспільних потреб у матеріальних благах і послугах історично змінювався склад суб'єктів виробництва. Ними можуть бути ремісники, колективи цехової майстерні, мануфактури, фабрики або сучасної фірми.

Набуття індивідами або їх колективами статусу певних суб'єктів — члена домогосподарств, найманого працівника, акціонера чи виробника, споживача та ін. — відкриває шлях для визначення суб'єктної структури економічної системи, у якій вони діють. Зміна економічними суб'єктами (індивідуальними або колективними) своєї історичної визначеності проявляється в еволюції системи. Кожній економічній системі притаманні власні історичні форми економічних суб'єктів та особливості ролей у реалізації функцій економічної системи. Останні відображають напрями, за якими формуються взаємозв'язки економічних суб'єктів та їх суспільна визначеність, і тому вони є одним із головних критеріїв виділення структурних частин економічної системи.

Отже, у кожній економічній системі необхідно виділяти виробничу структуру, що забезпечує постійний процес відтворення матеріальних благ та послуг; структуру власності суб'єктів; структуру економічних інститутів та органів державного впливу на господарську сферу, які здійснюють інтеграційну функцію. Адаптацію економічної системи до внутрішніх та зовнішніх змін забезпечують усі структурні напрями та рівні. Тому дана функція може бути конкретизована через визначення історичного типу економічної системи як командно-адміністративної, ринкової чи змішаної або окремих форм названих типів.

Невід'ємною передумовою дій влади в кожній економічній системі є організація, яка відображає встановлення порядку розміщення структурних елементів і визначення способу узго-

дження взаємозв'язків між ними. Тому наповнення змістом структури будь-якої економічної системи неможливе без попереднього розгляду притаманних їй способів упорядкування та налагодження взаємозв'язків між економічними суб'єктами.

Організованість є об'єктивною характеристикою будь-якої системи. Кожній системі притаманна здатність самостійно підтримувати свій стан, тому «організацію можна визначити як хоча б частково самокеровану систему..., що включає в себе зміст, структуру, зв'язки та вибір»¹¹⁸. Досягнення рівноваги, збалансованості у діях кожної складової — стану гомеостату — є головним засобом її збереження. Усі суспільні системи, включаючи й економічну, мають найвищий рівень організованості, який досягається завдяки використанню принципово відмінного від інших живих систем способу організації — свідомої діяльності людей у процесі здійснення влади.

Першим рівнем організації економічної системи є формування та взаємоузгодження дій між сферами, що покликані реалізувати її функції. До них відносять виробничу структуру та інфраструктуру транспорту і зв'язку, структуру органів держави та економічних інститутів, структуру власників ресурсів, що використовуються в процесі створення благ і послуг.

Кожний із цих структурних напрямів розглядається як підсистема економічної системи, яка має власні структурні елементи, що відповідно пов'язані між собою та утворюють другий рівень її організації. Цими елементами є індивідуальні та колективні суб'єкти, суспільна форма (і відповідне понятійне визначення) яких обумовлена місцем у підсистемі та внутрішніми функціями.

Наприклад, структура приватної власності передбачає виявлення місця у процесі виробничого використання ресурсів суб'єктів як, відповідно, повноправного власника, орендаря, акціонера, менеджера, кооператора, держави тощо. У сучасних ринкових системах право власності на конкретний ресурс можуть реалізувати як повноправний власник (повна приватна власність), так і різні форми колективів, що веде до появи складних форм спільної приватної власності. Виробнича структура відо-

---

¹¹⁸ Акофф Р. Л. Системы, организации и междисциплинарные исследования // Исследования по общей теории систем. — М.: Прогресс, 1969. — С. 147, 149.

бражає розміщення економічних суб'єктів, зумовлене суспільним поділом праці, їх діяльністю в окремій галузі виробництва, на конкретному підприємстві та робочому місці. Зовні вона набуває професійно-кваліфікаційної характеристики суб'єктів.

В основі організації економічної системи стоять її елементи — економічні суб'єкти¹¹⁹, які одночасно є виробниками і споживачами, власниками певних ресурсів, резидентами¹²⁰ даної держави тощо. Економічні суб'єкти реалізують усі названі сторони своєї сутності в структурі економічної системи. Тому вони перебувають одночасно в різних іпостасях, отримують відповідні суспільні форми у кожному з напрямів економічної системи. Цим і забезпечується єдність і взаємозв'язок між рівнями системи, на яких одночасно перебуває даний суб'єкт. Його багатогранність обумовлена організаційною єдністю структурних напрямів і рівнів господарської системи. Місцезнаходження економічного суб'єкта на різних рівнях і напрямках структури пов'язане з виконанням ним певних ролей (внутрішніх функцій), під час якого він отримує відповідні понятійні визначення.

Порядок розміщення економічних суб'єктів, точніше — ролей (функцій), які вони виконують в окремих структурних напрямках, може набувати форми ієрархії або мережі. Відмінність між ними полягає в особливостях організаційних зв'язків, що фіксують їх розміщення. Для ієрархії характерними є вертикальні зв'язки, що відображають підпорядкування одних суб'єктів іншим, а для мереж — горизонтальні зв'язки. На відміну від ієрархій, які можна відобразити у формі ланцюга залежних ланок від верху до низу, мережі характеризуються зв'язками, що відображають інший тип залежності між економічними суб'єктами, які керуються власними інтересами і самостійно діють на засадах узгодженості або протидії¹²¹. Суб'єкти виступають у ролі самодостатніх вузлів мережі, і їхня діяльність залежить переважно від власного вибору.

¹¹⁹ Термін «суб'єкт» (лат. *subjectus* — той, що лежить в основі) покликааний відобразити відправну точку, витoki усіх процесів економічної системи.

¹²⁰ «Резидент (лат. *resident* — той, хто залишається на місці) — економічний суб'єкт, який постійно перебуває в країні впродовж певного періоду». (Економічна енциклопедія: У 3 т. / С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. центр «Академія», 2002. — Т. 3. — С. 187).

¹²¹ Див.: Связь и обособленность. — К.: Наук. думка, 1988.

Організаційні зв'язки ієрархій та мереж конкретизують статусні відносини між людьми. Їх витoki знаходимо у притаманному даному суспільству рівні розвитку свободи та рівності. В економічній сфері ці відносини проявляються у формі власності на ресурси. На організацію економічної системи безпосередній вплив здійснюють форми власності на ресурси та рівень розвитку суспільного поділу праці. Зовні особливості організації економічної системи проявляються у конкретній формі організаційно-економічних зв'язків, які суттєво відрізняються у мережних та ієрархічних системах¹²².

В історії розвитку людства до середини XVII ст. домінував ієрархічний тип організації суспільств, коли відносини між людьми будувалися на засадах владарювання – підпорядкування. Лише з появою приватної власності на ресурси та ринкової економічної системи розпочався процес формування суспільних систем мережного типу¹²³. При цьому важливо розрізнити форми ієрархій, які виникали в різні історичні епохи різних країн, що дає змогу зрозуміти і точніше описати розвиток організованості економічних систем.

Домінантним ієрархіям притаманне жорстке підпорядкування нижчих рівнів вищим, як у суспільствах близькосхідних деспотій або суспільствах централізованих імперій. Пряме підпорядкування вищим рівням, що доповнюється системою зворотного зв'язку, характерне для ієрархій типу холарій. Радіальний спосіб побудови зв'язків підпорядкування центру відображає суть модулярних ієрархій. Він дістав назву китайського ящика і був характерний для суспільств Далекого Сходу. Поєднання різних форм ієрархій веде до виникнення змішаних типів організаційно-економічних зв'язків в окремих економічних системах.

Багатоаспектність форм зв'язку характерна і для мережного способу організації суспільства. Різні форми побудови мереж проявляються в існуванні різноманітних систем ринкового ти-

---

¹²² Під організаційно-економічними зв'язками ми будемо розуміти порядок розташування економічних суб'єктів, зумовлений участю у процесі виробництва матеріальних благ і послуг.

¹²³ Уперше ідею та поняття мережного суспільства увів М. Кастельс, головною ідеєю якого є зміна у соціальних детермінантах розвитку суспільства, відхід від принципу підпорядкування, альтернативний централізованому (децентралізований) спосіб організації.

пу. Методологічною основою дослідження мережних суспільних систем є синергетика, принципи самоорганізації суб'єктів.

Іншою стороною дослідження організації економічної системи є аналіз характеру організаційно-економічних зв'язків між суб'єктами. Він дає змогу розкрити способи узгодження дій між суб'єктами ієрархічних та мережних структур. Так, ієрархічному розміщенню економічних суб'єктів притаманний субординаційний характер установаження та функціонування зв'язків. Субординація (лат. *subordination*, від *sub* — під і *ordination* — упорядкування) являє собою такий спосіб установаження зв'язків, за якого одні суб'єкти впливають на інших за допомогою влади. Субординаційні зв'язки характерні для економічних систем командного типу, у яких місце і функції суб'єктів нижчих рівнів визначаються суб'єктами вищих рівнів. Через них реалізуються відносини владарювання—підпорядкування, різні форми ієрархій економічної системи.

Децентралізований спосіб організації спирається на координаційний тип зв'язків, який притаманний мережним економічним структурам. Він відрізняється іншим способом упорядкування економічних суб'єктів. Координація¹²⁴ (лат. *coordination*, від *co* — спільно, *ordination* — упорядкування) — такий спосіб формування економічних зв'язків та визначення місця суб'єктів в економічній системі, якому властиве урахування цілей кожного суб'єкта. Однією з форм координаційних зв'язків є вільна конкуренція, за якої економічні суб'єкти самостійно визначають своє місце в економічній системі, а узгодження їхніх дій забезпечує ринковий механізм ціноутворення. Історично ринкова координація набуває різних форм — від вільної конкуренції до монополістичної та конкуренції за участі держави.

Поступово стихійність у конкурентних зв'язках витісняється елементами свідомої координації взаємозв'язків. Одним із практичних способів такого узгодження є запровадження різноманітних форм маркетингу. Маркетинг дає змогу зберегти самостійний вибір місця та способів діяльності економічних суб'єктів, відкриває шлях для нарощування та реалізації кон-

---

¹²⁴ Мельник Л. Г. Экономика и информация: Энциклопедический словарь. — Сумы: ИТД «Университет. кн.», 2005. — С. 138.

курентних переваг і водночас допомагає долати стихію ринку. Це проявляється у переході від масового виробництва на невизначений ринок до індивідуалізованого виробництва, орієнтованого на забезпечення потреб окремого суб'єкта, від масового маркетингу — до маркетингу ніші. Значимість свідомої координації дій економічних суб'єктів особливо посилюється в умовах зростання впливу знань на результати господарської діяльності. «Без високого рівня координації і потрібної для цього розумової праці, — пише Е. Тоффлер, — не може бути створено нових цінностей, не може бути розквіту економіки»¹²⁵.

Дослідження різних форм еволюції координаційного способу упорядкування зв'язків між економічними суб'єктами та реальна практика господарювання дають змогу стверджувати, що ринковим економічним системам притаманна як стихія, так і свідоме узгодження взаємозв'язків між суб'єктами. Більше того, в останні роки дедалі чіткіше проявляється тенденція до посилення ролі свідомого формування зв'язків, що зовсім не суперечить свободі їхніх дій і прояву конкурентних переваг¹²⁶. Особливості координації дій економічних суб'єктів та рівень свідомої узгодженості зв'язків між ними є одним із критеріїв визначення особливостей сучасних ринкових систем.

Дослідження інституційної структури економічної системи певного суспільства передбачає урахування змін як у змісті окремих економічних інститутів, так і їх місця та способу організації в даний історичний період його розвитку. Інститути змінюються слідом за розвитком державного устрою суспільства, характеру верховної влади. Наприклад, фінансові інститути набували різного значення і форми в господарській сфері античного поліса, середньовічної Європи, а згодом — у централізованих імперіях та демократичних суспільствах ХХ ст. На структуру економічних інститутів впливає й еволюція економічних суб'єктів, взаємодію яких вони покликані за-

---

¹²⁵ Тоффлер Э. Метаморфозы власти (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001. — С. 109.

¹²⁶ Однією з найбільш глибоких помилок лібералізму є отождолення свободи зі стихією, коли пров'язана в економічній сфері розглядається як дія вільної конкуренції. Суть конкуренції скоріше пов'язана з характеристикою економічного потенціалу суб'єктів, який може проявлятися не лише у формі стихії, а й в інший спосіб.

безпечити. Нині проглядається тенденція до зменшення ролі економічних органів держави у функціонуванні економічних інститутів і підвищення значимості самоорганізації економічних суб'єктів.

У сучасній літературі відсутній загальновизнаний науковий аналіз інституційної структури економічної системи. Проблемою залишається визначення напрямів впливу з боку економічного центру, на основі яких лише і можна розкрити структуру економічних інститутів. На нашу думку, структуру інститутів відображає діяльність економічного центру, спрямована на створення суспільних умов для реалізації економічними суб'єктами власних цілей та досягнення головної мети системи.

До таких напрямів дій центру необхідно віднести, по-перше, створення умов для відтворення економічних суб'єктів, збереження їх життя і розвитку, тобто забезпечення потреб і реалізації здібностей. Суб'єкти утворюють основу економічної системи, їх існування або зміна суспільної форми веде до змін у самій системі. По-друге, визначення умов, згідно з якими економічні суб'єкти знаходять свої місця в економічній системі. Умови упорядкування їх розміщення детермінують їх суспільний статус, надають економічним суб'єктам конкретної історичної визначеності. По-третє, визначення умов взаємодії економічних суб'єктів, створення єдиних правил діяльності для них. Установлення певних правил (порядку) у формуванні взаємозв'язків дає змогу економічним суб'єктам не лише знаходити шляхи розв'язання суперечностей та взаємоузгодження власних цілей, а й не допускати їх протиставлення суспільним цілям. По-четверте, визначення умов взаємодії економічних суб'єктів із представниками економічних систем інших держав. Значимість міжнародних економічних зв'язків постійно зростає у міру інтеграції національних економік у світове господарство.

Визначені напрями діяльності економічного центру реалізуються у формуванні відповідних економічних інститутів. Соціально-економічні інститути покликані забезпечити відтворення економічних індивідів та економічного центру. Одна частина їх направлена на розв'язання проблем зайнятості, професійної освіти, охорони здоров'я та створення умов праці,

соціального забезпечення тощо. Інші інститути фіксують умови збереження і діяльності держави та її органів у різних сферах суспільного життя. Вони представлені інститутами фіска, трансфертів тощо. Детальний опис соціально-економічних інститутів потребує спеціального дослідження і не є предметом наукового аналізу даного розділу праці.

Вплив економічного центру на суспільний статус суб'єктів у господарській системі відображає інститут власності. Він установлює порядок доступу індивідів до ресурсів, необхідних при веденні господарської діяльності, сукупність прав та відповідальності, яку вони при цьому несуть. Форма власності на ресурси впливає на визначення цілей економічних суб'єктів та на обмеження, з яким вони стикаються при реалізації цілей. Від власності залежить також характер взаємозв'язків між суб'єктами. Така роль інституту власності дає підстави розглядати його як базовий у структурі економічних інститутів.

Наступну групу утворюють економічні інститути, що визначають умови та урегульовують взаємообмін між економічними суб'єктами, їх взаємозв'язки по горизонталі. До них слід віднести торгівлю, бартер, маркетинг, матеріально-технічне постачання та супутню їм інфраструктуру обміну — зв'язок, транспорт, складське господарство тощо. Значне місце в цій групі займає інститут грошей як засіб взаємообміну та система банківських установ, що забезпечує їх кругообіг. Ареною взаємообміну в сучасних економічних системах є ринок із притаманним йому конкурентним механізмом формування взаємозв'язків. На інститути сфери обміну економічної системи значний вплив справляє рівень еквівалентності обміну та способи її забезпечення, що зовні проявляється у механізмі ціноутворення.

Інститути зовнішньоекономічної діяльності економічних суб'єктів мають ряд особливостей, пов'язаних зі зміною ролі держави в їхніх діях. Формування таких інститутів здійснюється значною мірою під впливом міждержавних угод та міжнародних економічних організацій, що виконують роль центрів світового господарства. Водночас держава є ключовою ланкою опосередкування та переведення міжнародних умов економічних взаємозв'язків у формат інститутів національної економіки. З цієї причини всі економічні інститути кожної

економічної системи модифікуються та відображають принципи, що зафіксовані в документах Світової організації торгівлі, Міжнародної організації праці, Світового банку та ін.

Проведений аналіз дає змогу узагальнити уявлення про напрями дії верховної влади в економічній системі, що відображають її структурну будову. Вона може являти собою єдність органічно пов'язаних між собою виробничої, суб'єктної та інституційної структур. Виробнича структура охоплює фази руху матеріальних благ і послуг, які у своїй єдності утворюють суспільне виробництво. Цей структурний напрям включає і взаємозв'язки між галузями, підгалузями та окремими підприємствами. Дія верховної влади в цьому напрямі обмежена створенням умов для забезпечення ринкової рівноваги між ними.

Посуб'єктна структура економічної системи відображає основні суспільні форми (іпостасі та ролі), у яких перебувають економічні індивіди. Зовні ця структурна сторона господарської сфери суспільства охоплює сукупність економічних індивідів та економічних організацій, що функціонують у статусі фізичних та юридичних осіб. Верховна влада тут здійснює захист прав найманих працівників та прав приватної власності.

Інституційна структура характеризує економічну систему з позицій впливу економічного центру на виробничу та соціальну сторони діяльності економічних суб'єктів. Економічні інститути відображають такі умови їх діяльності: відтворення та професійного зростання економічних індивідів, їх місця та ролі в економічній системі, формування взаємозв'язків та взаємообміну матеріальними благами і послугами, взаємодії з суб'єктами світового господарства.

3.2. Головна мета і функції економічної системи

Обґрунтовані в попередньому розділі поняття економічного центру, структурної будови економічної системи, верховної економічної влади характеризують систему як цілісне утворення. Вплив цілісності на свої структурні елементи (реалізація головного системоутворювального зв'язку еконо-

мічної системи) може бути розкритий за допомогою таких категорій, як місія, головна мета, функції економічної системи. Вони за своєю природою є поняттями, що входять до категоріального апарату динамічних характеристик і дають змогу пізнати (дослідити) процес функціонування економічної системи.

Економічна система є однією з підсистем суспільства, і її місія (призначення) обумовлена суспільством. Вона полягає у створенні благ та послуг, необхідних для задоволення матеріальних потреб суспільства. Разом з тим економічна система має власну головну мету, що пов'язана (як і в кожному системному утворенні) зі збереженням власної цілісності та вжиттям заходів, що протидіють її розпаду. Для економічної системи кожного суспільства головною метою є збереження цілісності заради виконання своєї місії — створення благ і послуг для задоволення матеріальних потреб суспільства.

Реалізація головної мети досягається через дії економічного центру в різних напрямках, які заведено називати функціями економічної системи¹²⁷. На зв'язок між головною метою та функціями будь-якої системи вказував Т. Парсонс, підкреслюючи, що завжди функція «визначає деякі необхідні умови збереження незалежного існування системи в середині якогось середовища»¹²⁸. Для пізнання функцій економічної системи необхідно розкрити умови її збереження при постійних змінах у суспільстві (зростання потреб), природному середовищі (вичерпання природних ресурсів і погіршення екології) та у світовому господарстві (посилення світогосподарських зв'язків). Такою умовою і є необхідність дій з боку цілого в певних напрямках, тобто реалізація певних функцій.

Іншу, не менш важливу, сторону функції встановив Лейбніц, який увів її до наукового аналізу. Він вбачав у функції відображення залежності однієї змінної величини від іншої, тобто зв'язок між ієрархічно розташованими субстанціями, що перебувають у стані динаміки. Триумф вищої математики, одним із творців якої є Лейбніц, можна пояснити тим, що вона, спираючись на функціональні залежності, відобразила за до-

---

¹²⁷ Функція (лат. *functio*) означає звершення, виконання, дію (див.: Словник іншомовних слів. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1974. — С. 727).

¹²⁸ Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — С. 256.

помогою формалізованих виразів усю складність взаємодії у межах функціонуючих систем.

Залежність, її характер та форма дають змогу зрозуміти причини та встановити напрями дій цілого на свої частини. Напрями суспільної залежності відносно відокремлених індивідів, які займають різні позиції у структурі економічної системи відносно економічного центру, дають можливість конкретизувати функції економічної системи, виявити джерело рушійних сил, що лежить в її основі.

У понятті економічної функції відображена реалізація зв'язку суспільної залежності між різними рівнями економічної системи. Функціональні зв'язки можуть виникати як між економічним центром та економічними суб'єктами (по вертикалі), так і між економічними суб'єктами (по горизонталі). Для того щоб розкрити функціональні залежності економічної системи, необхідно розглянути всі напрями суспільної залежності, що виникає між людьми в господарській сфері суспільства. Як правило, при розгляді функцій економічної системи обмежуються дослідженнями функціональної залежності між економічним центром та суб'єктами економічної системи, які Т. Парсонс назвав первинними функціями.

Формування головної мети та первинних функцій економічної системи відбувається об'єктивно і залежить від змін у зовнішньому середовищі. Однак для їх реалізації необхідно усвідомити (пізнати) основні напрями дій та організувати практичну діяльність людей. Цю роль виконує економічний центр (держава та її вищі органи управління), яка проявляється як діяльність верховної влади. Тому часто основні напрями її діяльності являють собою функції економічної системи. Остання, як і кожна система, має чотири первинні функції, а саме: «функції відтворення зразка, інтеграції, досягнення цілей та адаптації»¹²⁹. Розкриття змісту та особливостей прояву зазначених функцій у ринковій економічній системі стає наступним кроком у дослідженні процесу реалізації її цілісності. Для цього звернемося до економічних зв'язків, що об'єднують індивідів в економічну систему.

---

¹²⁹ Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — С. 15.

У функції знаходимо не лише спільні властивості (тотожності) сторін, що їх об'єднують та роблять залежними, а й активний вплив однієї частини економічної системи на іншу. Сукупність функцій відображає основні напрями, у яких розгортаються зв'язки, що практично реалізують економічні залежності системи і тим самим зберігають її від розпаду. Для виявлення зв'язків і конкретизації економічних функцій системи необхідно розглянути обґрунтовані в попередньому розділі основні форми економічної залежності, зумовлені диференціацією та інтеграцією економічної системи.

Насамперед розглянемо суспільний поділ праці, основні форми якого дають змогу виділити виробничі зв'язки між сферами господарської системи — землеробством, промисловістю, сферою послуг тощо, між галузями та підгалузями суспільного виробництва. Реалізація цих зв'язків відображає рух результатів виробництва по фазах суспільного виробництва: між створенням продукту, розподілом серед учасників виробництва, обміном та споживанням. Єдність виробничих економічних зв'язків характеризує відтворювальну функцію економічної системи, показує, чому і як суспільне виробництво знову і знову повторюється.

Ця проблема знайшла своє відображення у світовій економічній літературі при аналізі діалектики виробництва та споживання, дослідженні їх взаємообумовленості та суперечливості. К. Маркс у своїй теорії відтворення показав умови, за яких здійснюється як просте повторювання процесу виробництва, так і його постійне зростання. Центральне місце в ній займають рух створених благ і послуг від однієї галузі до іншої, умови реалізації їх наступним учасникам суспільного виробництва. Відтворювальна функція економічної системи спирається на розвинену структуру виробничої сфери, на економічні зв'язки між її рівнями, що виникають у процесі руху створених благ і послуг.

Досягнення рівноваги та збалансованості між різними сферами суспільного виробництва — одне з центральних завдань верховної економічної влади. Причому рівновага розглядається не як стан системи, а як вектор її розвитку, як один із принципів динамічних характеристик економічних процесів. Й. Шум-

петер вважав досягнення збалансованості складових суспільства однією з головних проблем, що постійно потребують розв'язання. «За можливим винятком первісних племен і повномасштабного соціалізму, суспільства ніколи не були структурними цілісностями, і половина проблем, з якими вони стикаються, виникає саме через це»¹³⁰. Рівень розв'язання зазначеної проблеми проявляється у глибині економічних криз, що з різною періодичністю повторюються в кожному суспільстві. Антикризова політика, сукупність заходів, спрямованих на досягнення збалансованості економічної системи, забезпечують реалізацію відтворювальної функції. В останні роки великого значення набули прийняття стратегії соціально-економічного розвитку суспільства, запровадження індикативного планування, розвиток маркетингу тощо.

Цільова функція економічної системи пов'язана з діями економічного центру щодо встановлення та забезпечення суспільного статусу економічних індивідів. Лише за умови реалізації ними власних цілей вони зможуть забезпечити своє відтворення та розвиток як економічні суб'єкти. Саме це і є необхідною передумовою існування суспільства і його економічної системи, які створюються індивідами. Тому цільову функцію економічної системи варто розглядати як реалізацію зв'язку між головною метою економічної системи (збереження її від розпаду) та цілями економічних індивідів. Збереження економічної системи стає можливим тоді, коли зберігаються (відтворюються) економічні індивіди в процесі забезпечення їхніх потреб, відтворюється їх суспільний статус у процесі реалізації власності на засоби виробництва та робочу силу.

Цільова функція економічної системи реалізується за допомогою дій верховної економічної влади, насамперед через встановлення певних форм власності, закріплення її особливостей у сукупності правочинів власників та забезпечення їх дотримання. Закон про власність на засоби виробництва і робочу силу відкриває цілий ряд законодавчих актів, нормативних рішень щодо встановлення і забезпечення правопорядку у взаємовідносинах між економічними суб'єктами. До них варто

---

¹³⁰ Шульцетер Й. А. История экономического анализа: В 3 т. — СПб.: Экон. шк., 2001. — Т. 1. — С. 93.

віднести дії щодо створення конкурентного середовища, прийняття актів, які регулюють соціально-трудова взаємодію, тощо.

Разом з тим цільова функція економічної системи не обмежується характеристикою напряму та умов збереження її цілісності. Іншою характеристикою цільової функції є природа рушійних сил, що забезпечують досягнення головної мети. Адже поняття зв'язку, за допомогою якого ми розкриваємо сутність функцій, передбачає наявність таких сил, що зумовлюють вплив одного суб'єкта на іншого, взаємодію між ними. При цьому важливо виявити природу сил, що забезпечують досягнення головної мети, їх джерело суттєво впливає на цільову функцію економічної системи.

Стосовно економічної системи таким джерелом є активність економічних індивідів, які її проявляють заради забезпечення власних потреб та реалізації своїх здібностей. Характеризуючи природу активності людей, Т. Парсонс підкреслював: «Головною метою активності є забезпечення особистих потреб чи задоволеність особи»¹³¹. Ця мета відображається в економічних інтересах, на реалізацію яких (внутрішньої сили активності) впливають зовнішні сили, система спонук, що набуває форми стимулів. Особливості цільової функції конкретної економічної системи завжди залежать від специфіки розгортання внутрішніх і зовнішніх сил, що забезпечують активність індивідів. Головна мета кожної економічної системи досягається через застосування притаманних їй форм примусу людей до праці, урахування суспільних умов розгортання дійсного джерела руху системи — активності індивідів, зумовленої внутрішніми спонуками. На жаль, проблема рушійних сил економічної системи в класичній і неокласичній економічній теорії не знайшла належної наукової постановки і розв'язання.

Інтеграційна функція економічної системи пов'язана з об'єднанням усіх її складових у певну цілісність. Необхідність дій економічного центру в зазначеному напрямі пов'язана з постійними змінами в економічній системі, безперервністю процесів диференціації її елементів. Інтеграційна функція реа-

---

¹³¹ Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — С. 16.

лізується в процесі організації економічної системи через дії економічного центру зі створення умов для розгортання субординаційних та координаційних зв'язків між елементами економічної системи.

Суть цих дій верховної економічної влади (центру) була розглянута у попередньому розділі даної праці. Тут варто лише наголосити на тому, що ієрархічні (вертикальні) економічні зв'язки організуються на принципах субординації, а горизонтальні (мережні) зв'язки між рівноправними економічними суб'єктами — на засадах координації. Безпосередньо процеси інтеграції в зазначених напрямках і формах здійснюються через установлені економічним центром різноманітні норми та зворотні зв'язки.

Ми розглядаємо норми як свідомо встановлені та гарантовані силою верховної економічної влади суспільні умови взаємодії економічних суб'єктів. Їх інтеграційні можливості пояснюються тим, що в кожній нормі відображаються цілі економічної системи та орієнтація на відповідні способи дій суб'єктів. Ці норми утворюють певні рамки для вільних дій економічних суб'єктів, де сторонами цих рамок є позитивні та негативні обмеження. Т. Парсонс вважає, що кожна норма складається із чотирьох компонентів: прав та відповідальності за дії, характеру санкцій з боку суспільства за порушення норм, винагороди за дотримання норм і заохочення до високого рівня їх виконання в повному обсязі¹³².

Слід зазначити, що норми лежать в основі організації як вертикальних, так і горизонтальних зв'язків, субординаційних та координаційних способів узгодження дій між структурними елементами економічної системи. У першому випадку (вертикальні зв'язки) норми набувають форми різноманітних законодавчих актів — кодексів, законів, постанов, правил, регламентів тощо, а в другому (горизонтальні зв'язки) — норми є формою контракту. Обидві форми прояву норм (законодавчі акти та контракти) об'єднує ключова риса — вони спрямовані на інтеграцію економічної системи, відображають (ураховують) її головну мету.

---

¹³² Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — С. 25.

Реалізація інтеграційної функції економічним центром передбачає здійснення ним контролю за дотриманням норм та захист контрактних відносин, а також забезпечення зворотного зв'язку стосовно дієвості існуючих норм, їх адекватності рівню розвитку економічних суб'єктів та стану економічної системи. Історично форми контролю та зворотного зв'язку постійно змінювалися. У сучасних умовах, коли економічна система набула якостей грошової економіки, ключовим знаряддям контролю за перебігом економічних процесів є гроші¹³³. Зворотний зв'язок економічний центр організовує у формі моніторингу за перебігом економічних процесів, дослідження динаміки і тенденцій розвитку, рівня інфляції, отримання звітів, організації перевірок дотримання встановлених норм тощо.

Адаптаційна функція економічної системи, на наш погляд, пов'язана з формуванням потенціалу, можливостями пристосування до змін у навколишньому середовищі та проявляється у розвитку економічної системи. Адже здатність економічної системи протистояти негативним тенденціям та реагувати на зовнішні виклики є відображенням її потенційного стану, який може бути реалізований лише в реальному процесі. Адаптивна функція відображає такі зміни в економічній системі, які забезпечують її поступальний розвиток, прогрес. Вона полягає в діях економічного центру, спрямованих на зміцнення потенціалу економічної системи, на її розвиток.

Дослідження економічного потенціалу країн та проблем економічного розвитку останнім часом набули особливої актуальності. Це насамперед пов'язано з вичерпанням природних ресурсів та загостренням проблем збереження природного середовища. У центрі цих проблем — пошук способів розв'язання протиріччя між постійним зростанням суспільних потреб і можливостями їх забезпечення, обмеженістю ресурсів. Ключовими напрямками його розв'язання є зміни у техніці та технології (зростання виробничого потенціалу) і зміни людського потенціалу (підвищення професійних компетенцій та зміна місця і ролі людини у виробництві). Цим самим ство-

---

¹³³ У літературі жваво обговорюється одна з найскладніших наукових проблем — зміна природи грошей. В умовах, коли такі функції грошей, як міра вартості та засіб обміну, втрачають своє значення, а роль функцій контролю та інвестицій зростає, з'являються підстави для визначення їх сутності як кредитних грошей.

рюються нові умови для взаємодії економічної системи з зовнішнім середовищем — політичною, соціальною, духовно-культурною сферами суспільства; глобальним світовим середовищем та природним середовищем.

Основу адаптаційної функції економічної системи становлять процеси постійної та всебічної її диференціації. Ці процеси спираються на безперервний розвиток суспільного поділу праці, коли виникають усе нові галузі, підгалузі та види суспільного виробництва, а також на поділ праці у виробничих економічних організаціях. Він проявляється в постійному розвитку техніки та технології, підвищенні рівня особистісних та професійної компетенції працівників.

Механізм пристосування до змін у зовнішньому середовищі включає кілька складових. Диференціація веде до появи нових економічних суб'єктів та зміни умов їхньої діяльності. Зокрема, знімаються існуючі обмеження та створюються нові умови для ефективнішої взаємодії. Вони передбачають можливості вибору таких способів взаємодії, які точніше відповідають власним і спільним цілям економічних суб'єктів. Це означає, що їх діяльність стає раціональнішою, наявні ресурси використовуються ефективніше. Створюються умови для більш точної та об'єктивної оцінки результатів діяльності, що, у свою чергу, передбачає адекватну винагороду.

Отже, передумовою здійснення адаптаційної функції економічної системи є її диференціація. Вона може здійснюватися економічним центром свідомо, через розгортання науково-технічного прогресу, створення нових виробництв і техніки та технології для них або стихійно — у формі революцій та криз. Наступні дії верховної економічної влади спрямовані на створення нових умов для діяльності економічних суб'єктів, закріплення їх нового статусу. Головним тут є зосередження в їхніх руках більших можливостей, закріплення вищого і дієздатнішого потенціалу, концентрації в їхніх руках більшого обсягу ресурсів. Диференціація здійснюється заради появи більш стійких, життєздатних економічних суб'єктів, що володіють потенціалом, достатнім для пристосування до нових умов.

Наступні кроки економічного центру з реалізації адаптаційної функції економічної системи пов'язані з інтеграцією ді-

яльності нових економічних суб'єктів, досягненням цілісності системи на вищому рівні розвитку. Як було показано вище, об'єднання досягається через створення нових законодавчих актів, нових форм зворотного зв'язку, що відображають зміни в економічній системі. У них знаходять свій прояв як нові, вищі цілі економічної системи, так і цілі економічних суб'єктів. У кінцевому підсумку всі дії верховної економічної влади спрямовані на створення таких умов, що відкривають нові стимули та мотиви активної діяльності економічних суб'єктів.

Процес адаптації економічної системи вважається успішним лише тоді, коли зміни в економічній системі набудуть своєї легітимності, коли нові напрями виробництва будуть сприйняті суспільством.

Важливим моментом завершення процесу адаптації є широке визнання та дієвість нових стимулів і мотивів економічної діяльності серед її учасників. Водночас виникають нові вимоги до суспільного виробництва, формуються нові виклики, що потребують адекватної реакції з боку владного центру, підготовки і розгортання нового етапу безкінечного процесу адаптації економічної системи.

Не важко помітити, що всі розглянуті вище первинні функції економічної системи взаємопов'язані, потребують комплексного аналізу. Адже зв'язки, відображені у функціях, здійснюються через людей та створені ними економічні центри. Вони є окремими напрямками взаємодії людей. У єдності функції знаходимо прояв цілісності економічної системи, нову характеристику її розвитку.

Цей підхід до проблем розвитку економічних систем принципово відрізняється від традиційного аналізу економічного зростання та розвитку економічної системи. Професор Л. Я. Корнійчук проаналізувала еволюцію поглядів на проблеми економічного зростання та сталого розвитку, розкрила особливості підходів, характерних для представників різних наукових шкіл і напрямів¹³⁴. Вона дійшла висновку про необхідність створення нової моделі економічного розвитку, що спирається на цивілізаційні виміри суспільних процесів.

---

¹³⁴ Корнійчук Л. Економічне зростання і сталий розвиток // Економіка України. — 2008. — № 3, 4.

На наш погляд, в основу нових підходів до пізнання механізму економічного розвитку покладено глибоке дослідження функцій економічної системи. Адже його неможливо розкрити за допомогою понять, які належать до категоріального апарату, що використовується для характеристики статичного стану економічної системи. Водночас поняття зв'язку, взаємодії суб'єктів, функції зовнішнього середовища, головної мети тощо відкривають перспективи для наукового аналізу процесів розвитку економічної системи з урахуванням як економічних, так і цивілізаційних факторів на засадах цивілізаційної парадигми.

Реалізація первинних функцій економічної системи включає не лише дію верховної економічної влади, а й відповідну реакцію суб'єктів, на яких вона спрямована. У кожній функції завжди знаходимо дві сторони, поєднані зв'язком суспільної залежності. Характер залежності економічних суб'єктів від економічного центру визначає й особливості реакції перших. Вона проявляється у формуванні зворотного зв'язку, в ефективності діяльності суб'єктів тощо. Важливо підкреслити, що здійснення первинних функцій економічної системи відбувається через реалізацію прямих і зворотних зв'язків між економічними суб'єктами та економічним центром. Практичне здійснення прямих і зворотних зв'язків ми розглядаємо як процес взаємодії між економічним центром та економічними суб'єктами.

Разом з тим такі зв'язки виникають і по горизонталі — між економічними суб'єктами, що займають різні позиції в структурі економічної системи. Тут також виникають зв'язки функціональної залежності, але вони є вторинними, третинними і т.д., їх характер зумовлений первинними функціями економічної системи. Адже саме первинні функції реалізують головний (системоутворювальний) зв'язок економічної системи, який впливає на всі інші функціональні залежності.

Взаємодія стає наступним поняттям, що відображає процес реалізації економічних функцій, вертикальних чи горизонтальних зв'язків та сторін, між якими вони виникають. Вона передбачає урахування узгодженості цілей сторін, які вступили у зв'язок функціональної залежності, рівень збігу векторів їхніх дій. Залежно від рівня взаємоузгодженості дій сторін виникає різної сили синергетичний ефект, який дає змогу розкрити

причини того, чому ціле завжди більше суми складових (результатів дій сторін).

Взаємодія означає, що відбуваються не лише процеси реалізації економічних зв'язків, суспільної залежності суб'єктів, а й зміна самих економічних суб'єктів, сил і векторів їх активності. Адже лише «при взаємній зміні речей, пов'язаних між собою, ми можемо говорити про те, що в даному разі має місце взаємодія»¹³⁵. Економічна взаємодія завжди супроводжується розвитком як економічних суб'єктів, так і економічної системи в цілому. Тому поняття взаємодії характеризує як функціонування, так і розвиток економічної системи, а у своїй єдності вони відображають її динамізм.

Взаємодія відображає історичні особливості формування та реалізації головного зв'язку економічної системи — суспільної залежності індивідів, характеризує суспільну форму економічних суб'єктів на різних етапах розвитку економічної системи, особливості способів реалізації функціональних зв'язків тощо. Тому існують об'єктивні підстави для розгляду взаємодії економічних суб'єктів як наукового предмета дослідження функціонуючих економічних систем. На відміну від виробничих відносин, що були найбільш глибокою характеристикою її статичного стану, поняття взаємодії охоплює динамічні характеристики процесів, що відбуваються в економічній системі.

До цього слід додати, що поняття взаємодії відповідає новим критеріям визначення наукового предмета, які впливають із методології системного аналізу. Як відомо, таким предметом завжди є поняття, яке характеризує системоутворювальний зв'язок, що являє собою основу формування всіх інших зв'язків. Як було показано вище, поняття взаємодії суб'єктів економічної системи, що відображає реалізацію головного зв'язку (суспільну залежність), на наш погляд, відповідає цим критеріям.

Аналіз головної мети та первинних функцій економічної системи відкриває шлях для наступного кроку — узагальнення найглибших характеристик у дефініції економічної системи та дослідження процесів її генезису. Дефініція має відповідати ряду вимог, серед яких особливе значення мають такі.

---

¹³⁵ Связь и обособленность. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 73—74.

По-перше, методологічна послідовність у реалізації принципів системного аналізу, використання понять і категорій цивілізаційної парадигми. Некоректними є визначення, що спираються на продуктивні сили, виробничі відносини та інші категорії формаційної парадигми.

По-друге, відображення належності дефініції до більш широкої системи — суспільства і природи — вимагає урахування центральної ролі людини в ній та впливу всіх цивілізаційних факторів на її діяльність. Людиноцентричність у визначенні економічної системи має особливе значення ще й тому, що в наукових працях часто вживаються такі дефініції, у яких центральною ознакою економічної системи є багатство, а роль людини зводиться до одного з факторів виробництва.

По-третє, визначення економічної системи має відображати нерозривність процесів її функціонування та розвитку, бути одним із базових понять у характеристиці її динамізму. Тому в ньому мають відображатися причини існування та відтворення економічної системи на новому рівні. Один із засновників теорії динамізму Г. В. Лейбніц наголошував на тому, що у визначенні повинні «міститися спосіб породження предмета чи його конституювання, тобто правило, завдяки якому стає очевидною відтворюваність, або меншою мірою можливість предмета»¹³⁶.

По-четверте, визначення має бути операбельним: з одного боку, вбирати в себе ряд характеристик, які узагальнюються в ньому, що дає змогу постійно не апелювати до проміжних понять, а з другого — стати методологічною основою, опорним поняттям, на базі якого відкриваються нові можливості подальшого аналізу економічних процесів і явищ. Воно має нести потенціал для розроблення цілісної системи наукових понять і категорій, що відображають як сутність економічної системи, так і її функціонування та розвиток, мати науково-практичне значення.

Вимоги, яким має відповідати дефініція економічної системи, не вичерпуються викладеним вище переліком. У науковій літературі знаходимо й інші критерії, а також численні варіанти визначень економічної системи¹³⁷, критичний аналіз яких заслуговує окремого розгляду. Викладені в даній праці основні

---

¹³⁶ Лейбниц Г. В. Сочинения: В 4 т. — М.: Мысль, 1982. — Т. 3. — С. 118.

¹³⁷ Кулачицький Б. Сучасні економічні системи. — Л.: Афіша, 2004. — С. 85–135 та ін.

риси економічної системи можуть бути інтегровані в такому її визначенні. Економічна система — це сфера суспільства, у якій відбувається створення і споживання матеріальних благ і послуг через свідомо організовану взаємодію економічного центру та економічних суб'єктів на різних рівнях її структури.

Дефініція економічної системи виводиться із ширшого поняття — суспільства, що функціонує в певному природному середовищі. Основні ознаки економічної системи та її функції детерміновані суспільством і в концентрованій формі відображені в її призначенні — забезпечення суспільних потреб у матеріальних благах та послугах. З обумовленості економічної системи суспільством як цілим випливає необхідність урахування впливу на неї цивілізаційних факторів, включаючи політику, культуру, соціальні процеси, а також природне середовище. Причому вплив цих факторів ми зобов'язані розглядати як вплив цілого на свою частину, вплив, що має вирішальне значення і для внутрішніх суто економічних факторів. Створення та споживання благ і послуг є функцією економічної системи відносно суспільства.

У процесі взаємодії вирішальну роль відіграє верховна економічна влада центру, яка детермінує цілісність економічної системи. Вплив із боку цілісності здійснюється в кількох напрямках, що проявляються як первинні функції економічної системи. В єдності відтворювальної, інтеграційної, цільової та адаптаційної функцій відображаються процеси функціонування та розвитку економічної системи, характеристики її динамічного стану.

Сутність економічної системи відображається в активності суб'єктів, що проявляється у формі організованої взаємодії. Поняття економічного суб'єкта розкриває центральну роль індивідів та об'єднання їх в організації в економічній системі. Різні форми суспільної залежності, зумовлені суспільним поділом праці та власністю на ресурси, поєднання в них якостей суб'єкта господарювання, суб'єкта власності, дають змогу обґрунтувати велику різноманітність суспільних форм економічних суб'єктів.

Організованість діяльності суб'єктів означає, що вона підпорядкована індивідуальним та спільним цілям, передбачає узгодження дій. Кожній економічній системі притаманні власні процедури узгодженості, але вони завжди спираються на використання економічних інститутів та менеджменту як

форм реалізації влади. В організованості економічної системи знаходимо спосіб досягнення її головної мети — збереження цілісності, методи взаємоузгодження цілей усіх суб'єктів, вплив цілого на частини і форми взаємоузгодження.

Взаємодія акумулює всі характеристики економічної системи, конкретизує прояв активності суб'єктів, дає змогу розглядати її як таку, що реалізує зв'язки економічних суб'єктів, які відображають їх суспільну залежність. Крім того, взаємодія передбачає взаємну зміну економічних зв'язків у результаті взаємодії суб'єктів, що веде до розвитку самих суб'єктів. Отже, процес взаємодії містить механізм функціонування (реалізації зв'язків між суб'єктами) та розвитку економічної системи.

З наведеного вище визначення економічної системи об'єктивно впливають основні напрями та проблеми її наукового дослідження. По-перше, розгляд її може здійснюватися виключно на засадах цивілізаційної парадигми розвитку суспільства. Це означає, що кожному суспільству, яке належить до певної цивілізації, притаманні свої національні економічні системи, специфіка яких зумовлена цивілізаційними особливостями та природними умовами існування.

По-друге, у центр аналізу мають бути поставлені дослідження природи економічних суб'єктів. На цьому ґрунті відкривається можливість розкриття структур економічної системи даного суспільства. У нинішніх умовах розв'язання цього питання потребує вивчення природи і розмаїття форм економічних організацій (юридичних осіб), що домінують у ринковій економічній системі.

По-третє, дослідження методів узгодженої діяльності економічних суб'єктів та їхніх цілей. На чільне місце тут виходить проблема економічних інститутів та реалізація економічної влади. Важливою складовою цього напрямку є вивчення механізму впливу на активність економічних суб'єктів, системи стимулів та мотивів діяльності.

По-четверте, вивчення конкретних форм взаємодії як на ринку, через здійснення економічних операцій, так і в межах економічних організацій, через систему менеджменту. Особливої уваги потребує аналіз економічних операцій як основної форми ринкової взаємодії.

Окрім цього, методологія системного аналізу економічної сфери передбачає онтологічні характеристики економічної системи доповнити дослідженням її генезису. Взаємна обумовленість та взаємозв'язки між різними складовими не дають змоги розкрити закономірності її функціонування і розвитку лише на основі причинно-наслідкових залежностей. Розгляд еволюції суспільства дає можливість пояснити існуючий стан економічної системи, а тому потребує аналізу процесів її становлення і розвитку. Тому дослідження особливостей національної економічної системи необхідно розпочинати з її генезису.

У своїй єдності перелічені напрями утворюють контури наукового пізнання формування та функціонування економічних систем. Вони стають структурними розділами економічної науки, що своїм об'єктом обрала теоретичне дослідження економічної сфери суспільства на засадах системного аналізу. Такий підхід залишає місце для інших економічних наук, які досліджують проблеми взаємодії економічних суб'єктів з різних боків та на різних рівнях. Розв'язання проблеми взаємодії у найбільш загальній формі передбачає створення нової класифікації економічних наук, яка стає наступним кроком у вивченні економічної системи.

3.3. Генезис економічних систем

Системний аналіз економічної сфери суспільства передбачає використання генетичного методу дослідження, який дає змогу розкрити закономірності її становлення і розвитку. Він органічно доповнює структурно-функціональний аспект, спрямований на висвітлення просторового розміщення складових та упорядкованість зв'язків у реально існуючій економічній системі. Генезис відображає еволюцію структури та її функцій, характеризує їх упорядкованість у часі. Його завданням є виявлення причин і послідовності змін історичних форм економічних суб'єктів і способів їх взаємодії, обґрунтування витоків та об'єктивності стану реально існуючої економічної системи¹³⁸.

¹³⁸ Генезис та онтологія будь-якої системи відображають взаємозв'язок між часовим і просторовим її вимірами, вони є двома аспектами, що лише в єдності дають можливість розкрити закономірності їх розвитку та функціонування.

Необхідність генезису зумовлена природою цілісних систем, у яких має місце взаємообумовленість існування та взаємозалежність структурних частин і функцій. Як було показано вище, на відміну від зв'язків, що відображають причинно-наслідкову залежність, у цілісних системах виникає зачароване коло взаємозв'язків, у якому причина переходить у наслідок, котрий, у свою чергу, стає причиною для наступного зв'язку, що стає причиною для причини, з дії якої розпочався аналіз. Взаємозалежність суб'єктів економічної системи також зумовлює їх взаємозв'язки та функції і не може бути повною мірою розкрита на засадах причинності. Ключем до розуміння процесів взаємодії, що відбуваються в конкретній економічній системі, є її генезис, дослідження історичних фактів, у яких відображаються якісно інші форми і способи взаємодії.

Окрім наукового опису історичних фактів та подій, генезис передбачає виявлення внутрішнього зв'язку між ними, логіки переходу економічної системи від одного стану до іншого. Як відомо, факти і події стають історичними тоді, коли набувають якісно відмінних ознак та справляють вирішальний вплив на хід історії. Дослідження історичних фактів і подій спирається на відображення в теоретичних поняттях та категоріях логіки зв'язку між фактами, формування ланцюга наукових понять, що розкривають причини розвитку економічної системи. Значення теоретичних аспектів дослідження історичних фактів зростає ще й тому, що в кожному факті відбивається дія як внутрішніх (економічних), так і зовнішніх (цивілізаційних) факторів. Отже, важливо елімінувати дію кожного чинника, показати силу впливу та появу нової якості в історичному факті.

Центральною проблемою генезису економічної системи є виявлення історичних форм взаємодії економічних суб'єктів, що були характерні для кожного етапу її (взаємодії) розвитку. Як було показано вище, взаємодія виникає в результаті взаємного впливу економічних суб'єктів, що веде до зміни їх зв'язків і самих суб'єктів. Унаслідок цього з'являються нові форми та способи реалізації зв'язків, тобто відбуваються зміни у процесі функціонування економічної системи. Так народжуються нові форми взаємодії, що синтезують зміни, відбувається розвиток економічної системи. Зовні він проявляється у

змінах форм господарювання, що інтегрують усі чинники економічного розвитку та відображають історичні факти еволюції господарської системи суспільства.

Форми господарювання або, точніше, форми господарської діяльності економічних суб'єктів є поняттям практики, що характеризує як історичну визначеність економічних суб'єктів на окремих етапах їх розвитку, так і способи та форми їх господарської діяльності в суспільстві певної цивілізації. Вони змінюються під впливом внутрішніх (економічних) і зовнішніх чинників, представлених цивілізаційними факторами (дією політичної, соціальної, духовно-культурної сфер). Тому у формах господарської діяльності економічних суб'єктів проявляються характерні для даного етапу розвитку суспільства рівень суспільного поділу праці, техніки та технології, галузева структура виробництва та обсяги і перелік благ і послуг, що виробляються, форм власності на ресурси та суспільний статус індивідів, економічні інститути й особливість державного впливу на господарські процеси, здатність суб'єктів реагувати на зміни в суспільстві тощо. Під їх впливом економічні суб'єкти в кожному суспільстві є, наприклад, членами територіальної общини — власниками домогосподарств, феодалами та кріпаками, найманими працівниками і підприємцями та ін.

Отже, вирішальний вплив на розвиток господарської сфери суспільства справляють: історичні особливості розвитку поділу праці; застосовувані у виробництві ресурси та форми власності на них; економічні суб'єкти, системи цілей, які вони реалізують, та соціальна структура суспільства в цілому; форми і способи обміну; економічні інститути та органи державного управління господарством країни, що інтегрують діяльність суб'єктів; духовно-культурна сфера; рівень культури, освіти, вплив релігії, ментальності на господарську діяльність; потенціал господарської сфери суспільства, її здатність забезпечувати суспільні потреби, реагувати на зміни в умовах існування суспільства. На кожному історичному етапі рівень її розвитку набуває своєї визначеності у конкретно-історичному типі економічної системи та притаманних їй формах господарювання.

Основоположна роль принципу людиноцентричності в дослідженні економічної системи обумовлює вибір критерію для

визначення історичних етапів її розвитку. Рівень суспільного розвитку індивідів, характер залежності їх у господарській сфері безпосередньо проявляються у формах власності на ресурси, що використовуються при створенні матеріальних благ і послуг, та організації влади як способу впливу з боку суспільства. Власність на ресурси й економічна влада є основою економічної системи, від них залежить можливість впливу інших факторів економічного розвитку.

Тут важливо зазначити, що генезис економічної системи спирається на історичні форми власності на ресурси та способи здійснення державної влади в певний часовий проміжок їх існування. Не відкидаючи значення інших чинників, ми виходимо з вирішальної ролі влади і власності при ідентифікації типу економічної системи та форм господарювання.

Аналіз форм господарювання доцільно розпочати з античних часів, коли з'явився відносно відокремлений індивід і територіальна община як одна з перших форм організації суспільства самостійно діючих індивідів. Їх особиста залежність від общини відображена в общинній формі власності на землю та інші природні ресурси, необхідні для господарської діяльності. Існуючий рівень розвитку поділу праці зумовив натуральний характер виробництва і спорадичний обмін. Домінування військово-політичних цілей на перше місце ставило загарбницький спосіб отримання матеріальних благ і послуг, одним із яких була праця рабів. Основним суб'єктом господарювання став власник домашнього господарства, який особисто, з рабами та членами родини, виробляв необхідні для власного споживання блага¹³⁹. Поділ праці здійснювався відповідно до престижності окремих видів робіт, фізичних можливостей чоловіків та жінок різного віку.

Держава общинного типу, що являла собою перші форми суспільства, наприклад поліс, здійснювали свій вплив на домогосподарства в різний спосіб. Найбільше значення мали інститут общинної власності на землю та інші природні ресурси, розподіл і тримання в покорі рабів, духовно-культурні цінності суспільства, що визначали ментальність людей та їх поведінку в

---

¹³⁹ Повноправним громадянином поліса був лише господар, а члени його родини залишалися безправними, могли бути продані у рабство.

господарській сфері, забезпечення умов ведення господарської діяльності через організацію військового захисту, карбування грошей, створення міри ваги, господарські інфраструктури, податкова та митна системи тощо. Основними формами господарювання в Афінах та Спарті були військово-землеробські господарства в колоніях — клерухії, латифундії та ергастрерії, вілли та сальтуси, господарство колона на орендованій землі та господарство-пекулій, парцелярне господарство повноправного індивіда тощо. Кожній із цих форм господарювання притаманний свій статус суб'єкта господарювання, різні обсяги прав власності на ресурси, форми організації влади та способи впливу на суб'єктів економічної сфери суспільства. Детальний їх аналіз потребує окремої уваги, тут важливо лише підкреслити, що в їх основі лежать різні форми та способи реалізації суспільної залежності індивідів від общини. Таку систему господарювання доцільно класифікувати як общинну, маючи на увазі територіальну, а не кровноспоріднену общину. В економічній системі общинного типу взаємодія між домогосподарствами мала характер співіснування, у край обмежені та спорадичні економічні зв'язки, а домінуючого значення набували зв'язки з полісом, органами державного управління господарською сферою суспільства.

Перші¹⁴⁰ форми господарських систем суспільства виникли в період так званого осьового часу (VIII—II ст. до н.е.), коли внаслідок розпаду кровноспорідненої общини з'явилися самостійні суб'єкти господарювання. Для них характерною була поява власності на засоби виробництва, що стала основою відокремленого господарювання, перших форм суспільств, що об'єднують відокремлених індивідів за допомогою держави і органів державної влади. У цей час сформувалися основні світові цивілізації, що відрізнялися духовно-культурними цінностями, розумінням суті і призначення людини в суспільстві та іншими цивілізаційними чинниками. Наш аналіз становлення і розвитку економічних систем передбачає розгляд суспільств, що належать до Європейської (Християнської) цивілізації, переважно її Західноєвропейського напрямку.

---

¹⁴⁰ Мова йде про економічні системи, сформовані на основі суспільної залежності. Адже господарство кровноспоріднених общин базувалося скоріше на природній взаємозалежності людей, які ми залишаємо без спеціального дослідження.

Після розпаду Римської імперії, у період раннього середньовіччя, на території Західної Європи існував общинний тип організації суспільства, який найбільш повно представляє німецька марка. Господарська система німецької марки мала ряд особливостей. На відміну від античної общини, базисом якої було місто-державна — поліс, німецька община формувалася з територіально відокремлених сільських поселень. Тут ціле утворювали окремі великі господарства, що самостійно здійснювали виробництво необхідних для життя благ. Община існувала як збори власників домогосподарств для розв'язання спільних проблем. «У германців, — писав К. Маркс, — окремі глави сімей яких оселялися в лісах і були роз'єднані один від одного великими відстанями, община, розглядувана суто *зовнішньо*, існує в кожному окремому випадку лише у формі сходок членів общини, хоча їх *внутрішня* єдність дана в їх походженні, мові, спільному минулому і спільній історії і т.д.»¹⁴¹. Наявність спільних духовно-культурних цінностей та спільні потреби об'єднували членів общини, визначали характер і способи впливу її як цілого на окремих індивідів, за своєю природою вона мала корпоративний характер.

Основу домогосподарства утворювала алоїдальна форма власності на землю та майно, яка доповнювалася користуванням общинною землею для полювання, пасовищами чи використаням лісу. Особливість власності полягає в повному володінні земельною ділянкою, рухомим і нерухомим майном, що вільно відчужується та передається у спадок. Функціями общини було створення умов функціонування домогосподарств: організація військового захисту, вирішення спорів, організація робіт з прокладання доріг, будівництва мостів, меліоративних та культових споруд, військових укріплень тощо. Вона об'єднувала рівних, з однаковими правами власників домогосподарств, що виконували певні обов'язки перед колективністю.

Така особливість общини в Західній Європі відіграла важливу роль у формуванні західноєвропейської цивілізації. Верховним органом влади була земельна громада — регулярні збори вільних селян-воїнів, які вирішували питання війни і

---

¹⁴¹ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. Ч. 1. — С. 433.

миру, судочинства тощо. Згодом, з появою кінних вершників, що мали захисні лати, роль ополчення, сформованого з селян, стала падати. Зміна способу розв'язання центральних проблем суспільства — його військового захисту — привела до появи рицарів, які поступово стають провідною суспільною верствою. Цей процес наклав свій відбиток на зміни у владній та господарській сферах, і насамперед у сільському господарстві. Натуральний характер виробництва і перехід до трипільної системи обробітку землі привели до появи нової форми домогосподарств — гуфів як «єдності дому, подвір'я, орної землі селянина з правами користування лісом і пасовиськом»¹⁴², що належали общині. Поряд з ними існували великі землеволодіння, що належали королю, який надавав її графам, герцогам (сеньйорам), котрі виконували на місцях від імені короля адміністративні, судові, сакральні функції. Маючи значні привілеї стосовно користування общинними землями, вони поступово підпорядкували вільних селян.

Цьому сприяло повновладдя над усіма людьми, що входили до помістя, — вільними, напіввільними та військовою дружиною (почтом), і наявність імунітету. Останній захищав особу — власника помістя (графа, сеньйора) від входу до двору без його згоди, виключав будь-які вимоги чи примуси та звільнював від окремих державних обов'язків. Зміцнення імунітету великих землевласників — представників королівського двору, виконання ними військових, судових та адміністративних функцій змушувало вільних селян шукати у них захисту від нескінченних нападів. Усе це поступово призвело до посилення їх особистої залежності, виникнення всіляких повинностей і як результат — перетворення у кріпаків.

Іншою формою особистої залежності в суспільствах середньовічної Європи були ленні відносини між сеньйорами (герцогами, графами) та рицарями, які несли у них військову службу. Вони базувалися на отриманні в тимчасове (бенефіцій) чи спадкове (лен) користування землею, що давало змогу економічно утримувати рицаря, придбавати військоове спорядження, коня і т. п. Умовою володіння землею стала особиста відданість своє-

¹⁴² Кіндер Г., Хільгман В. Всесвітня історія. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 126.

му феодалу та готовність виконувати військові й інші зобов'язання. Кожен васал мав право мати власних васалів, які, у свою чергу, мали особисті зобов'язання перед ним. Так формувалися відносини васалітету, ланцюга залежності, на початку якого стояв король, а завершували цю ієрархію вільні селяни та кріпаки, що входили до маноріального помістя феодала-рицаря.

Маноріальне помістя як одна із форм господарювання середньовічної Європи складалося із домена — замку і двору феодала та селянських домогосподарств. Власник домену гарантував особисту безпеку селян у морі хаосу, контролював угіддя, що перебували у спільному користуванні. Він був суддею, політичним лідером, організатором господарського життя. Усе це обумовило особисту залежність селян перед феодалом, який, у свою чергу, був васалом свого феодала і так далі, аж до короля. У суспільстві сформувалися складні партикулярні зв'язки, які характеризуються неструктурованістю суспільства, відокремленістю помість і недоторканністю прав та привілеїв їхніх господарів, нерівністю зобов'язань і підпорядкуванням, покровительством та услужінням¹⁴³. Для такого суспільства специфічною ознакою було поєднання в руках феодала політичних, військових, судових, економічних та інших функцій. Усе це обумовило особливість форм господарської діяльності та економічних функцій основних суб'єктів.

Децентралізація державної влади, поєднання в особі її носіїв функцій різних сфер суспільного життя суттєво впливали на економічну систему суспільства. Всебічна залежність усіх верств суспільства від влади обумовлює особливість власності на ресурси, необхідні для господарської діяльності. Вона набуває умовного характеру, адже доступ до ресурсів визначається особистою залежністю суб'єктів господарювання від носіїв влади. Особливістю такої залежності є роз'єднання прав власності на окремі правочини та закріплення прав володіння, розпорядження і користування за різними суб'єктами. Навіть тоді, коли суб'єкт мав усі права власності на землю (алоїдальна власність), його залежність від феодала була опосередкова-

---

¹⁴³ Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — С. 56.

на доступом до общинних угідь, які контролював феодал, потребою у військовому захисті, судочинством.

У такому суспільстві зберігається тип економічної системи, що ґрунтується на особистій залежності. Разом з тим вона набуває якісно іншої форми: залежність від общини перейшла у залежність від окремих осіб, котрі уособлюють усі суспільні функції і діють відносно відокремлено від центру суспільства, представленого королівською владою, та спирається на розмежування прав власності на ресурси. За окремими особами закріплюється лише право володіння (довічне — у бенефіції, спадкове — у лені), право розпорядження при переданні у субволодіння власним васалам (субінфеодація), нарешті право на користування селянами. Алоїдальне господарство вільного селянина, манор феодала найнижчого рівня ієрархії, феодалні помістя вищих рівнів ієрархії, на вершині якої стоїть королівський двір, утворюють структуру господарської системи суспільства. Різні повинності, сплата податей і платежів, нееквівалентність взаємообмінів, нерівноправність узятих зобов'язань характеризували взаємодію між ними.

У цих умовах функції економічної системи набувають певної специфіки. Відтворювальна — передбачає створення матеріальних благ і послуг, що забезпечують існування не лише домогосподарства, а й рицаря та виконання ним своїх зобов'язань, феодалів усієї ієрархії суспільства. Натуральний характер виробництва поступово виходить за межі господарства, де створюються блага і послуги, і поширюється на суб'єктів ланцюга відносин взаємної особистої залежності. Цілі господарської діяльності підпорядковані воєнно-політичним завданням, що домінують у такому суспільстві. Інтеграційну функцію виконують економічні інститути, передусім інститут феодалної власності на землю, інститут привілеїв та повинностей, інститут мита і платежів. Ці та інші засоби впливу реалізують органи влади, що являють собою ієрархію феодалних структур, та звичаєві норми і правила, які вводилися кожним феодалом.

В епоху пізнього феодалізму суттєво змінилася організація суспільств Західної Європи. Зміни в суспільстві відбилися на економічній системі, де вплив влади набув нової форми. Унаслідок вилучення у феодалів адміністративних, судових, вій-

ських, фіскальних функцій був підірваний базис їх економічного становища. Умовне землеволодіння як провідна форма реалізації власності, в основі якої лежала всебічна особиста залежність усіх суб'єктів, поступово почала втрачати свою актуальність і набувати рис приватної власності. Феодали перетворювалися на земельних аристократів, а власність на землю дедалі більше набувала рис приватної власності аристократії.

Економічна система централізованої держави зазнала значних змін. Насамперед змінилася форма взаємодії економічних суб'єктів з економічним центром. Тепер вона стала здійснюватися безпосередньо через органи державної влади. Сплата податків, централізоване законодавство, що регулює господарську діяльність, організація грошового обігу, митної діяльності, стягнення данини відбуваються через адміністративні органи, що представляють королівський двір. Відносно нього всі стали підданими і в цьому плані — рівними, хоча за окремими верствами і збереглися привілеї. Разом з тим зміна форми взаємодії в економічній системі та суспільстві в цілому сприяла появі нації як одного з нових економічних суб'єктів.

Перехід до грошової форми сплати прямих і непрямих податків сприяв розвитку і проникненню товарно-грошових відносин у процеси взаємодії економічних суб'єктів, це поступово вело до руйнації натурального господарства. Посилилася спеціалізація господарств, що, у свою чергу, сприяло розвитку поділу праці, подальшій диференціації натурального господарства. Процес комутації земельної ренти відображає суть змін, що відбувалися в цей період.

Усе активнішу роль почали відігравати нові суспільні суб'єкти — міста, які масово з'являлися на перехресті шляхів сполучення і спершу були місцем поселення торговців. Ключовою функцією міст було забезпечення обміну предметами першої необхідності. Велика потреба в грошах представників влади сприяла заснуванню та розвитку міст, які отримували від феодалів та короля привілеї, і передусім вольності. Міста стали осередком свободи людей, що там проживали, а принцип «міське повітря робить людину вільною» обумовив суспільну суть міста. Найбільш високий рівень свободи був у містах-комунах (суверенні міста-республіки Італії, вільні міста Франції та Німеч-

чини), дещо обмежене самоврядування існувало в королівських містах держав Західної і Східної Європи¹⁴⁴.

У містах важливо вбачати не тільки і не стільки місце поселення людей, скільки важливу структурну частину політичної, соціальної та економічної сфер суспільств середньовіччя, що мала якісно відмінні риси і функції. Характерними рисами середньовічних міст були: відсутність чи значне обмеження особистої залежності від феодалів-рицарів у зв'язку із самостійним забезпеченням військового захисту (через будівництво фортець та участь в ополченні); організація влади на засадах принципу муніципальності як корпорації вільних і рівноправних людей, що виконують однакові обов'язки; поширення товарно-грошової форми обміну на предмети, що забезпечують потреби горожан; розвиток поділу праці та обміну; наявність кафедрального собору як центру духовного життя та допуску до меси всіх верств громадян обумовили характерні риси середньовічних міст.

Принцип корпоративності, особиста незалежність індивідів привели до суттєвих змін у господарській діяльності міст. Виникли добровільні об'єднання різного типу — ганзи, гільдії, цехи, що охоплювали як виробництво, так і сферу обміну¹⁴⁵. Головна мета таких корпоративних утворень полягала в об'єднанні заради захисту власних інтересів, отримання певних привілеїв, здійснення координації виробництва, цін, збуту тощо. Так почали з'являтися перші форми економічних організацій як принципово нового способу взаємодії між економічними суб'єктами. Уже перші форми економічних організацій набули статусу юридичної особи, який вони перейняли від Риму, інші принципи муніципальності, що зовсім не ототожнюються з містом.

Набуття корпоративними утвореннями власних прав і відповідальності привело до появи кількох рівнів взаємодії між економічними суб'єктами: у межах гільдій та цехів; між ними та фізичними особами; між муніципалітетом як центром суспільного життя міста та жителями міста; між королем, до во-

¹⁴⁴ Кіндер Г., Хільгман В. Всесвітня історія. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 185.

¹⁴⁵ Перші об'єднання торговців у ганзи відбулися ще на початку XVII ст. у зв'язку з переходом від мандрівної торгівлі до виникнення торговельних міст із регулярними ярмарками та кількаразовою на тиждень торгівлею на ринкових площах міста, торгівлею за зразками, будівництвом складських приміщень і перевалочних пунктів тощо.

лодинь якого входило місто, та горожанами; в рамках міжнародної торгівлі між різними державами. Основою цих та інших напрямів взаємодії економічних суб'єктів стало утвердження приватної власності на ресурси. Ключовим моментом цього процесу є поступове посилення особистої незалежності індивідів у господарській сфері, що і знаходить своє відображення у приватній власності різних форм. На цьому етапі варто говорити лише про перші форми приватної власності, так як зберігалися елементи особистої залежності від короля, до володинь якого входили міста, від наданих ним привілеїв тощо.

Незважаючи на незначну частину населення, що проживала в містах феодальних суспільств середньовічної Європи, її значимість у господарській сфері постійно зростала. Міста стали носіями нових тенденцій суспільного розвитку, у них склалися сприятливіші умови для досягнення власних цілей індивідів, з'являлися нові форми поділу праці та обміну. Тут формувалися принципово інші способи інтеграції суспільства — економічні інститути, що відображали інтереси всіх учасників економічних процесів, органи самоврядування та демократичні принципи їх функціонування. Змінилася і відтворювальна функція господарської системи — до безпосереднього виробництва, організованого на засадах поділу праці та постійно зростаючого переліку створюваних благ і послуг (галузей виробництва) додалися функціонуючі на товарно-грошових засадах фази розподілу та обміну. Адаптаційний потенціал являв собою систему мотивів і стимулів, що формувалися навколо власних інтересів суб'єктів.

Міста в цілому та їх господарство, поряд зі змінами, що принесла централізація влади і ліквідація партикулярних зв'язків, стали не лише опорою короля в інтеграції суспільства, а й пропонували нові форми та способи взаємодії в усіх сферах суспільного життя. Гостро постала проблема подолання протиріччя між містом і селом з його залишками феодальних відносин, насамперед ліквідація нерівноправного становища земельної аристократії, що володіла численними привілеями, і жителів міст. Економічна могутність міст, сприятливіші умови для реалізації здібностей та забезпечення потреб людей у містах об'єктивно обумовлювали підвищення їх ролі в суспільному розвитку. Накопичення цих та інших протиріч у

феодалних суспільствах Європи пізнього середньовіччя спричинили їх загибель і формування суспільних систем, заснованих на політичній свободі та рівності.

У господарській сфері ці процеси привели до зміни способу формування зв'язків між економічними суб'єктами: зв'язки будувалися не на засадах особистої залежності, а на основі майнової залежності, коли примус і підпорядкування уступили місце добровільній взаємодії, що ґрунтується на власних інтересах. Проникнення принципів рівності і свободи в господарську сферу суспільства викликало появу ринкової економічної системи, глибокою основою якої стали новий статус економічних суб'єктів, що сформувався в результаті утвердження приватної власності на ресурси, еквівалентний обмін у процесі вільної конкуренції, постійно зростаючий поділ праці. Спочатку вона мала локальний характер як ринкове господарство міст, а згодом набула більш широкого масштабу.

Ринкова економічна система, що визрівала в надрах феодального суспільства, розпочала свій шлях становлення і розвитку в Європі в результаті демократичних революцій, які змінили характер влади і відкрили шлях для утвердження приватної власності; промислової (індустріальної) революції, що підняла на небачену висоту поділ праці і обсяги створення благ і послуг, включила в обмін не лише готовий продукт, а й ресурси; освітянської, що пов'язана з поширенням наукових знань, реформацією церкви і просвітництвом. Усе це дозволило сформулювати нові цілі та цінності суспільства, які впливали на всі сторони життя, у тому числі й на господарську діяльність людей.

Революція та реформи є радикальним способом диференціації суспільства та його сфер, що відкривають шлях для подальшого розвитку. Ринкове господарство з'являється в результаті еволюції форм господарювання феодального суспільства, з одного боку, та могутнього впливу всього комплексу цивілізаційних факторів нових суспільств, що виникли в XVII—XVIII століттях у Західній Європі під час революцій, з іншого. Дія цих факторів відіграє важливу роль у подальшому розвитку ринкової економічної системи, виникненні нових форм господарської діяльності економічних суб'єктів та форм їх взаємодії. Вони безпосередньо впливають на внутрішні фак-

дії. Вони безпосередньо впливають на внутрішні фактори розвитку господарської сфери суспільства, форми реалізації приватної власності, рівень розвитку економічних індивідів та мотиви їх активності, глибину поділу праці і свободи конкуренції, характер обміну результатами діяльності, на методи координації діяльності та ін.

Безпосередньо процес функціонування і розвитку ринкової економічної системи пов'язаний зі змінами форм приватної власності, еволюцією економічних суб'єктів — фізичних та юридичних осіб, у ролі яких виступають індивіди та економічні організації, з ринковими економічними інститутами та діями економічного центру в особі держави, що створюють суспільні умови для їх взаємодії. Тому дослідження ринкової економічної системи передбачає всебічний аналіз форм приватної власності, економічних суб'єктів та інституційного середовища їх взаємодії.

Отже, еволюція економічної системи будь-якого суспільства відбувається в кілька етапів, кожний з яких характеризується особливостями взаємодії суб'єктів економічної системи. На історично першій стадії розвитку взаємодія мала форму співіснування господарських суб'єктів. Діяльність автономних господарських одиниць, об'єднаних лише територіальним розміщенням у межах общин чи територіальних імперій та військово-політичними цілями, не передбачала формування сталих економічних зв'язків. Економічна система перебувала на етапі свого становлення, який дістав назву натурального господарства. Зв'язки між окремими домогосподарствами виникали стихійно та спорадично і не мали вирішального значення в її функціонуванні. Суспільна залежність економічних суб'єктів спиралася на доступ до землі та інших природних ресурсів, тому такі суспільства часто відносять до країн аграрної цивілізації.

Наступний етап у розвитку економічної системи пов'язаний із симбіозом господарських одиниць — взаємодією, що ґрунтується на суспільному поділі праці та взаємній вигоді від таких взаємозв'язків. При цьому господарська система суспільства набувала якостей, відповідно до яких у літературі вона дістала узагальнюючу назву — «товарне господарство». Цей

етап припадає на пізніє середньовіччя та пов'язаний із виникненням міського господарства, утвердженням елементів рівності та матеріальної залежності індивідів.

Цілісною економічною системою стає лише на третьому етапі свого розвитку, з виникненням ринкової економіки. Йому притаманна взаємодія економічних суб'єктів, що набуває форми синтезу, де мотиви діяльності суб'єктів переорієнтовуються з забезпечення власних потреб на отримання багатства в його загальній формі — грошей, погоня за якими стає головним об'єднувальним засобом та джерелом суперечностей. Тут взаємодія набуває різних форм (від вільної конкуренції до свідомо організованої економіки знань) у міру того, як суспільство оволодіває більш досконалішими способами розв'язання суперечностей ринкової економічної системи.

У розвитку ринкової економічної системи чітко простежуються дві тенденції, що впливають з дії методологічного принципу суб'єктності. Перша відображає посилення суспільної залежності економічних суб'єктів і пов'язана з прогресуючим розвитком суспільного поділу праці. У літературі ця тенденція розвитку господарської системи дістала назву усупільнення процесу створення та обміну матеріальних благ і послуг, усупільнення виробництва (національного господарства).

Друга тенденція характеризує суспільний розвиток економічних суб'єктів та підвищення їх ролі в економічній системі. Вона дістала назву соціалізації економічних процесів, їй притаманне постійне розширення кола суспільних зв'язків економічних суб'єктів, під впливом яких суб'єкти змінюються. Розвиток суб'єктів дедалі більше і більше пов'язується зі знаннями, компетенціями, посиленням ролі інформації та впливу на них усіх сторін суспільного життя. На цьому ґрунті розвивається індивідуальність кожного суб'єкта, багатогранність потреб та інтересів, що передбачає подальше розширення спектра його суспільних взаємозв'язків в економічній сфері. Соціалізація надає нову якість економічній системі, коли суттєво змінюється системоутворювальний принцип — характер і форми суспільної залежності індивідів.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ 4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

4.1. *Поняття та двоїста природа організації економічної системи*

Поняття організації методологічно пов'язане з реалізацією основоположної ролі цілісності будь-якої системи та головного (системоутворювального) зв'язку у формуванні, функціонуванні та розвитку систем. Організація покликана розкрити процес впливу з боку цілісності системи на її складові, на формування структурних елементів та забезпечення їх функціонування. Саме в конкретизації ключового процесу — виникнення та розвитку систем бачили необхідність введення в науковий аналіз поняття організації І. Пригожин та І. Стенгерс: «Щоб зв'язати між собою різні рівні опису й урахувати взаємозв'язок між поведінкою цілого й окремих частин, необхідне поняття організації»¹⁴⁶.

Іншою важливою обставиною, яка зумовлює необхідність застосування до наукового аналізу економічної системи організаційного підходу, є відображення принципу людиноцентричності всіх економічних процесів, урахування основоположної ролі економічних індивідів у їх формуванні та розвитку. З діяльністю людей пов'язані рушійні сили, що забезпечують рух (функціонування) економічної системи, формування системи економічних інтересів та мотивів участі індивідів у господарських процесах. Центральна роль індивідів в економіч-

¹⁴⁶ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М.: Ком. книга, 2005. — С. 153.

ній сфері суспільства проявляється у набутті ними статусу економічних суб'єктів. Без включення до наукового аналізу економічних суб'єктів та пов'язаного з ними розгортання рушійних сил неможливо конкретизувати процеси функціонування економічної системи, які мають організаційну природу.

Варто підкреслити, що поняття організації дає змогу пізнати не лише процеси формування структури системи, а й умови, які забезпечують взаємодію між її елементами. Воно відображає як статичні (представлені структурною будовою та зв'язками між різними її рівнями), так і динамічні характеристики системи, її «поведінку», що пов'язана з системою економічних інститутів, економічною владою тощо. Організація системи є одним з найглибших понять системного аналізу будь-яких об'єктів, з нього виводиться понятійний ряд, що дає змогу повніше відобразити динамічні процеси, які відбуваються в живій і неживій природі та суспільстві.

Вплив із боку цілісності кожної системи на її структурні елементи, викликаний необхідністю досягнення головної мети кожної системи — збереження її від розпаду, розглядається як спосіб існування цілісних систем. У кожній системі мета має своє конкретне наповнення і є відправним моментом в аналізі організації системи. Тобто організація системи зумовлює необхідність включення в систему наукових понять та категорій поняття цілі¹⁴⁷ та органічно пов'язаного з ним поняття функції. Саме завдяки реалізації функції системи досягається її цілісність, а самі вони відіграють важливу роль в організації системи.

Системні об'єкти живої природи забезпечують своє збереження через пристосування (адаптацію) до змін у зовнішньому середовищі на основі природного відбору, у процесі еволюції, що відображає суть організації об'єктів живої природи. Організація суспільства та його підсистем спирається на принципово інші, досконаліші способи адаптації до змін внутрішніх і зовнішніх умов. Особливість організації суспільних процесів полягає у використанні людьми різних форм суспільної свідо-

---

¹⁴⁷ На необхідність включення до наукового аналізу економічних процесів цілей діяльності людей неодноразово вказувалося в літературі. Так, П. Козловські зазначає: «Цілерациональність як раціональне використання засобів і ресурсів залишає поза полем бачення основне питання: які цілі і які потреби мають бути реалізовані» (*Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм*. Пер. с нем. — М.: Республика, 1998. — С. 237).

ності — цілепокладання, мови, праці, створення і використання елементів матеріальної та живої культури тощо. Ця обставина ставить певні межі у застосуванні аналогій і підходів біологічної науки, що нині набули надто широкого використання в дослідженні суспільних процесів у цілому та еволюційної економічної теорії зокрема. Особливості наукового об'єкта суспільствознавства передбачає дослідження виключної ролі суспільної свідомості в усіх суспільних процесах. Ф. Енгельс підкреслював, що нам «ніяк не уникнути тієї обставини, що все, що спонукає людину до діяльності, має проходити через її голову»¹⁴⁸.

Організаційний підхід до економічної системи передбачає необхідність виходу за рамки «механістичного світогляду», відмову від абсолютизації фундаментальних принципів класичної загальнонаукової парадигми. Як уже зазначалося, до них відносять широковживані в сучасній економічній науці поняття рівноваги, механізму дії, сприйняття руху, що здійснюється за законами ньютонівської механіки тощо. Їх обмеженість полягає в односторонньому (частковому) відображенні реалій, вони не враховують фактору суспільної свідомості. Як зазначав сучасний дослідник квантової теорії фізик Дейв Хукс: «Людська свідомість не відіграє ніякої ролі і не займає ніякого місця в ньютонівській безмежній світовій машині»¹⁴⁹. Водночас, на думку А. Ейнштейна, найбільше чудо, що існує у світі, — наука полягає у конвергенції природи та людського розуму, а включення в систему категорій та понять наукового аналізу свідомості є однією з найбільших проблем сучасної науки.

Системний аналіз суспільних процесів вимагає урахування активної свідомої діяльності людей, тобто розглядати об'єкти необхідно в процесі перманентних змін, досліджувати не лише стан, а й процеси, що відбуваються в них, рушійні сили, що викликають динамічні зміни, тощо. Дослідження, що спиралося на загальне для традиційної загальнонаукової парадигми поняття механізму, змінюється та розглядається як певною мірою свідомо організований процес. У пізнанні економічної си-

---

¹⁴⁸ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 21. — С. 290.

¹⁴⁹ Хукс Девіс. Квантовая теория политической экономики: Докл. на проблемной группе проф. В. М. Черковца, МГУ, Сентябрь 2006 г. — Б.и.

стеми на провідні ролі виходить процесний аналіз, у якому чільне місце має бути відведене всім складовим свідомої її організації. Реалізація такого підходу сприятиме не лише подоланню прірви, що нині існує між сучасною економічною теорією (мейнстрімом) та практикою, а й відкриває шлях для пояснення реально існуючих подій і фактів із позиції їх динамізму та формування пропозицій для практичних дій. В основі процесного підходу до системних об'єктів лежить взаємодія усіх його складових, тоді як механістичний світогляд орієнтує на пошук головної причини й аналіз причинно-наслідкових залежностей, на дослідження лінійності їх розвитку.

Включення людської свідомості до наукового аналізу процесів, що відбуваються у природі та суспільстві, має загальнонаукове значення і ще чекає на своє всебічне висвітлення. На цьому неодноразово наголошували автори та прихильники квантової теорії і вчені, які послідовно сповідують принципи системного аналізу. У даній роботі ми виходимо з того, що всі складові суспільства та його підсистем свідомо створені людьми і тому включення фактору свідомості є передумовою розкриття природи їх виникнення і функціонування як цілісних системних об'єктів. Зокрема, вона відіграє вирішальну роль у розкритті організації економічної системи, умов та засобів реалізації її місії, закономірностей функціонування.

Особливо важливим є визначення місця людської свідомості в сукупності понять і категорій, що характеризують суспільство з позицій системно-синергетичної парадигми. Людська свідомість має різноманітні форми, що розглядаються різними суспільними науками. Для економічної науки важливе значення мають такі форми людської свідомості, як цілепокладання, завдяки якому діяльність людей виступає у формі праці¹⁵⁰, професійні знання та досвід, техніка та технологія як матеріалізація культури тощо. Вони є результатом діяльності всього суспільства, через їх розвиток та використання людьми здійс-

---

¹⁵⁰ У зв'язку з цим варто зауважити, що відома теза класика про роль праці в перетворенні примата в людину має значення лише тоді, коли праця розглядається як цілеспрямована діяльність, як прояв суспільної свідомості. Адже спочатку було «слово», яке є символом суспільної свідомості.

нюється вплив з боку суспільства та його складової — економічної системи — як цілісностей.

Однаке цілісність економічної системи досягається не лише через формування структури, установлення зв'язків між економічними суб'єктами, впливом на них з боку цілісності. Важливу роль у процесі досягнення головної мети економічної системи — збереження її від розпаду — відіграє активність структурних елементів. Вона виникає як реакція на зовнішній вплив і під тиском власних цілей та інтересів і методологічно розглядається як зворотний зв'язок. Лише в єдності прямих і зворотних зв'язків досягається цілісність економічної системи та відкривається можливість пізнання процесу її організації, а петля зворотного зв'язку — як обов'язкова складова процесу організації.

Діалектика прямих і зворотних зв'язків і особливості їх розгортання у суспільних системах потребує спеціального дослідження. Тут варто звернути увагу лише на характер зворотного зв'язку, що суттєво впливає на особливості організації різних систем. Як правило, розрізняють негативний і позитивний характер зворотного зв'язку. Перший полягає в тому, що реакція у формі зворотного зв'язку спрямована на сприяння позитивним і протидію негативним факторам впливу зовнішнього середовища. Зворотний зв'язок має лінійний характер, здійснюється на основі причинно-наслідкової залежності (має детерміністську природу). Еквівалентність між причиною і наслідком (реакцією) стала основою математизації економічних процесів і спирається на обов'язковість установлення рівноваги в економічній системі.

Другий тип зворотного зв'язку полягає в тому, що зовнішній вплив спричиняє внутрішні зміни, розвиток економічних суб'єктів. Він має позитивний (нелінійний) характер, оскільки передбачає зміни в самій системі, зв'язки набувають більшої складності, є стохастичними і навіть хаотичними. У цих умовах перманентних змін, що відбуваються з економічними суб'єктами, змінюється роль часу. Якщо в лінійних системах він був одним із важливих факторів розвитку, однією з осей системи координат, у якій досліджувалася економічна система, то в умовах нелінійного (позитивного) зворотного зв'язку його

роль принципово змінюється. Для кожного економічного суб'єкта він є різним, має різну щільність і тому не може бути спільним знаменником (віссю), на основі якого розглядається їх активність.

Залежно від того, як кожен суб'єкт перебудовується, змінює свої власні сили (потенціал), швидкість економічних процесів, які він здійснює, стає різною. Такі зміни, як правило, пов'язані з інноваційною діяльністю, створенням належної корпоративної культури тощо. Самі вони справляють вирішальний вплив на швидкість економічних операцій, що проводять економічні суб'єкти. Так формується нова якість економічної системи, у якій конкуренція економічних суб'єктів насамперед пов'язана зі швидкістю реакції, спрямованої на внутрішні зміни. Час набуває індивідуального, а не загального (астрономічного) характеру, стає відносною величиною. Саме в цьому значенні стає зрозумілим смисл відомого гасла ринкової економічної системи — «Час — це гроші».

Тривалий час економічні системи прирівнювалися до природних систем і їх організацію розглядали на основі лінійного зворотного зв'язку, спиралися на відкриті Менделем закони спадковості та закони природного відбору Дарвіна. Носієм перших, як відомо, є ДНК, а других — пристосування окремих особин до змін у навколишньому середовищі, установа рівноваги між ними. У дослідженнях економічних систем також використовувалися переважно принципи лінійності у зв'язках між відокремленими економічними індивідами та господарською сферою і суспільством у цілому, принципи реакції на зовнішній вплив, аналіз економічних процесів на засадах методологічного принципу рівноваги.

Системно-синергетична парадигма передбачає проведення аналізу економічних систем як неврівноважених, економічні суб'єкти яких перебувають у постійному розвитку, зв'язки між ними мають нелінійний характер, а сама система перебуває в динамічному стані. Цілісність проявляється у спільних цілях та цінностях суспільства і його економічної системи, а їх вплив має інформаційну природу і здійснюється у різних формах прояву суспільної свідомості. Реакцією на цей вплив з боку економічних суб'єктів є їх свідомий вибір варіанта дій, що

визначається його цілями та суспільними умовами — насамперед особливостями суспільної залежності. Свободу не можна зводити лише до прав, якими володіє людина. Дж. Сорос писав: «Я розглядаю свободу як наявність альтернатив. Якщо альтернативи наявної ситуації набагато гірші або якщо рух вимагає значних зусиль та жертв, люди залишаються залежними від фактичного стану речей і не захищені від різноманітних обмежень, образ та експлуатації»¹⁵¹. Петля зворотного зв'язку тут виражена направленістю та можливостями прояву альтернатив в активності економічних суб'єктів.

Як було зазначено вище, у своїй єдності прямі та зворотні зв'язки економічних суб'єктів між собою та системою як цілим утворюють найбільш глибоку основу процесу взаємодії. У формуванні структури, зв'язків між її рівнями та процесу взаємодії між економічними суб'єктами і полягає сутність організації економічної системи. Взаємодія розглянута під кутом зору організації економічної системи, збагачується рядом нових характеристик.

Процес взаємодії включає кілька нових складових: активність (силову або енергетичну складову), інформаційну, речову (матеріальну), тобто цей процес передбачає взаємний обмін енергією, інформацією та речовиною, являє собою явище метаболізму. Для його пізнання необхідно розглянути природу економічних суб'єктів та умови зростання їх потенціалу (сили); сутність і форми інформаційного обміну в процесі здійснення прямих та зворотних зв'язків; особливості матеріально-речових об'єктів обміну та способи, за допомогою яких він здійснюється. Кожна із названих складових є предметом окремого дослідження даної праці.

Тут важливо звернути увагу на одне з найскладніших понять сучасної науки — поняття інформації, без якого неможливо пізнати процес організації економічної системи. Сутність інформації поки що не вдалося розкрити з необхідною глибиною. У живих системах вона пов'язується з порядком дій (реакцій), необхідних для виживання та розвитку певного організму, та подана у формі коду, що містить молекула ДНК. У

---

¹⁵¹ Сорос Дж. Утвердження демократії: Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — С. 176.

суспільних системах інформація являє собою найбільш повний і глибокий опис форми та змісту, структури і взаємодії всіх її складових, що відображають взаємозалежності та взаємозв'язки систем.

На нашу думку, інформація має енергетичну природу і пов'язана з акумуляцією та набуттям специфічної форми суспільної енергії людей, можливістю її передання у просторі та часі. Що стосується економічної інформації, то вона втілюється у знаннях, досвіді, професійному вмінні, технологіях, інших здобутках історичного розвитку суспільства. Інформація відокремлюється та існує самостійно відносно тих осіб, що її створили, перетворюється в невичерпний ресурс усього людства, що постійно поповнюється. Здатність суспільства зберігати й накопичувати соціальну енергію є однією з об'єктивних рис органічної (у тому числі і соціальної) матерії¹⁵². Фактично інформація постає як засіб зв'язку в часі та просторі між економічними суб'єктами, форма руху енергетичних потоків, які й надають їй значимості ресурсу економічних процесів.

Використання інформаційного ресурсу означає збереження, перенесення у просторі та часі енергії багатьох поколінь людей, її відтворення на новому рівні. У результаті залучення цього ресурсу сили кожного економічного суб'єкта множаться, а результативність діяльності залежить від глибини опанування ним економічної інформації. Швидкість оволодіння інформаційним ресурсом та правильне його використання суб'єктами економічної системи є передумовою формування інформаційної економіки. Це відбувається через освоєння людьми нових способів дій, що характеризують рівень професійної компетенції економічних суб'єктів.

Інформаційний ресурс діє як силове поле розгортання активності економічних суб'єктів, його використання залежить від здатності суб'єктів оволодіти інформацією. Тому накопичення, створення та передання інформації обумовлені рівнем компетентності розвитку індивідів, які беруть участь в економічних процесах. Люди, створюючи, передаючи та використо-

---

¹⁵² Відмінність органічної матерії від неорганічної в тому, що вона ... здатна накопичувати і зберігати енергію (*Гнатюк Л. В.* Сознание как энергетическая система. — Сумы: Университет. кн., 1999. — С. 18).

вуючи інформацію, формують суспільну свідомість даного суспільства.

Інформаційно-енергетична природа взаємозалежності та взаємодії економічних суб'єктів економічної системи відкриває перспективи для наповнення конкретним змістом свідомого вибору суспільством способів та форм взаємодії. Так, прямі зв'язки, що йдуть від центру економічної системи, мають свої особливості формування та поширення інформації в різних економічних системах. Вони можуть бути у формі координації чи субординації прояву активності економічних суб'єктів, центр може блокувати, прискорювати чи формувати умови взаємного позитивного чи негативного впливу.

Інформацію часто відносять до надбань матеріальної та духовної культури, а здатність людей до її створення, накопичення та використання стає важливою характеристикою рівня цивілізаційного розвитку суспільства. Адже в інформації переплітаються чинники економічного, психологічного, духовно-культурного, соціального порядку. Як відзначав М. Вебер, поведінка людини визначається не лише економічними, а й світоглядними чинниками, етичними цінностями тощо.

Очевидно, що перспективи успішного розвитку суспільства залежатимуть від того, як буде акумулюватися світовий інформаційний ресурс у даній країні та чи будуть знайдені ефективні способи його використання. Економіка знань, про яку багато говорять у наш час, ґрунтується саме на таких діях. Причому інформаційний ресурс може бути використаний в усіх сферах суспільного життя — від розбудови дієвих суспільних інститутів, що відкривають шлях до поєднання векторів докладання сил людьми та побудови «синергетичного суспільства», до проривів у створенні новітньої техніки і технології.

Нова економіка, писав А. Тоффлер, означає, що «з кожним кроком уперед, починаючи з сьогоднішнього дня, додана вартість виникає дедалі більшою мірою із знань, а не з дешевої праці, із символів, а не з сировини»¹⁵³. Економіка знань передбачає, що вартість створюється всіма суб'єктами, які задіяні у виробництві та споживанні. Їх вплив на результати виробниц-

---

¹⁵³ Тоффлер Э. Метаморфозы власти (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001. — С. 111.

тва здійснюється по каналах як прямих, так і зворотних зв'язків і в своїй основі має інформаційну природу.

Отже, природа одного з базових для системно-синергетичного аналізу поняття організації та його використання при дослідженні економічної системи може бути розкрита на основі ряду методологічних положень. По-перше, організація відображає вплив цілого на структурні частини. В економічній системі існує два центри впливу: економічні органи держави та ринок, кожен з яких здійснює вплив на економічних індивідів у певний спосіб. Особливості такого впливу і характеризують специфіку організації економічної системи даного суспільства.

По-друге, у різних системах вплив з боку цілого на структурні складові здійснюється із залученням різних способів. Для економічної системи характерним є використання найбільш могутнього засобу — суспільної свідомості. У кожній системі знаходимо певне співвідношення між свідомою організацією елементів економічної системи та дією стихії, що веде до відбору на основі досвіду найбільш життєздатних форм його організації.

По-третє, організація економічної системи передбачає розгляд структурних елементів як таких, що постійно змінюються та активно діють. Їм притаманні внутрішні рушійні сили. Такі елементи набувають якості економічних суб'єктів.

По-четверте, поняття організації належить до категоріального ряду, що відображає динамічний стан системи. Організація економічної системи конкретизує процес реалізації головного системоутворювального зв'язку (суспільної залежності економічних суб'єктів), особливості їх взаємодії. Зовні цей процес проявляється як процес функціонування економічної системи.

По-п'яте, організаційний підхід до системних об'єктів дає змогу подолати відрив пізнавальної від предметно-перетворювальної діяльності людей, науки й освіти від практики. Знання про економічну систему спрямовані на розкриття її (та її підсистем) цілісності, єдності структурних та функціональних характеристик. Знання про економічну систему мають бути структуровані не лише по лінії різної глибини узагальнення

знань про стан економічної системи, коли від абстрактних фундаментальних знань про економічні процеси йдуть до прикладних знань, а по шляху виокремлення різних рівнів органічно пов'язаних між собою теоретичних і практичних знань у системі менеджменту, що відображають функціонування цілісної економічної системи.

Нова якість знань про економічну систему в рамках організаційного підходу (організаційних знань) полягає в тому, що, на відміну від абстрактно-аналітичної їх направленості, характерної для традиційних досліджень, вони мають цілісний (системний) характер, відображають не лише стан економічної системи, а й знання про мистецтво практичних дій, розглядаються у нерозривній єдності її властивостей. Урахування взаємообумовленості емерджентних властивостей системи, відмова від пошуку першопричини, первинності одних та вторинності інших факторів є передумовою її наукового пізнання з позицій системно-синергетичної парадигми.

По-шосте, невід'ємною складовою організації економічної системи є процес взаємодії між її елементами, основу якого утворюють прямі та зворотні зв'язки, рух певної інформації. «Істинні властивості системи, взятої як ціле, — зазначав Р. Акофф, — випливають із взаємодії її частин, а не з їх дій, узятих окремо»¹⁵⁴. Усі елементи організації економічної системи мають інформаційну природу та здійснюються на засадах метаболізму — взаємного обміну енергією, інформацією та речовиною (матеріальними об'єктами).

Зазначені вище методологічні положення не лише розкривають необхідність організаційного підходу, а й дають змогу розглянути пізнавальну та предметно-перетворювальну економічну діяльність людей у їх єдності. Безпосередньо, тобто на одному з найменших (найнижчих) рівнів узагальнень, організаційний підхід проявляється як нерозривна єдність структурних та функціональних характеристик економічної системи. Двоєдина сутність її організації передбачає свідому діяльність людей щодо формування структурних елементів, які забезпечують найбільш повну реалізацію функцій економіч-

---

¹⁵⁴ *Акофф Р.* Планирование будущего корпораций: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. В. И. Данилова-Данильяна. — М.: Прогресс, 1985. — С. 29.

ної системи та створення відповідних суспільних умов для успішної (ефективної) взаємодії між ними. Тому поняття організації набуває двох взаємопов'язаних (що характеризують єдиний об'єкт — економічну систему), але самостійних значень: перше відображає структурну будову і встановлення зв'язків між рівнями економічної системи (її статичний стан), а друге — процес взаємодії між структурними елементами, процес функціонування економічної системи (її динамічний стан).

На необхідність урахування двоєдності організації економічної системи неодноразово вказувалося в економічній літературі. «Термін «організація» застосовується в людській діяльності, — пише Дж. К. Лафта, — у двох значеннях:

— процес організації у формі координації діяльності людей чи груп людей, об'єднаних для досягнення якої-небудь мети, розв'язання якого-небудь завдання;

— форма об'єднання людей і груп (структура, підприємство, організація)»¹⁵⁵.

При цьому варто підкреслити, що відокремленість структурних та функціональних характеристик має відносне значення і може розглядатися виключно в рамках цілісності економічної системи чи її підсистем. Адже виокремлення структурних елементів має сенс лише для того, щоб розкрити процес взаємодії між ними, вони існують лише одне для другого, а функціонування (реалізація функцій) економічної системи можливе лише при їх єдності.

Організація структури економічної системи спирається на встановлення її призначення в суспільстві (тобто місії), меж відносної відокремленості від інших сфер суспільства та зв'язків з навколишнім середовищем, способів адаптації в ньому. Структура та внутрішні зв'язки між елементами економічної системи обумовлені необхідністю виконання розглянутих вище первинних функцій: відтворювальної, інтеграційної, цільової та адаптаційної¹⁵⁶. Конкретне наповнення цих функцій реальним змістом дає змогу розкрити роль структурних складових у досягненні головної мети економічної системи.

¹⁵⁵ *Лафта Дж. К.* Теория организации: Учеб. пособие. — М.: Тк Велби: Проспект, 2003.

¹⁵⁶ *Парсонс Т.* Система современных обществ. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С. 15.

Організація процесу функціонування економічної системи направлена на створення умов для розгортання і координації рушійних сил, що забезпечують її саморух та саморозвиток. До таких умов, як правило, відносять формування економічних інститутів, економічної політики і дій (рішень) органів економічної влади, що дають змогу не лише реалізувати внутрішні рушійні сили, а й направити їх у таке русло, що не суперечить реалізації головної мети економічної системи. Економічні інститути та економічна влада розглядаються нами як засоби, за допомогою яких реалізується вплив з боку цілісності системи, як знаряддя організації взаємодії між економічними суб'єктами.

Отже, організаційний аспект економічної системи має два органічно пов'язані напрями розкриття. Організація структури включає визначення місії та дерева цілей суб'єктів відповідних рівнів економічної системи, глибини її відносної відокремленості від суспільства та зв'язків із зовнішнім середовищем, структурної будови і внутрішніх зв'язків між елементами різних рівнів, які виступають у ролі економічних суб'єктів; функцій, що вони покликані виконувати. Організація функціонування економічної системи передбачає визначення джерел рушійних сил, що приводять її в рух, економічних інститутів та органів економічної влади, що направляють та координують активність економічних суб'єктів. Особливості структурної та функціональної організації економічних систем обумовлюють їх історичну визначеність.

Як було показано вище, усі складові організації економічної системи, а саме: формування центрів агрегації, навколо яких об'єднуються відносно відокремлені економічні індивіди, створення структури та встановлення зв'язків між економічними суб'єктами різних рівнів, налагодження взаємодії між ними обумовлюють особливу роль таких форм інформації, як знання, досвід, традиції, професійні компетенції, формування цілей економічної діяльності тощо. Тому в організації кожної економічної системи тісно переплітаються (перебувають в органічній єдності) пізнавальна і предметно-перетворювальна форми діяльності людей, наука (створення нових знань, їх накопичення та передання людям) і практична діяльність, що

спирається на використання зазначених форм інформації. В економічних процесах діяльність людей набуває форми праці, сама сутність якої пов'язана з цілепокладанням, використаням знань, професійних компетенцій та інших форм інформації. Тобто інформація є основою як організації економічної системи в цілому, так і на кожному її структурному рівні, включно з економічними індивідами, що становлять її елементарний рівень.

Система менеджменту щонайменше включає: оволодіння знаннями, накопиченими в процесі наукових досліджень, навчання та опанування досвіду; систему цілей, сформованих на основі набутих знань, досвіду й урахування реального стану економічної системи; розбудову організаційної структури, елементи якої покликані забезпечити реалізацію функцій економічної системи; створення сукупності економічних інститутів та інституцій, що забезпечують умови для ефективної діяльності економічних суб'єктів; координацію їхніх дій та прояв належної активності тощо. Для системи менеджменту характерним є нерозривність пізнавальної та практичної діяльності, знань та їх застосування, урахування як економічних, так і політичних, соціальних, духовно-культурних (ментальних) чинників, а також стану природного середовища. У ній центральну роль відіграє людина, всебічна підготовка якої та створення умов для реалізації її потенціалу стають ключовими передумовами. З цих та деяких інших причин система менеджменту, що відображає практичне втілення організаційного підходу до економічної системи, утвердилася як адекватний спосіб досягнення високих результатів господарської діяльності, стала відповіддю на складні виклики сучасного життя.

На жаль, система менеджменту з різних причин поки що не знайшла свого місця в системі економічних наук. Головною з них, на наш погляд, є методологічна обмеженість сучасної неокласичної теорії, яка менеджмент розглядає як накопичений практичний досвід ефективного ведення бізнесу та відносить до сфери предметно-перетворювальної діяльності людей. При цьому бар'єром для розгляду менеджменту як складнішого самостійного напрямку економічних досліджень є зумовлене

традиційною загальнонауковою парадигмою розмежування такого виду діяльності з процесом пізнання. Виникла ситуація, коли пізнання та практика стали самостійними сферами діяльності людей, а запропонований А. Маршаллом поділ знань на фундаментальні та прикладні стосувався лише пізнавальної діяльності людей, через що і прикладні знання за своєю природою мало були пов'язані з предметно-перетворювальною (практичною) діяльністю.

Разом з тим на необхідність урахування в економічних дослідженнях обох форм діяльності людей вказував ще Дж. Мілль. Для відображення складного зв'язку між ними він запропонував вживати поряд із терміном «наука» поняття «мистецтво», що охоплювало б як пізнання, так і практику. Критично аналізуючи тогочасне розуміння суті економічної науки, відображеної у предметі політекономії, він звернув увагу на те, що «воно значною мірою змішує відмінні між собою, хоч і тісно пов'язані [одне з одним] поняття науки і мистецтва»¹⁵⁷, пізнавальна та практична діяльність людей мають різну направленість.

У першому випадку людина є зовнішнім спостерігачем за реальними процесами та явищами, що мають місце в господарському житті суспільства. Вони відображаються у її свідомості і сприймаються як об'єктивні, такі, що не залежать від волі, ментальності, інтересів індивіда. Результати пізнавальної діяльності втілюються в установлених об'єктивних залежностях, наукових поняттях та категоріях, формуванні наукових знань про економічні процеси. Як одна із складових суспільної свідомості економічна наука стає суспільним надбанням і головним засобом боротьби з основним ворогом людства — стихією.

Практична діяльність відрізняється тим, що люди розглядаються як активні учасники економічних процесів, а не лише як зовнішні спостерігачі-дослідники їх перебігу. Саме ця особливість даного виду діяльності, на нашу думку, стала підставою для визначення його як мистецтва. Це поняття сформулювалося ще в античні часи та означало майстерність, систему правил і навичок у виконанні певної практичної діяльності.

---

¹⁵⁷ *Милль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии.* — М.: Эксмо, 2007.— С. 990 (Антология экономической мысли).

Мистецтво визначається як «форма практичної діяльності, що здійснюється уміло, майстерно, вправно в технологічному, а часто і в естетичному розумінні»¹⁵⁸. У такій діяльності свідомість людини має вирішальне значення і проявляється насамперед у формуванні цілей, створенні умов та виборі засобів діяльності, організації взаємодії.

Мистецтво не протиставляється науковим знанням, а розглядається як особлива їх форма, що пов'язана з практичним застосуванням накопичених людством наукових знань, власного практичного досвіду, набутої кваліфікації. Органічний зв'язок між науковими знаннями та мистецтвом практичних дій підкреслював Дж. Мілль: «Мистецтво не було б мистецтвом, якби воно не було засноване на науковому знанні властивостей [досліджуваного] предмета»¹⁵⁹, а було б емпіризмом. Мистецтвом є використання наукових знань у конкретному випадку, урахування всіх особливостей умов, за яких здійснюється економічний процес. Тому його точніше буде назвати практичними знаннями, на які спирається організаційна діяльність людини. У практичних знаннях (мистецтві) знаходить своє розв'язання важлива методологічна проблема економічної науки: долається відірваність від життя, абстрактність теоретичних знань і знімається фрагментарність (аспектність) знань, пов'язаних із запровадженням А. Маршаллом поділом науки на фундаментальні та прикладні.

Досліджуючи методологічні проблеми економічної теорії, О. І. Ананьїн перспективи економічної науки пов'язував не стільки з фундаментальними знаннями, нарощуванням часткових теорій, що набули небаченого розвитку в другій половині ХХ ст., «скільки з розвитком нових рівнів економічного знання, що забезпечують більш високий ступінь його організації: методологічних стратегій, типологій економічних систем і траєкторій розвитку соціально-філософських онтологій різного рівня»¹⁶⁰.

---

¹⁵⁸ Философский энциклопедический словарь.— М.: Сов. энциклопедия, 1989. — С. 227.

¹⁵⁹ *Милль Дж. С.* Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии. — М.: Эксмо, 2007. — С. 991 (Антология экономической мысли).

¹⁶⁰ *Ананьин О. И.* Структура экономико-теоретического знания: Методологический анализ. — М.: Ин-т экономики, 2005. — С. 162.

Цей рівень економічних знань не вміщується в прокрустове ложе загальнонаукових підходів, характерних для парадигми Декарта—Ньютона, що лежить в основі неокласичної економічної теорії, у ній не знайшлося місця для системи менеджменту. Саме через нерозуміння суті організаційного підходу до економічних процесів та ігнорування принципів системного аналізу, менеджменту було відмовлено в науковому аналізі та визначено його як узагальнення практичного досвіду.

Активна діяльність людей з організації економічних процесів, що спирається на практичні знання, накопичені людством у всіх сферах суспільного життя та природи, на власний досвід та сформовану компетентність у конкретних справах, є способом досягнення цілісності економічної системи.

Відправною точкою, що пов'язує економічну науку з практикою, є формування цілей, які передують організаційним діям. Науковий аналіз цілей дає змогу виявити умови та фактори, що впливають на їх досягнення. На цій основі розгортаються практичні дії щодо досягнення визначених цілей, і такий взаємозв'язок між економічною наукою та практичними діями і відображає суть організаційного підходу, що реалізується в системі менеджменту. У ній органічно поєднуються абстрактно-теоретичні та конкретно-практичні економічні знання, має місце специфічна форма їх синтезу, який дає змогу віднести організаційний підхід до економічної системи до окремого напрямку економічної науки. У ньому знаходять своє відображення онтологічний аспект наукових знань, що відрізняє їх від гносеологічного аспекту дослідження економічних систем.

Викладений вище поділ тісно пов'язаних між собою економічних знань на теоретичні та практичні знання і відображення їх у системі менеджменту іноді ототожнюють (або підміняють) з малопродуктивним у досліджуваному контексті, на наш погляд, розмежуванням нормативних та позитивних наук. Розуміючи під першими знання, що відповідають на питання, «що має бути», а під другими — «що є насправді», проблему фактично зводять до визначення «бажаного (чи небажаного)»

перебігу економічних процесів, до суджень та думок відносно кращого їх можливого розвитку¹⁶¹. Критичне зауваження А. І. Московського щодо штучності такого поділу має для цього підстави, адже «те що є, містить у собі або як причину (як необхідність), або як необхідну передумову того, що має бути»¹⁶². До того ж цей поділ нічого не додає для розв'язання нагальних проблем стосовно природи та функціонування економічних систем.

Водночас поділ наукових знань на позитивні та нормативні може бути успішно використаний для обґрунтування методу ідеальних типів, який має великі перспективи свого застосування в системному аналізі економічних процесів. Створення ідеальної моделі певних процесів (нормативних знань) з наступним порівнянням її з реальним станом (позитивне знання) дає змогу виявити ключові характеристики та особливості економічних процесів, що досліджуються.

Розглянуті вище дві сторони свідомої організації економічної системи — єдність пізнавальної та практичної діяльності в процесі формування структури та створення інституційних умов для їх функціонування — ставлять нові вимоги до розвитку економічної освіти та науки. Адже вони є важливими складовими системи менеджменту і від їх стану багато в чому залежать успіхи організації економічних процесів. Такі вимоги стосуються засадничих моментів будь-якого наукового дослідження та освіти, а саме — нового розуміння таких засобів пізнання, як об'єкт, предмет та вибір адекватних методів дослідження і створення на їх основі відповідної класифікації економічних наук, яка є базою для побудови системи освіти.

Традиційно при визначенні об'єкта економічних досліджень проводилась умовна лінія, що відмежовувала певні процеси чи явища від більш широкої їх сукупності та в рамках свідомо обраних кордонів здійснювався їх аналіз. Об'єкт дослідження розглядався як наукова абстракція, вибір якої залежав від мети, що стояла перед дослідником, передбачав фор-

---

¹⁶¹ Кэмпбелл Р., Макконел, Стенли Л. Брю. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. — М., 1992. — С. 23.

¹⁶² Московский А. И. Институциональная экономика. Вводный курс. — М.: ТЕНС, 2003. — С. 23.

мування уявної моделі, що відображала реалії практики. Під предметом, як правило, розуміли найбільш глибоку ознаку (властивість), яка пронизує кожну складову об'єкта дослідження та пов'язана з розгортанням першопричин виникнення і розвитку об'єкта.

Так, об'єктом економічної теорії були процеси створення, розподілу, обміну та споживання людьми матеріальних благ і послуг, а предмет пов'язувався з певними групами виробничих (економічних) відносин. Інші економічні науки в межах зазначеного об'єкта економічного дослідження виокремлювали певні процеси та розглядали їх як власний об'єкт дослідження. Визначення об'єкта і предмета спиралося на принципи класичної загальнонаукової парадигми, на притаманний їй метод сходження у науковому аналізі від абстрактного до конкретного.

Організаційний підхід до економічних процесів (система менеджменту) передбачає інше розуміння об'єкта і предмета економічних досліджень. Об'єктом є сукупність відносно відокремлених процесів і явищ реальної дійсності, що характеризуються як цілісне утворення певного рівня, мають ознаки системності. Тобто реальні процеси, що мають власну структурну будову і функції та є підсистемами більш широкої системи, можуть розглядатися як об'єкт дослідження.

Предметом наукового дослідження є головний (системоутворювальний) зв'язок, що об'єднує всі елементи об'єкта економічної системи чи її підсистем і направляє їх активність на досягнення головної мети економічної системи. У предметі слід вбачати основний канал впливу з боку цілісності на структурні елементи.

Системоутворювальним зв'язком, що обумовлює існування економічної системи, є суспільна залежність людей у господарській сфері, яка виникає в результаті розвитку суспільного поділу праці та формування власності на ресурси. Свідома організація взаємодії економічних суб'єктів, що здійснюється під впливом суспільної залежності, і є предметом економічної науки. Особливості такої взаємодії економічних суб'єктів у різних сферах господарського життя, що мають ознаки об'єкта

наукового дослідження, можуть розглядатися як предмет відповідних економічних наук.

Виокремлення в реально існуючій господарській системі певних процесів, що здійснюються відносно відокремлено і мають ознаки системності, а в їх межах установлення специфіки взаємодії між економічними суб'єктами дають об'єктивні підстави для класифікації економічних наук.

Важливо підкреслити, що взаємозв'язок між економічними науками відображає цілісність економічної системи. Усе це стає передумовою подолання відірваності науки від практики, надійною основою для побудови системи освіти, що забезпечує не лише академічні знання, не лише пізнання абстракцій економічних процесів, а й знання та здатність професійно брати участь у них.

Економічна освіта має бути переорієнтована на оволодіння знаннями про свідому організацію економічних процесів, на засвоєння системи менеджменту. Вона включає як академічні знання про структурну будову та зв'язки, про функції, що мають здійснювати економічні суб'єкти, так і практичні знання та набуття професійних компетенцій, достатніх для активної участі в економічних процесах¹⁶³.

Підкреслюючи єдність структурної та функціональної сторін економічної системи, звертаємо увагу на їх відносну відокремленість у межах цілісності, на можливість розгляду як підсистем економічної системи. Тому наступні розділи даної праці присвячені більш глибокому дослідженню зазначених підсистем. Так, з метою розкриття суті структурної будови економічної системи розглядається природа економічних суб'єктів та економічних організацій, що розміщені на відповідних рівнях системи, мають спільні та власні цілі, функції, які покликані здійснювати; рушійні сили, що обумовлюють їх активність то-

---

¹⁶³ Пропозиція щодо обмеження економічної освіти лише академічними знаннями (як це було до останнього часу) фактично призведе до оволодіння лише частиною цілісної системи знань, що відображають статику економічної системи. Неврахування динамічних характеристик та умов взаємодії робить ці знання обмеженими (абстрактними), неточними та призводить до консервації відірваності науки та освіти від практики. Однак це не означає, що академічні знання не можуть бути об'єктом професійної діяльності науковця і викладача. У такому разі для набуття відповідної компетенції може бути сформовано окремий академічний рівень освіти, що спирається на попередній освітньо-кваліфікаційний рівень, де представлені знання про систему менеджменту з певної спеціальності (виокремленого об'єкта в межах економічної системи).

що. Поняття, категорії та закономірності, що відображають модель організації структури економічної системи, її статичний стан, є лише першим кроком у цілісній системі знань про неї.

Наступні розділи присвячені дослідженню закономірностей взаємодії економічних суб'єктів, динамічних характеристик економічної системи. Для виконання цього завдання передбачається проаналізувати умови та засоби, що забезпечують взаємодію економічних суб'єктів, наповнити конкретним змістом феномени економічної влади та економічних інститутів. Їх здатність впливати на економічні процеси вимагає розкриття природи суспільних сил, що їм притаманні, конкретних форм їх застосування.

4.2. Методологічний індивідуалізм та принципи суб'єктності

У межах системного аналізу суспільних процесів та його застосування до економічної сфери суспільства людина розглядається як центральна постать їх функціонування. При цьому докорінно змінюються підходи до дослідження місця та ролі людини в економічних процесах. Для класичної та неокласичної економічної теорій характерним є протиставлення індивідуалізму та холізму. Дослідження економічної системи як цілісного утворення вимагає розглядати відносну відокремленість та суспільну залежність людей у ній, що є невід'ємними характеристиками економічних індивідів. Крім того, люди розглядаються як джерело рушійних сил, що забезпечують практичну діяльність зі створення матеріальних благ та послуг, а не як абстрактна постать учасника економічних процесів.

Сукупність принципів, на основі яких досліджується сутність та роль людини в економічних процесах, відображається у відповідних теоретичних моделях людини. Організаційний підхід до економічної системи вимагає суттєвих змін у моделях людини, що використовуються сучасною економічною наукою. Нова модель людини має бути підпорядкована не лише цілям пізнання логіки побудови економічної систе-

ми, а й розкриттю пізнавальної та предметно-перетворювальної діяльності людей. У ній повинна знайти своє місце суспільна свідомість, яка суттєво впливає на організацію діяльності людей зі створення матеріальних благ та послуг. При цьому потребує уточнення зміст індивідуальної свідомості, вивчення форм, яких вона набуває під впливом цілісності економічної системи.

Економічна теорія завжди приділяла значну увагу дослідженню моделей людини в господарській сфері суспільства. А. Сміт розглядав досягнення власного інтересу кожним індивідом наріжним каменем своєї теорії. Згодом з'явилася марксистська концепція соціально-економічної сутності людини та її місця у сфері суспільного виробництва. Ряд альтернативних поглядів на роль людини в економічних процесах обґрунтовано історичною школою політекономії та їх послідовниками, а Дж. Кейнс розробив макроекономічні підходи до моделі людини в економіці. Але найбільшого поширення набули погляди творців маржиналізму, що згодом отримали узагальнення в так званому принципі методологічного індивідуалізму, який став одним із засадничих положень сучасної неокласичної економічної теорії.

Класична політична економія розглядала економічну людину як часткову суспільну істоту, якій притаманні лише кілька характерних рис. «Вона торкається людини лише як істоти, — писав Дж. С. Мілль, — яка бажає володіти багатством і котра здатна судити про порівняльну корисність засобів, що використовуються для досягнення даного результату»¹⁶⁴. Тобто економічна людина зводилася до наявності у неї (1) власної мети, пов'язаної з (2) володінням багатством, та (3) здатністю обрати (оцінити) засоби її досягнення на основі порівняння отриманої корисності.

Модель економічної людини була підпорядкована дослідженню природи та причин багатства народів як головної проблеми економічної науки, а вся сукупність мотивів та стимулів діяльності людей у господарській сфері зводилася до заволодіння багатством. Щоправда, зазначалися й інші мотиви активності людей,

---

¹⁶⁴ *Мілль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии.* — М.: Эксмо, 2007. — С. 101 (Антология экономической мысли).

серед яких слід назвати змістовність та характер праці людей, що фактично також є однією з форм (нематеріального) багатства, яким є розвиток людини¹⁶⁵. Значимість цієї форми суспільного багатства в повному обсязі проявилася лише в наш час.

Для досягнення своєї мети економічна людина використовує ті засоби, що дають змогу отримати їй багатство. Отримана корисність стає для неї головним мотивом діяльності, що дало підстави для характеристики економічної людини, як егоїста, людини, яка ставить особисті інтереси понад усе. Власна вигода (корисність для себе), егоїзм будь-яких дій відображають відокремленість людини від суспільства, набуття нею статусу суспільного індивіда.

Оцінка власної вигоди здійснюється нею на основі індивідуальної свідомості, адже вона «здатна судити про порівняльну корисність» досягнутих результатів дій. Тому серед рис економічної людини слід відзначити наявність у неї індивідуальної свідомості, яка економічною наукою розглядається в ролі інструменту визначення (формулювання, установлення) власної мети та оцінювання засобів її досягнення. Незважаючи на обмеженість розгляду свідомості окремої людини, зосередження лише на свідомості, що відображає (фіксує) її відокремлене становище в господарській сфері суспільства, ця риса економічної людини набуває надзвичайно важливого значення. Саме свідомість, яка за своєю суттю має суспільну природу, стає одним із каналів впливу суспільства на економічну людину.

Зазначені характеристики економічної людини, на які спиралася класична політична економія, знайшли свій подальший розвиток і завершеність у понятті економічного індивіда, що здійснила неокласична економічна теорія. Зусиллями багатьох авторів була створена модель людини, побудована на засадах методологічного індивідуалізму. У ній, використовуючи певні обмеження, що уточнюють умови діяльності та становище індивіда, конкретизуються його риси та формулюються засади, на яких він діє. Так з'явилося і стало широко використовувати

---

¹⁶⁵ Дж. С. Міль підкреслює, що політична економія «повністю абстрагується від інших людських пристрастей і спонук; за винятком тих, котрі можуть розглядатися як постійні антагоністи до прагнення багатства. А саме — антипатія до праці і бажання насолоджуватися дорогими привілеями в сьогоdnішній час». (*Міль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии.* — М.: Эксмо, 2007. — С. 1001).

тися в аналізі економічних процесів поняття економічного індивіда, яке, завдячуючи своїй операбельності, варто розглядати як визначний крок у розвитку економічної науки.

Економічний індивід став основою нині домінуючої моделі людини, що побудована на принципі методологічного індивідуалізму. Незважаючи на численну та аргументовану критику, вона все ще залишається відправним моментом майже в усіх теоретичних побудовах, що відображають процеси, які відбуваються в ринкових економічних системах. Евристичний потенціал моделі людини, побудованої на принципах методологічного індивідуалізму, ще не вичерпано, незважаючи на серйозні критичні зауваження на її адресу.

Головною причиною такого суперечливого стану є те, що зазначена модель відображає одну із сутнісних характеристик економічної людини — її відносну відокремленість. Відокремленість господарської діяльності індивідів, яка в умовах подолання особистої форми залежності людей набула нового рівня, проявляється саме в принципі методологічного індивідуалізму.

Принагідно нагадаємо, що відносна відокремленість індивіда від суспільства, самостійне здійснення ним господарської діяльності виникло ще в епоху розпаду общинного суспільства. Саме з цього часу на арені суспільного життя з'явився індивід, а його відокремлена діяльність у господарській сфері зумовлена наявністю у нього статусу економічного індивіда. Але рівень та характер такої відокремленості суттєво змінився в умовах формування майнової залежності людей. Незрівняно високий рівень та багатоманітність форм відокремленості, набуття нею загального характеру, коли вона стає основою і пронизує всі аспекти господарського життя, об'єктивно надає відокремленості економічного індивіда, автономізації його господарської діяльності методологічного значення.

У зв'язку з цим і надалі окремі положення методологічного індивідуалізму будуть відігравати важливу роль при пізнанні та організації економічних систем, адже він відображає одну із сторін фундаментального протиріччя суспільства — відносну відокремленість індивідів, котрі його утворюють. В економічній сфері відокремленість набуває різних форм і по праву стає відправною точкою в дослідженні економічних процесів. Тому

мову варто вести не про виключення індивідуалізму з арсеналу наукового аналізу економічних систем, а про зміну підходів до розуміння його сутності, уточнення ключових положень та відмову від його абсолютизації.

Передусім індивідуалізм породжується власністю на засоби виробництва та на робочу силу. Під їх впливом виникає відокремленість людини в господарській сфері, формується її суспільний статус. Останній історично змінювався залежно від форм власності на засоби виробництва та рівня розвитку суспільного поділу праці. Відповідно до цього змінювався і рівень та характер відокремленості від суспільства в господарській сфері діяльності людей. Але, незважаючи на постійні зміни в рівні відокремленості та набуття економічними індивідами форм різних господарських суб'єктів, вона (відокремленість) залишається найбільш глибокою (сутнісною) рисою, що відображає статус людей в економічній системі.

Пов'язуючи природу індивідуалізму з власністю на засоби виробництва і робочу силу, важливо вказати на обмеженість існуючого його трактування, розробленого класиками маржиналізму. Адже в ньому зафіксовано лише той рівень відносної відокремленості економічних індивідів, який характерний для індивідуальної приватної власності та суспільного поділу праці, що склався на той час. Існує нагальна потреба відобразити в методологічному індивідуалізмі глобалізацію господарського життя суспільства та широке утвердження різних форм колективної приватної власності.

Максимально можливий рівень відокремленості, свободи дій економічних індивідів, притаманних індивідуальній приватній власності, знайшов своє відображення у знаменитому принципі *laissez faire*. Він символізував невтручання влади в господарську діяльність людей, а вислів французького фізіократа Венсана де Гурне «Дайте людям самим робити свою справу, дайте справам іти своїм ходом» (*laissez faire, laissez passer*) став формулою методологічного індивідуалізму, гаслом ліберальної моделі ринкових економічних систем.

У створенні моделі людини на засадах методологічного індивідуалізму брали участь багато представників класичної та

неокласичної теорії¹⁶⁶. Їх дослідження були у певний спосіб узагальнені родоначальником мейнстріму А.Маршаллом у праці «Принципи економічної науки». Характеризуючи особливості економічного життя «індустріальної епохи», він підкреслював, що «виникла відома самостійність і звичка кожного самостійно обирати свій шлях, віра у власні сили; обачність і разом з тим швидкість у виборі рішень та судженнях; звичка передбачати майбутнє і визначати курс дій з урахуванням подальших цілей»¹⁶⁷, що умовою такого економічного життя є свобода підприємництва.

Незважаючи на те, що методологічний індивідуалізм протягом багатьох десятиріч використовується як фундаментальне положення неокласичної теорії, однозначного та вичерпного його визначення не існує досі. Як правило, під ним розуміють репрезентативну середньостатистичну економічну людину, котра діє ізольовано. Вона має власну мету і діє заради власної вигоди, у якій не враховуються інтереси суспільства та інших партнерів. Риси економічної людини як узагальненого учасника економічних процесів є незмінними, як і суспільні умови діяльності, сталість котрих впливає із приватної власності на ресурси в її індивідуально-приватній формі. Ці умови передбачають економічну свободу та рівність економічних суб'єктів. Це дієздатна людина, яка має здібності та сили для досягнення власної мети. Самостійність, самодостатність та свідомо діяльність доповнюють характеристики принципів методологічного індивідуалізму.

Його метою є добування засобів існування для власного збереження і відтворення, хоча це зовсім не виключає піклування такого індивіда про інших людей. Ізольованість та егоїзм стають необхідними рисами економічного індивіда, оскільки лише за цих умов виникає можливість для оцінювання матеріальних благ, які він споживає. Таке оцінювання є необ-

---

¹⁶⁶ «Віксель, — писав у своїй нобелівській лекції Дж. Б'юкенен, — заслуговує загального визнання як основоположник сучасної теорії суспільного вибору через те, що в його дисертації 1986 р. мали місце три найважливіші елементи, на яких базується ця теорія: методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини» (homo economicus) і концепція політики як обміну» (*Б'юкенен Дж. Конституція економічної політики // Б'юкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике».* — Т. 1 / Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Р. М. Нуреев и др. — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 18).

¹⁶⁷ *Маршалл А. Основы экономической науки: Пер. с англ. / Предисл. Дж. М. Кейнса.* — М.: Эксмо, 2007. — С. 62, 65 (Антология экономической мысли).

хідним для вибору власних рішень і здійснюється через визначення переваг, що їх надає індивід окремим матеріальним благам відповідно до нагальності власних потреб та уподобань.

У виборі матеріальних благ, рішень та дій індивід спирається виключно на власні потреби, діє в умовах повної свободи і рівності. Будь-які суспільні обмеження не враховуються, а відокремленість його від суспільства набуває абсолютного значення.

Модель людини, побудована на принципах методологічного індивідуалізму, стали навіть порівнювати з поведінкою відомого Робінзона Крузо, вказуючи на повернення в економічну науку сумно відомої «робінзонади». Як влучно зазначив Дж. Б'юкенен, «фактично, Робінзон — це представник західноєвропейської цивілізації, раціонально мислячий, самостійний і багато в чому самодостатній індивід, який виник в епоху Нового часу»¹⁶⁸.

Іншою важливою характеристикою моделі людини в економіці, що спирається на методологічний індивідуалізм, є принцип раціональності дій економічного індивіда. В ньому знайшов своє відображення інший засадничий момент економічної системи — зв'язок між цілями діяльності та засобами (шляхами) їх досягнення. Забезпечення власних потреб індивід здійснює через максимізацію корисності відповідно до переваг, які він надає окремим благам. Тобто, спираючись на систему сформульованих ним переваг, він свідомо здійснює вибір такого варіанта забезпечення потреб, який принесе йому найбільшу корисність. Досить вдало зазначені ознаки раціональності сформулював В. С. Автономов: «Раціональність у більшості випадків означає максимізацію даної (будь-якої) цільової функції при певних обмеженнях, тобто вибір оптимальних засобів без будь-яких вимог до змісту самої мети»¹⁶⁹. Раціональна поведінка економічного індивіда стає своєрідною формою прояву його активної діяльності, процесу функціонування економічної системи, у якій має місце модель людини, побудованої на принципах індивідуалізму.

---

¹⁶⁸ Б'юкенен Дж. Конституция экономической политики // Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». — Т. 1 / Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Р. М. Нуреев и др. — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 489.

¹⁶⁹ Автономов В. С. Модель человека в экономической теории и других социальных науках // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. — 2-е изд. — М.: ГУ ВШЭ, 2001. — С. 29.

Живучість такої моделі людини зумовлена тим, що вона відображає основоположні сторони господарської діяльності людей — відокремлене, самостійне господарювання та вибір раціонального варіанта зв'язку між індивідуальними цілями, пов'язаними із забезпеченням власних потреб і засобами їх досягнення. У даній моделі неявно знайшла свій відбиток індивідуальна форма приватної власності на ресурси та суспільний поділ праці, що були характерними для «індустріальної епохи», ринкової економічної системи вільної конкуренції.

Така модель людини створювала серйозний фундамент неокласичної економічної теорії. Ключові положення індивідуалізму та раціональності дій економічних індивідів були непорушними передумовами будь-яких теоретичних досліджень, входили до «жорсткого ядра» останніх. Вони відкривали можливість для розуміння логіки ринкових процесів, що відбуваються в умовах вільної конкуренції, давали змогу ввести до аналізу кількісні характеристики цих процесів та використовувати апарат вищої математики, визначати (траєкторію) поведінку економічних індивідів і тенденцій змін в економічних системах. Ці та інші обставини високо підняли авторитет неокласичної теорії, сприяли утвердженню її як головної течії розвитку економічної науки протягом майже цілого століття.

Незважаючи на домінуючі позиції в економічній теорії «мейстріму», важливі її положення, і передусім принципи методологічного індивідуалізму і раціоналізм, були піддані серйозній науковій критиці. Вона міститься в численних працях різних авторів, серед яких слід відзначити праці російського ученого В. С. Автономова¹⁷⁰. Критичні зауваження стосувалися, як правило, (1) надмірної абстрактності теорії, перетворення її у «теорію класної дошки»; (2) неправомірних та необґрунтованих передумов аналізу, коли використовуються нереалістичні обмеження, за яких економічний індивід перетворюється в умовний нежиттєвий персонаж; (3) його поведінка оцінювалася з моральних позицій як егоїстично

---

¹⁷⁰ Див.: Автономов В. С. Модель человека в экономической науке. — СПб., 1998; Автономов В. С. Человек в зеркале экономической теории (очерк истории западной экономической мысли). — М., 1993; Автономов В. С. Поиск новых решений (модель человека в западной экономической теории 1900—1920-х годов) // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — Вып. 2. — М., 1990. — С. 187 та ін.

налаштованого, безпринципного з низькими морально-етичними якостями; (4) низьким прогностичним потенціалом, коли сформовані на її основі рекомендації призводили до погіршення становища, як це мало місце з так званим вашингтонським консенсусом.

Відповіддю на ці та інші обґрунтовані критичні зауваження були намагання зняти окремі обмеження, включити в аналіз підходи з інших теоретичних концепцій. Так, в останні десятиліття прихильники цього напряму економічної теорії стали активно використовувати окремі положення інституціоналізму при збереженні фундаментальних положень неокласичної теорії. Важливим кроком було уточнення Г. Саймоном раціональності та обґрунтування поняття обмеженого раціоналізму тощо. Разом з тим радикальних змін методологічні засади неокласичної теорії не зазнали, хоча саме з такими змінами, на нашу думку, пов'язаний новий етап у розвитку економічної науки. Тому перегляд змісту і ролі методологічного індивідуалізму і раціоналізму з позиції цивілізаційної парадигми пізнання суспільних процесів, оновлення понятійного апарату, що відображає поведінку людини в економічній системі, стають важливими кроками у формуванні альтернативних до неокласичної економічної теорії систем наукових знань.

Зазначена модель людини акцентує увагу на розгляді перебігу економічних процесів з позиції економічного індивіда, реалізує атомістичний підхід і залишає поза увагою інших учасників, і передусім функціонування економічної системи в цілому. Її обмеженість полягає в однобічності відображення реального стану людини, в абсолютизації відокремленості індивідів і неврахуванні відносності та історичних змін в її формах, недопустимому абстрагуванні від зв'язків, що поєднують економічного індивіда з іншими людьми та суспільством у цілому. Саме через це такого індивіда в літературі називають бездумним калькулятором, який прораховує варіанти максимальної корисності.

Його раціоналізм відображає лише власні цілі індивіда, до того ж обмежені виключно економічною сферою, і не враховує того факту, що власні інтереси можуть бути сформульовані ним лише відносно цілей та інтересів інших людей. Випускається з

уваги, що значна частина засобів досягнення власних інтересів економічного індивіда не належать йому¹⁷¹, а реалізація власних цілей стає можливою лише у разі досягнення спільних цілей. Максимізації корисності благ індивід може досягти саме завдяки спільній діяльності, що спирається на спільні цілі.

Методологічний індивідуалізм та раціоналізм у неокласичній економічній теорії потребують подальшого розвитку, пов'язаного зі зняттям обмеженості їх поведінки та подолання високого рівня абстрактності аналізу економічних процесів. Не випадково головна критика на адресу неокласичної економічної теорії, що ґрунтується на цих принципах, пов'язана з відірваністю її ключових положень та висновків від практики. Як підкреслював В. С. Автономов, «відношення між економічною людиною і людиною, яка бере участь у реальному господарському житті, — це відношення навіть не між теорією і практикою, а між передумовами теорії і практики»¹⁷².

Більше того, модель економічного індивіда, побудована на засадах індивідуалізму, потребує не лише зняття відомих обмежень та точнішого відображення його статусу (урахування відокремленості людини від суспільства і залежності від нього), відображення в раціоналізмі його дій не лише максимізації отриманої корисності, а й суспільних умов, що дають змогу досягти індивідуальних цілей. Прийняте в існуючій моделі людини розуміння раціональності «має сенс лише в умовах параметричного середовища на дії суб'єктів»¹⁷³ і потребує суттєвої корекції. Насправді ринкове середовище, у якому діє економічний індивід, відіграє вирішальну роль у виборі варіанта його поведінки, а тому в понятті раціональності необхідно відобразити такий вплив.

Необхідно змінити кут зору на мету побудови такої моделі, вона має слугувати не лише пізнавальним цілям, а стати «інструментом при поясненні логіки ринкових і соціальних стру-

---

¹⁷¹ Дж. фон Нейман та О. Моргенштерн підкреслюють, що максимізація індивідом результату неможлива там, де «не всі аргументи перебувають під його контролем», так як діють кілька індивідів, то неможливо максимізувати одночасно дві функції — «найбільш повного задоволення потреб найбільшого числа людей» (Нейман Дж., Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение: Пер. с англ. — М.: Наука, 1970).

¹⁷² Автономов В. С. Модель человека в экономической теории и других социальных науках // Истоки. Вып. 3. — М., 2001. — С. 25.

¹⁷³ Там само. — С. 34.

ктур»¹⁷⁴. Модель людини має бути спрямована на дослідження організації економічних систем, розкривати напрями та форми активної перетворювальної діяльності людей в економічних процесах.

Методологічно така модель спирається на системний аналіз господарської сфери суспільства та на організаційний аспект її функціонування. У ній вирішальне значення має цілісність економічної системи та вплив цілісності на всі економічні процеси. Економічні індивіди розглядаються не як середньостатистичні, узагальнені учасники економічних процесів, а як елементи, що перебувають на різних рівнях економічної системи і тому є відмінними між собою¹⁷⁵. Реалізуючи функції цілого, вони активно діють, набувають якості економічних суб'єктів. Формування економічних суб'єктів та їх взаємодія в межах економічної системи є найбільш глибокими характеристиками нової моделі людини. Принципи суб'єктності пронизують усі аспекти діяльності економічних індивідів, набувають методологічного значення і тому стають основою нової моделі людини в науковому аналізі сучасних економічних систем.

Принципи суб'єктності передбачають при розгляді головної проблеми економічної науки¹⁷⁶ — пошук причин та джерел багатства народів — у центр уваги ставити людину, яка є організуючою та рушійною силою економічних процесів, дослідження механізму спонукальних мотивів її діяльності. Саме з мотивацією діяльності економічних суб'єктів пов'язані всі результати суспільного виробництва. Не випадково А. Маршалл, характеризуючи економічну науку, писав: «Предметом її досліджень є переважно ті спонукальні мотиви, котрі найбільш сильно і найбільш стійко впливають на поведінку людини в господарській сфері»¹⁷⁷. Подібні ідеї висловлювали й інші до-

---

¹⁷⁴ Автономов В. С. Модель человека в экономической теории и других социальных науках // Истоки. Вып. 3. — М., 2001. — С. 45.

¹⁷⁵ В. С. Автономов звертає увагу на неприйнятність ситуації, у якій «навіть такі класичні суб'єкти економічної теорії, як «домогосподарство» (households) і «фірма», по суті, розглядаються економістами як індивіди» (Автономов В. С. Модель человека в экономической теории и других социальных науках // Истоки. Вып. 3. — М., 2001. — С. 31).

¹⁷⁶ Призначенням (місією) кожної економічної системи є забезпечення суспільства необхідними благами. Дослідження економічних процесів, що дають змогу створювати блага відповідно до постійно змінюваних потреб, стає центральною проблемою економічної науки.

¹⁷⁷ Маршалл А. Основы экономической науки: Пер. с англ. — М.: Эксмо, 2007. — С. 68 (Антология экономической мысли).

слідники суспільних процесів¹⁷⁸, пов'язуючи діяльність людей з першопричиною суспільного (у тому числі й економічного) розвитку.

Принципи суб'єктності дають змогу змінити погляд на роль та місце людини в процесі створення і споживання благ: перейти від традиційного для економічної теорії аналізу затрат робочої сили, дій людини як одного з факторів виробництва до розгляду її як організуючої та рушійної сили економічних процесів, до мотивів та стимулів діяльності людей. Такий підхід відкриває шлях до системного дослідження рушійних сил, пов'язаних не лише з перевагами економічних потреб, до розгляду всього спектра потреб і здібностей людей, мотиваційних механізмів їхньої діяльності, розвитку самої людини. Людиноцентричність усіх суспільних процесів тут набуває конкретного виразу: людина в господарській сфері не змінюється і не витісняється дослідженням вартості, ціни, грошей та інших важливих, але все ж таки вторинних категорій та процесів. Останні розглядаються з позиції діяльності економічних суб'єктів і тому потребують суттєвих уточнень.

Відкривається можливість значно ширше і повніше відобразити роль суспільної свідомості в діях людей, яка не обмежується лише традиційним вибором найбільш раціонального варіанта дій для отримання економічної вигоди. В аналізі економічних процесів потрібно урахувати і вплив цивілізаційних факторів, морально-етичних та культурних феноменів, характерних для кожного суспільства. Це дає змогу застосувати таку модель людини в економічній системі не лише до суспільств Західної цивілізації, а й для аналізу економічних процесів у клерикальних країнах та суспільствах із домінуючими колективістськими засадами.

Перспективність моделі людини, побудованої на принципах суб'єктності, дає змогу охопити економічні процеси, що відбуваються на основі позаринкового обміну, коли досягнення еквівалентності у зв'язках між людьми неможливе і не є головним. Такі процеси, як правило, не мають конкретного виразу і пов'язані з

---

¹⁷⁸ Е. Бем-Баверк наголошував: «При поясненні соціальних законів необхідно добиратися до рушійних мотивів, якими визначаються дії індивідів, або приймати ці дії за вихідний пункт» (*Е. Бем-Баверк. Основы теории ценности хозяйственных благ.* — М., 1992. — С. 342).

новими знаннями та їх поширенням, соціальною спрямованістю тощо. Економіка сучасних суспільств втягує дедалі більше факторів, вартісна оцінка яких має ірраціональний характер. Господарські системи скандинавських країн, Австрії, Німеччини та багатьох інших держав мають чітку орієнтацію на отримання соціального ефекту, а не економічної вигоди окремих суб'єктів. Принципи суб'єктності дають можливість глибше пізнати механізми, що діють у соціально орієнтованих економічних системах.

Важливим є також і те, що модель людини, побудована на принципах суб'єктності, дає можливість на якісно іншому рівні розкрити суть та показати основоположну роль власності на засоби виробництва та робочу силу у функціонуванні економічних систем. Більше того, найглибші характеристики даної моделі випливають саме з аналізу власності на ресурси і пов'язані з ключовим протиріччям суспільного розвитку в господарській сфері — відносною відокремленістю та залежністю людей від суспільства, яке вони утворили.

Принципи суб'єктності характеризуються не лише встановленням певного рівня відносно відокремленості економічних індивідів, а й їх суспільної залежності, характер якої змінюється на кожному історичному етапі його розвитку. Він знаходить своє відображення, по-перше, у встановленні певного місця в структурі економічної системи економічних індивідів. Тобто принципи суб'єктності передбачають розгляд не однотипного індивіда, а всю множину реально діючих суб'єктів, формування суб'єктної структури економічної системи. Принципи суб'єктності вимагають розглядати перетворення одновимірних економічних індивідів в економічних суб'єктів, що відрізняються своїм становищем, цілями та функціями в економічній системі. Класифікація економічних суб'єктів, що діють в економічній системі конкретного суспільства, і є одним із перших проявів моделі людини, побудованої на засадах суб'єктності.

По-друге, відображення у зазначеній моделі суспільної залежності економічних індивідів передбачає встановлення всієї сукупності його зв'язків. Актуальним є виявлення характеру зв'язків (їх еквівалентності, нерівноправності, співробітництва тощо), форми зв'язків (ієрархічних, мережних), їх детермінованості, стохастичності чи хаотичності та ін.

По-третє, власні цілі економічний суб'єкт формує не лише на основі переваг, що він надає певним благам відповідно до нагальності своїх потреб, а й з урахуванням зв'язків з іншими економічними суб'єктами. Тому важливим стає визначення спільних цілей і встановлення особистих цілей індивідів. При цьому вирішального значення набувають цілі економічної системи та вплив з боку цілісності системи на окремих економічних індивідів. Статусу економічних суб'єктів вони набувають лише тоді, коли долається абсолютизація його власних цілей, а діяльність обумовлюється досягненням взаємоузгоджених цілей.

По-четверте, принципи суб'єктності означають, що діяльність економічних індивідів відбувається не як автономний прояв активності заради власних вигід, а у формі взаємодії, на основі реалізації всієї сукупності економічних зв'язків, направлених на досягнення цілей усієї системи. Раціональність дій економічних суб'єктів визначається не лише з позицій окремого індивіда, а й з урахуванням інтересів тих суб'єктів, з яким він взаємодіє, відображає суспільні інтереси.

По-п'яте, і це, на нашу думку, є найважливішим: принцип суб'єктності реалізує практичну орієнтованість економічної науки, є одним із перших кроків, спрямованих на подолання відокремленості теорії (яка присвячує свої дослідження пізнанню економічних процесів) від практики. Принцип суб'єктності використовується при розгляді реально функціонуючих (а не абстрактних) економічних процесів, при аналізі конкретної свідомої діяльності економічних суб'єктів. Він дає можливість розкрити свідому організацію взаємодії між ними, спрямовану на досягнення спільних та індивідуальних цілей. Принцип суб'єктності входить до категоріального ряду, що відображає організаційний аспект економічних систем, динамізм їх функціонування та розвитку.

Принципи суб'єктності і побудована на їх основі модель людини в економічній системі дають змогу ідентифікувати економічних суб'єктів кожної економічної системи, виявити особливості організаційної структури, основні форми економічних суб'єктів та специфіку їх взаємодії. Розгляд цього питання передбачається в наступних розділах даної праці.

РОЗДІЛ 5. СУБ'ЄКТИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Структурна будова кожної економічної системи обумовлюється первісними функціями, притаманними їй як цілісному утворенню. Функціональні характеристики економічної системи, розглянуті у попередніх розділах книги, необхідно доповнити аналізом суб'єктної структури. Значимість останньої зумовлена ключовою роллю економічних суб'єктів в організації економічних систем, дією принципу людиноцентричності в економічних та інших суспільних процесах. Економічні суб'єкти уособлюють рушійні сили, які приводять у рух економічні системи, і є одним із базових понять, що відображають динамізм економічних систем.

Як відомо, кожний структурний напрям економічних систем передбачає визначення елементів, що належать до даної структури, їх місцезнаходження і, відповідно до цього, зв'язків, які виникають між ними. Причому характер та форма зв'язків відіграють вирішальну роль в аналізі будь-якої структури. Тому вихідним моментом у дослідженні суб'єктної структури економічних систем є визначення в них місця економічних індивідів, умов набуття ними статусу економічних суб'єктів та аналіз характеру і форм зв'язків, що виникають між ними.

Формування суб'єктної структури економічних систем є одним з аспектів її організації і передбачає надання економічним суб'єктам конкретних форм, певної ідентичності (персоналізації). Вони набувають як індивідуальних, так і колективних форм, виконують роль різноманітних економічних організацій та установ. Детальний аналіз цих форм відкриває шлях до класифікації суб'єктів економічних систем, установлення тенденцій у розвитку їх структурної будови.

Пізнання природи економічних суб'єктів здійснюється за двома напрямками. Перший передбачає подолання нереалістичних обмежень, що використовуються в моделі людини, побудованої на засадах методологічного індивідуалізму. Ідеться про розширення умов діяльності економічних індивідів, коли

відносна відокремленість їхньої діяльності доповнюється аналізом суспільної залежності. Економічний індивід набуває свого статусу лише за умови урахування як відокремленості, так і залежності.

Другий напрям дослідження сутнісних рис економічних суб'єктів пов'язаний із реалізацією організаційного підходу до економічної системи, де розглядається роль економічних суб'єктів в її функціонуванні. Він включає виявлення причин активності економічних суб'єктів, усього комплексу спонук та мотивів діяльності, рушійних сил економічних процесів, що тією чи іншою мірою відображають активність суб'єктів.

Не викликає заперечень ключове положення методологічного індивідуалізму, що «саме індивід є первинним агентом на соціальній та історичній сценах, тоді як соціальний устрій є вторинним і його можна змінити лише в результаті індивідуальних дій»¹⁷⁹. Але визнання первинності індивіда не повинно приводити до штучного протиставлення його суспільству, в результаті чого не враховується суспільна сутність індивіда. У мотивах його поведінки має місце вплив з боку суспільних цілей, суспільної свідомості. Не варто забувати застереження А. Маршалла: «Економісти, як і представники інших суспільних наук, мають справу з індивідами переважно як із членами суспільного організму»¹⁸⁰, і розглядати їх ізольовано, абсолютизувати відокремленість — помилково.

Дійсна проблема полягає не в пошуках первинності взаємопов'язаних сутностей, а в розумінні природи активності індивідів, розкритті причин його практичної (перетворювальної) діяльності, цілей, які він реалізує. Функціонування економічної системи як цілісного суспільного утворення забезпечується діями економічних індивідів, котрі займають різні місця в її структурі, мають різні цілі та мотиви діяльності. Особливості їх розташування, завдань, які вони виконують, дають змогу їх кваліфікувати як економічних суб'єктів, що формують суб'єктну структуру системи.

---

¹⁷⁹ Анап'їн О. И., Одинцова М. И. Методология экономической науки. Современные тенденции и проблемы // Истоки. — М., 2000. — Вып. 4. — С. 125.

¹⁸⁰ Маршалл А. Основы экономической науки: Пер. с англ. — М.: Эксмо, 2007. — С. 77 (Антология экономической мысли).

5.1. *Поняття економічного суб'єкта*

Організаційний підхід до економічних систем не може бути обмежений лише використанням моделей людини в економічних процесах. Адже він передбачає не тільки пізнання останніх, зняттям якого і слугують відповідні моделі людини, а й відображення предметно-перетворювальної діяльності людей у господарській сфері суспільства. Виникає необхідність перейти від узагальненого образу економічної людини чи економічного індивіда до конкретних персонажів, які діють на різних структурних рівнях економічної системи, мають різні цілі та функції, різні здібності тощо. Поняття економічного суб'єкта повинно відображати особливості економічних індивідів. Так, з'являється поняття економічного суб'єкта як множини активно діючих людей, кожен з яких представляє різних економічних індивідів, котрі перебувають на відповідних рівнях економічної системи. Чисельність та суспільні форми економічних суб'єктів залежать насамперед від рівня диференціації економічних систем і постійно змінюються в процесі розвитку господарської сфери суспільства. Так, наприклад, у ролі економічних суб'єктів сучасної ринкової економічної системи виступають власники капіталу, землі чи грошей, банкіри, торговці, власники робочої сили, підприємці, наймані працівники та ін.

Класифікація економічних суб'єктів певної економічної системи може здійснюватися за кількома критеріями: за місцем та функціями в економічній системі, особистими та спільними цілями, сукупністю економічних зв'язків, що поєднують їх з іншими складовими системи, мотивами діяльності тощо.

Як відомо, в макроекономіці виділяють трьох¹⁸¹ суб'єктів економічних систем окремих країн — домогосподарства, фірми і державу, а іноземних учасників господарських процесів розглядають у статусі нерезидентів економічної системи. Однак такий підхід відображає скоріше сектори економіки, між якими здійснюється кругообіг ресурсів, доходів та результатів

---

¹⁸¹ Економічна теорія: макро- і мікроекономіка / За ред. З. Ватаманюка та С. Панчишина. — К.: Альтернатива, 2001. — С. 102.

діяльності. Відбиваючись у системі національних рахунків, зазначені сектори являють собою різноякісні утворення, між якими формуються певні взаємозв'язки. Вони слугують для встановлення закономірностей взаємозв'язків та пропорцій, тенденцій у змінах результатів господарської діяльності. У них реалізується традиційний для економічної теорії підхід, пов'язаний із дослідженням матеріальних благ і послуг (багатства), у тому числі і доходів людей, а не самих людей. «Економічна теорія, — зазначає В. С. Автономов, — по суті, цікавиться поведінкою не людей, а економічних показників — цін, обсягів виробництва і т.д.»¹⁸². Виокремлені в економічних системах домогосподарства, фірми (підприємства) і державу важко назвати економічними суб'єктами з огляду на те, що в них не акцентується увага на людях та мотивах їхньої діяльності. Скоріше за все вони відображають структурні частини економічної системи, які різняться між собою різною участю у загальному процесі виробництва та споживанні матеріальних благ і послуг.

Суб'єктний підхід передбачає перенесення акцентів із результатів діяльності людей та отримання ними доходів на самих індивідів, їхні суспільні риси, мотиви діяльності. Адже економічні результати діяльності людей визначаються саме рівнем суспільної зрілості індивідів та суспільними умовами діяльності. Фактично йдеться про більш широкий погляд на людей у господарській сфері суспільства. Вони є не лише носіями робочої сили, а й свідомими учасниками економічних процесів, що володіють різними професійними компетенціями, особистими цілями, світоглядністю тощо. Розкрити поняття економічного суб'єкта означає визначити перелік суспільних рис індивідів, що набувають певної специфіки і дають змогу тим самим віднести окремих індивідів до різних груп економічних суб'єктів, та суспільні умови, у яких вони такими стають.

Погляд на індивідів з боку цілісності економічної системи, тобто реалізація підходу, протилежного атомістичному розгляду економічних індивідів, передбачає аналіз не лише їх місця в структурі системи, а й нових суспільних рис, зумовлених

---

¹⁸² Автономов В. С. Модель человека в экономической науке и других социальных науках // Истоки. — М., 2001. — Вып. 3. — С. 43.

цілісністю економічної системи, а також суспільних умов, у яких вони діють. Тобто природа економічних суб'єктів не може бути розкрита поза межами середовища, у якому вони перебувають. У понятті економічного суб'єкта поєднані принаймні три важливі складові: характеристики, притаманні відносно відокремленому індивіду; суспільні риси, що відображають його суспільну залежність у господарській сфері; суспільні умови, необхідні для його активної діяльності.

Суспільні умови діяльності економічних суб'єктів визначають їхнє становище як елементів економічної системи, що означає наявність зовнішніх сил, які впливають на них. Діяльність економічних суб'єктів своїм джерелом має прояв внутрішніх сил, якими володіє індивід. Водночас ці сили формуються під впливом інших суб'єктів, дії суспільних стимулів. Тому поняття економічного суб'єкта характеризується не лише діалектичною єдністю відносної відокремленості та суспільної залежності індивідів, а також притаманними їм мотивами і стимулами діяльності. Останні дають змогу розкрити сутнісну рису економічних суб'єктів — постійне перебування економічних індивідів у стані активних дій, їхнє дієвісне начало. Поняття економічного суб'єкта належить до ряду категорій і понять, що характеризують динамізм економічних процесів, і цим принципово відрізняється від поняття економічного індивіда.

Урахування зовнішнього (з боку суспільства та його економічної сфери, глобальних факторів) впливу на економічних індивідів веде до постійних змін, що відбуваються з ними та в їхній діяльності. Стан перманентних змін, подолання закріпленості статусу — важлива риса економічних суб'єктів, яка допомагає зрозуміти причини постійних змін, що відбуваються з економічними суб'єктами, причини зміни їхньої суспільної ролі та переходу до інших груп суб'єктів, набуття ними інших суспільних форм.

Як уже зазначалося, організаційний підхід до економічної системи суспільства та її суб'єктів передбачає урахування як характеристик, що відображають її стан (у статиці), логіку та закономірності будови (з боку пізнання), так і характеристик реально функціонуючої економічної системи, діяльність лю-

дей під впливом системи стимулів і мотивів. У понятті економічного суб'єкта втілюються риси індивідів, що були встановлені та відображені в моделях економічної людини, економічного індивіда і властивості, що формуються в індивідів у результаті практичної діяльності. Іншими словами, в понятті суб'єкта втілюються риси, що формуються під впливом відокремленого існування (риса економічної людини та економічного індивіда), а також риси, породжені суспільною залежністю, під впливом цілісності системи. Тому виникає необхідність ще раз звернутися до викладеної в науковій літературі та попередніх розділах характеристики економічного індивіда і проаналізувати, як він відображається у рисах економічного суб'єкта.

Значимість поняття економічного індивіда зумовлена, як уже зазначалося, принаймні двома важливими обставинами. Поняття економічного індивіда дає змогу розкрити одну із сторін основного протиріччя суспільного розвитку — відносну відокремленість людини в економічній сфері суспільства. Звідси випливає об'єктивна необхідність постійного наростання свободи людини та її індивідуального розвитку. Друга обставина пов'язана з тим, що економічний індивід був і залишиться в майбутньому першоджерелом рушійних сил суспільного розвитку. Тому важливою є наукова характеристика економічного індивіда, чітко окреслення його ключових рис та обставин, під впливом яких вони можуть змінюватися. Саме ці риси стають відправною точкою при дослідженні економічних суб'єктів.

Узагальнюючи значні наукові здобутки в розумінні природи економічних індивідів, на наш погляд, можна виділити п'ять його ключових характеристик. По-перше, розуміння економічного індивіда як людини, яка самостійно (відносно відокремлено) і вільно господарює і має власність на ресурси. Ця власність стає основою для визначення статусу економічного індивіда в економічній системі його цілей та поведінки. І оскільки розглядається абстракція абсолютної відокремленості, своєрідний варіант Робінзонади, то і власність виступає в індивідуально-приватній формі. І хоча історично існували різні форми власності на ресурси, а відповідно — різні рівні відокремленості господарської діяльності індивідів, власність

у її індивідуально-приватній формі розглядалась як одна з передумов поведінки індивідів в економічній сфері суспільства без належного аналізу її ролі.

По-друге, у понятті економічного індивіда знаходить свою конкретизацію та подальший розвиток інша важлива риса економічної людини — свідома поведінка. Цю якість економічний індивід реалізує за допомогою вибору певного варіанта дій, який (вибір) спирається на оцінку граничної корисності благ, що він використовує для виробничих цілей чи для споживання. Індивідуалістичний характер свідомості проявляється в тому, що вибір здійснюється з позиції нагальності його потреб, переваг, яких він надає окремим благам, тобто виступає у формі суб'єктивної оцінки. Маржинальний аналіз показує, чому вирішальну роль в економічних процесах відводять економічному індивіду, як формуються його цілі та мотиви поведінки. Поведінка здійснюється через свідомий вибір варіанта, який і розглядається з позиції теорії граничної корисності.

По-третє, для економічного індивіда більш чітким є встановлення зв'язку між його цілями та засобами їх досягнення. Вони обираються заради виключно індивідуальних інтересів, з метою отримання максимально можливої корисності. Так з'являється важлива характеристика економічного індивіда — раціоналізм його поведінки, для якої характерним є не просто отримання вигоди, а досягнення максимально можливого результату, що оцінюється індивідом із позиції граничної корисності. Раціоналізм економічного індивіда полягає у свідомих діях щодо отримання найбільших результатів, оцінених з позиції його індивідуальних цілей.

По-четверте, змінюються мотиви поведінки економічного індивіда. Якщо для економічної людини вони пов'язувалися з володінням багатства, то для економічного індивіда характерним є сам процес його накопичення, гонитва за багатством. Такий мотив дій економічних індивідів пов'язаний із раціоналізмом, із намаганням щоразу обрати такі способи досягнення цілей, які ведуть до максимально можливих результатів. Максимізація корисності, пов'язаної з матеріальними благами і послугами, невідворотно веде до їх безмежного накопичення в матеріальній чи грошовій формах.

По-п'яте, умови, в яких діє економічний індивід, характеризуються як стабільні і тому не впливають на зміну його поведінки. Параметричність середовища діяльності економічного індивіда відображає його абсолютну відокремленість від суспільства, вказує на виключно індивідуальний характер дій.

Підсумовуючи, можна сказати, що основний персонаж теоретичних побудов і аналітичних досліджень неокласичної економічної теорії — економічний індивід — являє собою людину, яка має приватну власність на ресурси, що дає їй можливість самостійно і раціонально здійснювати господарську діяльність, мотивом якої є прирощення (накопичення) багатства (максимізація корисності) в незмінних умовах ринкового середовища. Теоретичним обґрунтуванням цих та деяких інших характеристик економічного індивіда є принципи методологічного індивідуалізму, згідно з якими природа економічної людини та її поведінка розглядаються виключно з позиції відокремленого існування.

Розуміючи всю нереалістичність такого бачення суспільних умов діяльності економічного індивіда, неокласична економічна теорія почала поступово їх змінювати, звертаючи увагу на їх невизначеність та на неповноту інформації, необхідну для прийняття раціональних рішень. А якщо до цього додати сумніви, на які вказав Г. Саймон, щодо здатності економічного індивіда належно оцінити навіть отриману інформацію про середовище, у якому йому необхідно діяти, то стає зрозумілим висновок про обмежену раціональність його дій. Так були посилені сумніви стосовно основної опори в характеристиці економічного індивіда — розгляд його природи та дій виключно в умовах відокремленості.

Під впливом нереалістичності та невідповідності вимогам практики поняття економічного індивіда почало втрачати свій евристичний потенціал і стало одним із бар'єрів на шляху розвитку економічної теорії. До того ж воно не піддавалося модернізації на основі нових методологічних підходів, пов'язаних із застосуванням принципів системного аналізу в дослідженні суспільних процесів. Тому виникла необхідність точнішого відображення людини в економічних процесах на основі прин-

ципів суб'єктності, характеристики людини в економічних процесах як економічного суб'єкта.

Поняття економічного суб'єкта покликане відобразити не лише відокремлене господарювання людей (для цього існує поняття економічного індивіда), а й суспільну їх залежність. Для пізнання природи економічних суб'єктів необхідно розкрити форми суспільної залежності економічних індивідів та зміни, що відбуваються під впливом такої залежності. І так як форми суспільної залежності історично змінюються, то відображення цих змін дає змогу показати генезис економічних суб'єктів, їх розвиток у часі.

Розглянуті вище основні риси економічного індивіда, який з урахуванням суспільної залежності набуває нового статусу, суттєво змінюються і разом з новими якостями є вже характеристиками економічних суб'єктів. Тому для розкриття природи економічних суб'єктів необхідно визначити основні форми суспільної залежності економічних індивідів та еволюцію їх характеристик, що відбувається під впливом такої залежності.

Як було показано в попередніх розділах даної роботи, суспільна залежність виникає і розвивається внаслідок диференціації спочатку родоплеменних об'єднань людей, а згодом і суспільств. В економічній сфері диференціація здійснюється через розвиток двох пов'язаних між собою процесів — суспільного поділу праці та формування і розвитку власності на засоби виробництва. Економічні індивіди постійно перебувають під впливом виробничої (породженої поділом праці) та соціальної (породженої власністю на засоби виробництва) залежності. Тому на характеристики економічних суб'єктів вирішальний вплив справляють зазначені суспільні чинники та суспільна свідомість, що є однією з найглибших характеристик суспільної природи людей, їх єдності, могутнім інтеграційним фактором відносно відокремлених людей.

Природа економічних суб'єктів не вичерпується змінами в характеристиках економічних індивідів під впливом різних форм їх суспільної залежності. Зміни в розумінні природи економічних індивідів та умов їхньої діяльності досить успішно досліджує один із сучасних напрямів неокласичної еконо-

мічної теорії — неоінституціоналізм. Свідченням цього є досягнення останніх десятиліть, пов'язані із розробленням питань обмеженої раціональності, економіки права, теорії контрактів, теорії прав власності та ін.

Принципово важливим для розуміння природи економічних суб'єктів є їх місія як основних персонажів предметно-перетворювальної діяльності, організаторів та рушійних сил економічних процесів. Тому сутнісною характеристикою економічних суб'єктів є реалізація активної діяльності людей, виявлення сил, що їх забезпечують. Енергія руху, сили та вектори їх прикладання стають якісно новими характеристиками, що відображають природу економічних суб'єктів, які дають змогу розкрити динамізм економічних систем. Це передбачає включення до аналізу економічних суб'єктів їхніх потреб та здібностей, інтересів та стимулів, розгляд усього комплексу спонукально-мотиваційних механізмів. У результаті цього виходимо на шлях розв'язання однієї з найглибших проблем, поставленої ще класиками економічної теорії, — проблеми спонук та мотивів діяльності людей.

Поняття економічного суб'єкта насамперед дає змогу зняти штучне протиставлення та реалізувати діалектичну єдність двох сторін суспільного індивіда. Ідеться про протиставлення і схоластичну дискусію стосовно первинності людини чи суспільства (колективу), індивідуалізму та холізму. В економічному суб'єкті, з одного боку, органічно поєднуються його суспільна природа, детермінованість суспільством, а з іншого — відокремлена та самостійна активна діяльність. Л. І. Абалкін ці дві сторони називає глобальними мегатрендами суспільного розвитку, коли один відображає утвердження самоцінності людини, забезпечення її прав і свобод, а другий — подолання відчуженості людей та розвиток різних форм колективістських начал. Їх протиставлення є недопустимим: «Напевне прийшов час усвідомити, що ці два мегатренди не виключають, а збагачують та доповнюють один одного. Очевидно, що протиставлення індивідуалізму і колективізму — надумана дилема»¹⁸³. Такі самі ідеї висловлювали ще прибічники німецької історич-

---

¹⁸³ Абалкин Л. И. Размышления о долгосрочной стратегии, науке и демократии // Леонид Абалкин. Страницы исторической памяти. — М.: Ин-т экономики РАН, 2007.

ної школи, американські інституціоналісти та інші автори. А. Маршалл, віддаючи належне ролі індивідів, підкреслював, що «відправним пунктом у дослідженні більшості економічних проблем мають служити мотиви, що рухають індивідом, який розглядається не як ізольований атом, а як учасник будь-якої професії чи виробничої групи»¹⁸⁴.

Однією з найглибших форм прояву діалектичної єдності зазначених сторін економічних суб'єктів є наявність у них власності на ресурси, необхідні для забезпечення свого життя, а історичні форми власності відображають розвиток економічних суб'єктів. Як було показано в попередніх розділах, власність виникає в момент відносного відокремлення індивіда від суспільства, стає умовою його самостійного господарювання і водночас є засобом реалізації його суспільної залежності. Права власності на ресурси, їх обсяг та способи забезпечення встановлюються економічним центром (державою) і з його допомогою визначається статус економічних індивідів в економічній системі. Фактично суспільна залежність економічних індивідів реалізується через установаження відповідних прав власності, формування зв'язків між економічним центром (державою) та економічними індивідами. Завдяки цим зв'язкам економічні індивіди займають відповідне місце у структурі економічної системи, що має вирішальне значення у набутті ними рис економічних суб'єктів. Економічним суб'єктом стає людина (чи люди), що володіє ресурсами, необхідними для створення матеріальних благ та послуг, і згідно з цим займає певне місце в структурі економічної системи.

Іншою формою суспільної залежності економічних суб'єктів, як відомо, є залежність, зумовлена суспільним поділом праці, який також впливає на їх функції та місце в структурі економічної системи. Але в цьому разі маємо справу не з соціальною, а з виробничою структурою, з певним місцем людей у галузевій чи професійній структурі суспільного виробництва. Економічні суб'єкти завжди перебувають одночасно в соціальній і виробничій залежності, а тому вони характеризуються

---

¹⁸⁴ *Маршалл А.* Основы экономической науки: Пер. с англ. — М.: Эксмо, 2007. — С. 78 (Антология экономической мысли).

як суб'єкти відповідних галузей суспільного виробництва чи суб'єкти певних видів професійної діяльності.

Отже, економічним суб'єктом може бути лише власник, який відповідно до наявного у нього обсягу прав власності використовує належні йому ресурси у певній сфері виробничої чи професійної діяльності. Реалізувати себе як економічного суб'єкта людина може лише через формування економічних зв'язків з іншими суб'єктами та економічним центром системи. Тому конкретна характеристика економічних суб'єктів, їх класифікація визначаються сукупністю горизонтальних (з іншими економічними суб'єктами) та вертикальних (насамперед з економічним центром) економічними зв'язками.

Пов'язуючи суть економічних суб'єктів з реалізацією прав власності на ресурси і залежністю, зумовленою його місцем у системі поділу праці, з формуванням та здійсненням усієї сукупності економічних зв'язків, що виникають при цьому, ми доходимо висновку, що економічному суб'єкту іманентна активність, коли дієвість є нормальним (адекватним його природі) станом. Тому економічний суб'єкт є персонажем реально функціонуючої економічної системи, а не її теоретичної моделі, поняттям, що відображає динамізм економічних процесів, ключовою постаттю організації економічної системи.

Поняття економічного суб'єкта дає змогу розкрити організаційний підхід до економічної системи, показати людину не лише як таку, що пізнає закономірності економічних процесів (як це відображено в класичній та неокласичній економічних теоріях), а як особу чи колектив, котрі на основі отриманих знань здійснюють предметно-перетворювальну діяльність (володіють мистецтвом практичних дій). Здатність сприймати, аналізувати і діяти відповідно до отриманої інформації стає важливою рисою економічного суб'єкта. На наш погляд, включити до системи наукових понять і категорій, що відображають динамізм економічної системи, поняття економічної інформації можна лише на рівні економічного суб'єкта, показати її як специфічний ресурс його діяльності.

Тобто в характеристиці економічних суб'єктів з'являється ще одна сутнісна риса — його діяльність спирається на економічну інформацію, природу і значимість якої належною мірою

ще не розкрила сучасна економічна наука. Як правило, її розглядають як один із ресурсів діяльності економічних суб'єктів і тим самим відносять до специфічних об'єктів власності, розглядають крізь призму прав власності. На нашу думку, такий підхід лише частково відображає значення феномену інформації та її всезростаючої ролі в економічних процесах. За своєю природою інформація є однією із форм надзвичайно важливого явища, притаманного всім суспільним процесам, — суспільної свідомості. Як було показано вище, системний підхід вимагає урахування не лише індивідуального рівня свідомості, а й впливу колективної (суспільної) свідомості, яка відображає важливий напрям залежності індивідів від суспільства. Прояви суспільної свідомості та вплив на поведінку економічних суб'єктів значно масштабніші й пов'язані з формуванням професійної компетенції економічних суб'єктів (здатності до професійної діяльності), деревом цілей, відповідно до яких вона діє, мотивами та стимулами, що спонукають його до дій, тощо.

Здатність економічних індивідів осмислювати та усвідомлювати умови й цілі своєї діяльності робить можливим набуття ними якостей економічного суб'єкта. Не випадково Фіхте пов'язував саму суть суб'єкта з притаманною людям суспільною свідомістю. Кожен суб'єкт із різною глибиною оволодіває створеними багатьма поколіннями людей надбаннями матеріальної та духовної культури, розвиває свої здібності, набуваючи своїх неповторних рис, формує власну індивідуальність.

Важливою обставиною, яка дає змогу розкрити роль суспільної свідомості у формуванні та діяльності економічних суб'єктів, є урахування факту її існування лише в головах окремих людей. Носіями свідомості є окремі суб'єкти, що і робить їх індивідуальностями. На цю обставину звертав увагу П. В. Копнін, коли писав: «Під суб'єктом ми розуміємо не свідомість людини, а саму людину і навіть людство, яке не меншою мірою є об'єктивною реальністю, ніж інші явища природи»¹⁸⁵. На свідомість як невід'ємну рису суб'єкта вказували й інші дослідники¹⁸⁶.

---

¹⁸⁵ Копнін П. В. Гносеологические и логические основы науки. — М.: Мысль, 1974. — С. 74.

¹⁸⁶ Гайек Ф. А. Право, законодавство, свобода. Нове визначення ліберальних принципів, справедливості і політичної економії. Т. 1—3. — К.: Вавилон-Прес. 448 с.

В онтологічному сенсі, коли свідомість розглядається як невід'ємна риса економічного суб'єкта, який на її основі здійснює практичну діяльність, вона перестає бути вторинною відносно буття індивіда, а розуміння свідомості «як знання про щось, що перебуває поза його межами»¹⁸⁷, стає неприйнятним у даному аспекті. Формами існування свідомості є знання, професійна компетентність, воля, досвід та інші чинники, які відображають індивідуальність та суспільну могутність (силу) економічних суб'єктів.

З погляду економічного суб'єкта, об'єктивні умови та свідомість є взаємодоповнювальними факторами його діяльності. Свідомій діяльності економічних суб'єктів має бути протиставлена не об'єктивність економічних процесів, у яких він бере активну участь, а стихія їх перебігу, коли має місце сліпа та безвольна (неосмислена) діяльність по лінії найменшого опору, за принципом «куди крива виведе» та відомою російською трійкою — «авось — небось — как-нибудь».

Саме суспільна свідомість зумовлює необхідність у кожному економічному суб'єкті бачити індивідуальність, розкривати її та ураховувати в його діяльності. К. Маркс наголошував на необхідності при аналізі економічних процесів «виходити якраз із дійсного суб'єкта і робити предметом свого розгляду його об'єктивування»¹⁸⁸.

До характеристики економічного суб'єкта як індивіда — власника ресурсів, який використовує їх у певній сфері суспільного виробництва чи професійної діяльності, слід додати притаманний йому індивідуальний рівень суспільного розвитку, що формується насамперед через суспільну свідомість. Рівень активності економічних суб'єктів, їхні цілі та мотиви діяльності багато в чому зумовлені суспільною зрілістю людей, яка ще чекає на своє всебічне висвітлення. Не випадково одним з актуальних напрямів економічних досліджень у наш час стала проблема людського фактору, так званих нематеріальних активів, пов'язаних із людським розвитком.

¹⁸⁷ Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. — М.: Мысль, 1974. — С. 69.

¹⁸⁸ Маркс К. До критики гегелівської філософії права // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 1. — С. 230.

Індивідуальний рівень суспільного розвитку кожного економічного суб'єкта та особливості його місця і ролі в структурі економічної системи дають підстави для висновку про індивідуальний характер його цілей. Важливим напрямом впливу суспільної свідомості на економічних суб'єктів стає формування їхніх індивідуальних цілей. Класична і неокласична економічні теорії залишили поза увагою проблему цілей економічної діяльності людей, обмежившись загальним твердженням про гонитву за багатством. Як пише В. С. Автономов, «узагалі процес формування і зміни цілей не входить у сферу явищ, які вивчаються економічною наукою»¹⁸⁹, що було виправдано виходячи з моделі, побудованої на принципах методологічного індивідуалізму.

Приведення всіх економічних суб'єктів до поведінки середньостатистичного економічного індивіда дало змогу узагальнити їх мету у формі максимізації цільової функції: виробничої — коли розглядали діяльність індивіда як виробника (як прагнення одержати максимальну величину продукту при обмежених ресурсах), або споживчої — коли економічний індивід намагається отримати максимум корисності при сформованих ним перевагах у потребах. Не дивно, що і зв'язок між метою та вибором засобів її досягнення, який ще Д. Юм визначав як раціональність дій індивіда, не міг відобразити особливостей розвитку кожного економічного суб'єкта, індивідуальність його цілей та умов діяльності.

Кожному економічному суб'єкту властиві різні потреби, що відповідають його здібностям, рівню суспільного розвитку. Потреби не обмежуються матеріальними благами і послугами, а охоплюють значно ширший спектр суспільних якостей економічних суб'єктів і стосуються отримання знань, професійної компетенції, духовно-культурного розвитку, соціальних потреб тощо. Розвиток економічних суб'єктів означає постійну зміну в перевагах, які вони надають тим чи іншим предметам потреб. Динамізм розвитку економічних суб'єктів відображається й у змінах його індивідуальних цілей.

---

¹⁸⁹ Автономов В. С. Модель человека в экономической науке и других социальных науках // Истоки. — М., 2001. — Вып. 3. — С. 30.

Ще одним фактором впливу на індивідуальні цілі економічних суб'єктів є зв'язки, що поєднують його з іншими елементами економічної системи. Як було показано вище, кожен економічний суб'єкт займає певне місце в структурі економічної системи, яке зумовлене його суспільною залежністю, і характеризується певною сукупністю зв'язків з економічним центром і його органами та іншими економічними суб'єктами. Тому його власні цілі завжди мають бути узгодженими з цілями інших суб'єктів, перебувати під впливом вертикальних та горизонтальних зв'язків.

Формування індивідуальних цілей економічних суб'єктів з урахуванням позицій партнерів як результат свідомої реакції на всі особливості та зміни у зовнішньому середовищі впливає на вибір засобів досягнення індивідуальних цілей та характер раціональності дій економічних суб'єктів. Максимальне досягнення зазначених цілей можливе лише на основі Парето-оптимальних дій, суть яких у тому, щоб досягти «максимум добробуту, за якого неможливо поліпшити добробут будь-кого шляхом зміни обсягів виробництва або обміну без погіршення становища когось іншого»¹⁹⁰, тобто коли досягнення цілей одного суб'єкта не здійснюється за рахунок негативного впливу на цілі інших суб'єктів. Варто зазначити, що неокласична економічна теорія, визнаючи значимість критерію Парето, вважала його використання обмеженим, таким, що відображає лише математичні умови досягнення загальної рівноваги.

Ідея Парето не вписувалася в домінуюче уявлення про неможливість досягнення економічними індивідами власних цілей без заподіяння шкоди іншим індивідам, не відповідала моделі поведінки людей на засадах методологічного індивідуалізму. Евристичний потенціал оптимуму Парето розкривається лише в діяльності економічних суб'єктів, яка передбачає урахування інтересів інших осіб, з якими вона пов'язана. За своєю суттю цей критерій діяльності економічних суб'єктів належить до понять, що відображають динамізм економічних процесів, і не міг знайти свого місця в

---

¹⁹⁰ Словник сучасної економіки Макміллана. — 4-те вид. / Гол. ред. Девід В. Пірс. — К.: АртЕк, 2000. — С. 375.

статичній моделі економічної системи, для якої характерним є стан рівноваги.

Отже, ще однією важливою рисою економічних суб'єктів є притаманні їм індивідуальні цілі, у яких ураховуються цілі інших суб'єктів, а їх досягнення забезпечується засобами, що відповідають критерію Парето. Вона ставить у порядок денний проблему координації дій економічних суб'єктів, механізмів, що забезпечують узгодження цілей та вибір оптимальних варіантів поведінки.

Класична та неокласична економічні теорії розв'язання проблеми узгодження цілей між самостійно господарюючими індивідами пов'язували з досягненням рівноваги між попитом і пропозицією, механізмом ринкових цін та дії закону вартості. Специфічною формою «узгодження» цілей економічних суб'єктів була конкурентна боротьба. Причому «узгодження» проявлялося лише після того, як процеси відбулися. Для позначення такого способу узгодження економічна наука використовує поняття *ex-post* процесів, як таких, що вже відбулися (лат. *ex-post* — після минулої дії). За своїм характером цей спосіб передбачає стихійне досягнення певної відповідності у діях економічних індивідів. Світова економічна криза 30-х років, інші кризи наочно показали всю обмеженість таких способів узгодження дій економічних суб'єктів. У разі домінування «анархії соціальних сил та інтересів» може настати колапс економічної системи, що означатиме серйозну загрозу суспільству в цілому.

Альтернативним способом узгодження дій економічних суб'єктів є свідомо координація економічних процесів, що протиставляється стихії їх розгортання, використання *ex-ante* підходу, який спрямований на майбутні дії — на планове проходження економічних процесів, формування прогнозу та стратегій поведінки економічних суб'єктів. Такий спосіб координації в примітивних формах мав місце ще в доринкових господарських системах, а в ринковій економіці проявився у формуванні різного типу об'єднань економічних суб'єктів та направляючих дій держави. Спочатку це були монополістичні та олігополістичні об'єднання, згодом свідомо координація стала проявлятися у регулюючих діях економічного центру в

особі відповідних структур держави¹⁹¹. Почали виникати різного масштабу та різних форм економічні організації, що в певний спосіб об'єднували економічних суб'єктів, і в межах цих організацій реалізувалася свідомо координація їхніх дій.

Рональд Коуз розкрив значення такого способу узгодження поведінки економічних суб'єктів в теорії фірми, поставивши її масштаби в залежність від порівняння ефективності ринкового та свідомого способів координації дій економічних суб'єктів. Втрати, пов'язані з використанням ринкового способу установалення зв'язків з іншими економічними суб'єктами, змушували змінювати вибір шляхів для досягнення власних цілей — переходити до створення, а потім і нарощування масштабів економічних організацій, у межах яких використовувалися ефективніші методи координації.

Поява та бурхливий розвиток економічних організацій і суттєве зростання координуючої ролі держави стало основним засобом боротьби з головним ворогом людства — стихією. Природа економічних організацій та економічного центру пов'язана з посиленням ефективнішого способу встановлення економічних зв'язків, свідомим регулюванням економічної діяльності. Організаційний підхід до реально функціонуючої економічної системи передбачає розгляд економічних організацій як основних дійових осіб економічних процесів. Їх дослідженню присвячується наступний розділ, а тут варто підкреслити невідворотність їх появи на певному етапі розвитку економічної системи та на генетичний зв'язок з однією з сутнісних рис економічних суб'єктів — об'єктивною необхідністю взаємного узгодження дій на основі ринкового механізму чи свідомої координації.

Серед засобів свідомої координації цілей та дій економічних суб'єктів, що використовуються в рамках економічних організацій та економічними органами держави, слід виділити волю і владу. Їх дослідження донедавна здійснювали такі на-

---

¹⁹¹ Р. Барр називає кілька методів координації, зокрема ліберальний інтервенціоналізм (коли встановлюються умови конкуренції і права власності); гнучке планування, що здійснюється через вплив на стратегічні показники; індикативне планування, коли програмується постачання та збут, оптимізується використання ресурсів, пом'якшуються соціальні конфлікти тощо (*Барр Р. Политическая экономия*: В 2 т.: Пер. с фр. — М.: Междунар. отношения, 1994. — С. 182—183).

уки, як психологія та політологія, хоча організаційний підхід до економічної системи передбачає аналіз їхньої ролі саме в економічних процесах. І якщо проблема економічної влади дедалі активніше дискутується економічною наукою і їй присвячені цікаві праці, то воля економічних суб'єктів поки що не знайшла належного висвітлення. Хоча значимість цієї проблеми усвідомлюється дослідниками. Як зазначив Вальтер Освальд, «багато соціальних проблем виникає саме через те, що люди зовсім не є раціональними егоїстами. Їм не вистачає волі і здібностей для того, щоб виявити свої інтереси і слідувати їм»¹⁹².

Воля є надзвичайно складним поняттям, у якому відображаються такі важливі риси економічних суб'єктів, як усвідомлена мета, наявність внутрішніх сил для активних дій, спонуки і мотиви тощо. У вольовому акті досягається узгодження між цими та іншими чинниками, притаманними людині, які впливають на її діяльність. Тому зовні вольовий акт є формою самоорганізації людини для виконання певних дій. Воля є важливою рисою економічних суб'єктів, яка дає змогу розкрити важливі сторони управлінської діяльності, зрозуміти механізми координації та регулювання, що мають місце в економічних організаціях та інших об'єднаннях, які спираються на свідомий спосіб узгодження цілей та дій. Формування та реалізація горизонтальних зв'язків економічних суб'єктів спирається на вольові їхні дії. Воля є формою прояву внутрішніх, живих сил, притаманних людям, «усвідомленого устремління до дії»¹⁹³.

Сила влади зумовлена її легітимністю, тобто визнанням усіма суб'єктами значимості тих спільних цілей, реалізацію яких забезпечують органи влади. Тому за своєю природою сила влади породжена делегуванням повноважень економічними суб'єктами, акумуляцією сил (енергії) індивідів та спрямуванням цієї енергії на цілі системи. Сама влада є, за виразом Лейбніца, «мертвою силою», оскільки являє собою віддзеркалення сил та енергії економічних суб'єктів.

Сила економічної влади має кілька форм, до яких Е. Тоффлер відносить насилля, багатство та знання. «Серед них, —

---

¹⁹² Освальт В. Теория хозяйственного порядка как методология исследования экономической власти: Пер с нем. [Послесловие // Ойкен В. Основы национальной экономики]. — М.: Экономика, 1996. — С. 341.

¹⁹³ Лейбниц. Сочинения: В 4 т. — М.: Мысль, 1982. — Т. 3. — С. 307.

пише він, — найважливішими є насилля, багатство і знання»¹⁹⁴, які передбачають такі форми впливу на суб'єктів, як покарання, винагороду, зацікавленість. Вибір способу впливу влади залежить від рівня розвитку суспільства та його членів, що історично змінюється від домінування силового примусу до заінтересованості та усвідомлення значимості дій.

Погляд на економічних суб'єктів як основних персонажів реально функціонуючої та свідомо організованої економічної системи, тобто в рамках організаційного підходу, дає змогу визначити нові якості економічних суб'єктів. По-перше, вони володіють волею, у якій проявляється їх самоорганізація та наявність сил для активних дій; по-друге, необхідність координації своїх цілей та дій веде до об'єднання в економічній організації різного масштабу форм і призначення. Серед них особливе місце займають виробничі економічні організації (фірми) та держава, які набувають статусу специфічних (особливих) суб'єктів економічної системи. По-третє, невід'ємною складовою діяльності економічних суб'єктів є організоване зовнішнє середовище. Влада економічного центру економічної системи чи адміністративного центру економічних організацій стає головним зряддям відображення спільних цілей усіх учасників відповідних об'єднань у діяльності економічних суб'єктів. Рівень організації зовнішнього середовища діяльності економічних суб'єктів залежить від сили влади та подолання нею стихії і проявляється як економічний порядок, що завжди є індивідуальним у кожній економічній системі. Тому важливою характеристикою економічних суб'єктів є існуючий економічний порядок, що впливає на його діяльність.

Свідомо організована, реально існуюча економічна система завжди перебуває в стані руху — у процесі функціонування та розвитку. Природа руху пов'язана з економічними суб'єктами, які є носіями діяльності та джерелом активності. Внутрішньо притаманна активність кожного економічного суб'єкта в системі його суспільних зв'язків набуває нової якості. Вона формується в результаті впливу на цього суб'єкта з боку економіч-

---

¹⁹⁴ *Торфлер* Э. Метаморфозы власти. (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001. — С. 575.

ного центру, інших суб'єктів, під впливом середовища його господарської діяльності. У результаті поєднання внутрішніх мотивів та впливу зовнішнього середовища, що являє собою сукупність певних стимулів, у кожного економічного суб'єкта формуються рушійні сили його діяльності, які стають ще однією їх сутнісною рисою. Дослідження природи всієї сукупності мотивів та стимулів, рушійних сил діяльності економічних суб'єктів передбачає необхідність звернення до потреб, здібностей та інтересів як першопричин внутрішніх спонук, притаманних кожній людині, що є предметом розгляду наступного розділу.

Із викладеного вище можна зробити узагальнюючі висновки щодо природи економічних суб'єктів та їх ролі у функціонуванні й розвитку економічних систем. Природа економічних суб'єктів може бути розкрита з урахуванням двох рівнів (підходів) пізнання економічної системи. Перший направлений на характеристики економічних суб'єктів як структурних елементів системи, виявлення різних рівнів їх розміщення в умовах, коли система перебуває у статичному стані. Це об'єктивний погляд ззовні на виявлення закономірностей їх становлення і розвитку, на фактори, що впливають на певні риси економічних суб'єктів, виявлення структурних зв'язків, які дають змогу розкрити окремі їх характеристики.

Другий рівень передбачає розгляд економічних суб'єктів у реально функціонуючій та свідомо організованій економічній системі, з позиції динамічних змін, що в ній відбуваються. Тут економічні суб'єкти різних рівнів виступають у ролі організаторів економічних процесів і виконують певні організаційні дії. Крім цього, вони є носіями активних дій, джерелом рушійних сил руху економічної системи.

Кожен із цих напрямів відображає окремі аспекти у господарській сфері. Серед них найголовнішими є такі. Економічними суб'єктами є люди, котрі володіють ресурсами і самостійно ведуть господарську діяльність заради досягнення власних цілей. У ринковій економічній системі це приватні власники, метою діяльності яких є отримання та нарощування багатства у формі капіталу.

Для економічних суб'єктів характерним є наявність системи соціальних та виробничих зв'язків, які обумовлюють їх місце і роль в економічних процесах. Тому кожен індивід одночасно є суб'єктом власності і суб'єктом виробництва, що в поєднанні з особливостями його рівня розвитку робить їх індивідуальними (несхожими).

Економічному суб'єкту притаманна свідомість як ознака суспільної природи та могутній засіб розвитку і діяльності. Як елемент його сил, свідомість виступає у формі волі, знань, досвіду, компетенції. Кожен економічний суб'єкт включає, створює та використовує інформацію, що розглядається також як потужний ресурс його діяльності.

Він є носієм руху економічної системи, джерелом суспільних сил економічних процесів. Його активність формується під спонукальним впливом економічних інтересів, які виникають у результаті усвідомлення людьми власних цілей, потреб та здібностей. Економічні інтереси суб'єктів змінюються під впливом зовнішніх стимулів, основу яких утворюють спільні для людей цілі, і виступають у формі мотивів. Безпосередньо активна діяльність відбувається під впливом мотивів та проявленої волі.

У процесі своєї діяльності економічні суб'єкти взаємно координують власні та спільні цілі, обирають такі засоби та методи дій, які не погіршують стану та результатів інших суб'єктів, з якими вони пов'язані виробничими та соціальними зв'язками. Діяльність економічних суб'єктів підпорядкована досягненню оптимальних результатів відповідно до критерію Парето.

Економічні суб'єкти, що перебувають на відповідних рівнях економічної системи, використовують різні методи координації своєї діяльності. Вертикальні зв'язки координуються державою через застосування влади чи формування інституційного середовища, економічні організації у своїх межах використовують менеджмент. Горизонтальні зв'язки держави здійснюються у рамках світових економічних організацій чи міждержавної співпраці. Економічні організації на горизонтальному рівні свої зв'язки здійснюють через контрактні відносини.

Активність економічних суб'єктів проявляється у формі взаємодії з іншими економічними суб'єктами, оскільки їхня

діяльність і цілі потребують взаємного узгодження. У результаті взаємного впливу економічних суб'єктів вони постійно змінюються, що надає їхній природі динамічності. Індивідуальність кожного економічного суб'єкта, яка до того ж постійно змінюється, стає однією з причин неповторності кожної економічної системи і постійних змін, що в них відбуваються.

5.2. Економічні організації як суб'єкти економічної системи

Активна діяльність є способом існування економічних суб'єктів і проходить у формі взаємодії з іншими структурними елементами економічної системи. За своєю природою взаємодія пов'язана з реалізацією економічних зв'язків, що виникають на основі соціальної та виробничої залежності. Взаємодія передбачає свідому координацію власних цілей та дій економічних суб'єктів, формування спільних цілей і тому завжди відрізняється характером, формами та напрямками. Ці питання потребують окремого дослідження, оскільки з ними пов'язані особливості кожної економічної системи. Тут же зосередимося на взаємодії економічних суб'єктів, яка веде до появи колективних економічних суб'єктів, що являють собою різноманітні економічні організації сучасних економічних систем. Дослідження причин об'єднання економічних суб'єктів у різноманітні економічні організації, процесів, що зумовлюють їх утворення (чому і як вони виникають), особливостей, їм притаманних, є однією з актуальних проблем, яка потребує свого наукового розгляду.

Методологічно ця проблема може бути розв'язана лише на принципах системного аналізу в рамках свідомо організованої і реально функціонуючої економічної системи як однієї зі сфер суспільства. Економічні суб'єкти тут розглядаються насамперед як організатори економічних процесів, організаційні дії яких за певних обставин і приводять до утворення економічних організацій. Незважаючи на те, що організаційна складова властива всім формам діяльності економічних суб'єктів як самоорганізація власної діяльності індивіда або як організація

процесу праці, чи як організація взаємодії з іншими суб'єктами, організаційні дії не розглядалися економічною наукою. Однією з причин цього, на наш погляд, була акцентація на результатах діяльності, а не на самому процесі діяльності та суб'єктах, котрі її здійснюють. Крім того, абстрагування від впливу свідомості кожного індивіда на його діяльність та принцип методологічного індивідуалізму виводили за межі аналізу процеси взаємодії економічних суб'єктів і будь-які прояви їх організаційних дій.

Поняття організації як процесу упорядкування елементів є характерним для будь-якої системи і характеризує взаємозв'язок її складових із системою як цілісністю. Свідоме упорядкування елементів системи (процес організації) здійснюється через вплив цілого на частини і розглядається як організаційні дії центру. У ринковій економічній системі роль економічного центру відіграють ринок та держава, які реалізують важливі для кожного суб'єкта функції. Організаційні дії держави виступають у формі створення відповідних органів управління, застосування влади чи формування інституційного середовища. Ринок впливає на поведінку суб'єктів через механізм конкуренції.

Для незалежних економічних суб'єктів таким об'єднавчим началом є їх спільні (колективні) цілі та інтереси. Саме вони утворюють ядро майбутньої цілісності, яка стає центром організаційних дій. Тобто в економічну організацію суб'єкти об'єднуються лише тоді, коли виникає спільна мета, формуються колективні інтереси. У класичній та неокласичній теоріях проблема формування економічних організацій навіть не ставилася. Досліджувалися виключно причини багатства. При цьому економічні організації ототожнювали з індивідуальними економічними суб'єктами і розглядали в ролі «чорного ящика», де важливим був аналіз ресурсів на вході та результатів на виході, зведення усіх процесів до виробничої функції. Методологічні засади, на які спиралися ці дві наукові школи, і не передбачали розгляду інших аспектів.

Історично й логічно економічні організації почали формуватися з появою мануфактури, що виникла як форма використання вигід від поділу праці. Згодом її місце зайняла фабри-

ка (підприємство), що давала змогу отримати ефект від поділу праці та використання машин. А. Маршалл одним із перших дослідив переваги, що надає велике виробництво, і проблеми його організації, присвятивши їй VIII–XII розділи IV книги «Основ економічної науки». Підприємство він порівнював із виробничим організмом, що виникає і розвивається за єдиним правилом для всіх організмів, згідно з яким «розвиток організму — будь-то соціального чи природного — зумовлено поділом функцій між його частинами, що постійно поглиблюється, з одного боку, і дедалі тіснішим зв'язком між ними, з другого»¹⁹⁵. Необхідність поглиблення та зміцнення зв'язків між різними частинами вимагає організаційних дій.

Фабрика (підприємство), як одна з перших форм економічних організацій, спочатку розглядалася виключно з виробничого погляду, як утворення, що відкриває шлях для використання переваг великого машинного виробництва¹⁹⁶, поділу праці з метою отримання прибутку. «Підприємство (business), — писав А.Маршалл, — тлумачиться тут як широке поняття, що включає забезпечення потреб інших, котре здійснюється з розрахунком на безпосередню або опосередковану оплату її тими, кому доведеться отримати від цього користь»¹⁹⁷. У характеристиці підприємства (бізнес-організації) переважали виробничо-технологічні зв'язки між економічними індивідами, їх вплив на результати діяльності підприємства. Поза увагою залишалися соціальні зв'язки, взаємодія, що виникає в результаті реалізації кожним економічним суб'єктом прав власності на належні їм ресурси. Тому мануфактуру, фабрику (підприємство) з притаманними їм характеристиками важко назвати економічними організаціями в повному розумінні цього поняття.

У концепції економічної організації Ф. Найта ми вбачаємо спробу подолання однобічного тлумачення причин її виникнення, тобто виключно виробничими цілями. У ній розгляда-

---

¹⁹⁵ *Маршалл А.* Основы экономической науки: Пер. с англ. — М.: Эксмо, 2007. — С. 266 (Антология экономической мысли).

¹⁹⁶ А. Маршалл детально проаналізував переваги, що отримуються від масштабів виробництва (див. розд. XI названої праці), які розглядалися економічною наукою як одне з основних джерел зростання багатства.

¹⁹⁷ *Маршалл А.* Основы экономической науки: Пер. с англ. — М.: Эксмо, 2007. — С. 306 (Антология экономической мысли).

ється природа економічної організації як результат об'єднання ресурсів власниками капіталу та робочої сили у формі найму. Останній здійснюється добровільно з метою отримання стабільної заробітної плати найманим працівником, власником капіталу — прибутку, унаслідок чого знижується ризик коливання рівня заробітної плати під впливом кон'юнктури ринку праці.

На жаль, ідея обміну правами власності між власниками різних ресурсів, що фактично відображали процес соціальної взаємодії між різними суб'єктами, не знайшла належного наукового розроблення. Даний аспект взаємодії між різними економічними суб'єктами — найманими працівниками і власниками капіталу — є однією з фундаментальних складових багатьох економічних організацій. У результаті укладення контракту найму власник робочої сили передає право на її використання і тимчасово, в рамках економічної організації, втрачає статус економічного суб'єкта. Його дії направляються та контролюються адміністрацією (в особі підприємця або менеджменту), яка виконує функції організаційного центру економічної організації. Організаційні відносини набувають різних форм і напрямів, і в разі суттєвої розбіжності між власними інтересами найманих працівників та спільних інтересів виникає опортуністична поведінка.

Найбільшим внеском Р. Коуза у теорію економічних організацій стало обґрунтування необхідності організації економічних операцій на ринку як невід'ємної (обов'язкової) складової діяльності економічних суб'єктів. До нього цим аспектом діяльності суб'єктів економічна наука нехтувала. Учений довів, що організація взаємодії економічних суб'єктів здійснюється на двох рівнях — на ринку і безпосередньо, як організаційні дії адміністративного центру, здійснення функцій менеджменту. Підставою для такого висновку стало постійне зростання витрат на організацію ринкових операцій.

Як бачимо, Р. Коуз фактично схилився до «виробничої» природи економічних організацій, розглядав її також з боку витрат на організацію взаємодії між економічними суб'єктами. Порівнюючи витрати на ринкові операції та витрати на організацію взаємодії адміністративними методами, він фактично

досліджував масштаби економічної організації (меж фірми), а не її суть та причини виникнення. У розв'язанні даної центральної проблеми, на наш погляд, Р. Коуз зробив незначний внесок. Він стосується скоріше пояснення причин існування тих чи інших форм економічних організацій та їх величини, адже масштаби виробництва тривалий час вважалися головним джерелом ефекту, що отримували від економічної діяльності.

Подібні підходи до розуміння природи економічних організацій характерні і для А. Алчиана і Г. Демсеца¹⁹⁸, які її суть пов'язують із кооперацією учасників виробництва. Як відомо, кооперація є формою організації дій індивідів, які виконують різні функції, що впливають з поділу праці, при виготовленні певного продукту. Необхідність контролю за діяльністю кожного учасника виробничого процесу, на думку цих авторів, і слугує причиною виникнення економічної організації. Як видно, і тут має місце «виробниче» тлумачення природи економічної організації з посиленням на необхідність адміністративного впливу на діяльність індивідів, які беруть участь у виробничих процесах, та урахування мотивів їх активної діяльності.

Цілу низку причин виникнення економічних організацій називає О. Вільямсон, немов би узагальнюючи багатьох авторів та обґрунтовуючи власні аргументи. Їх можна об'єднати у дві групи, перша з яких відображає недоліки ринку, а друга — переваги так званої інтерналізації, під якою розуміється «заміна ринкового обміну на внутрішню організацію»¹⁹⁹, що забезпечує економію трансакційних витрат на ринках напівфабрикатів.

Серед недоліків ринку автор розглядає: неповноту інформації, її недостовірність, відсутність довіри до партнера, швидкі зміни кон'юнктури. Так уперше економічна наука постала перед необхідністю урахування витрат на здійснення ринкових операцій, що пов'язані зі стихійним (через попит і пропозицію) обміном та конкурентною боротьбою.

«Внутрішня організація» взаємодії економічних суб'єктів є альтернативою ринкового способу встановлення та реалізації

---

¹⁹⁸ Алчиан А., Демсец Г. Производство, информационные издержки и экономическая организация. — М., 1972.

¹⁹⁹ Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства: соображения по поводу неудач рынка. // Теория фирмы / Под ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экон. шк., 1995. — 534 с.

економічних зв'язків. Її переваги полягають у тому, що вона дає змогу (1) подолати недоліки стихійності ринку («подавити конкуренцію» — за висловом О. Вільямсона), (2) використати технологічні зв'язки між взаємодоповнюваними виробництвами, отримати економію від збільшення масштабів виробництва та скорочення часу на взаємодію між ними; (3) застосовувати засоби заохочень і стягнень, добиваючись гармонізації інтересів економічних суб'єктів; (4) розв'язувати конфлікти за допомогою переговорів і прийняття владних рішень, а не через судовий розгляд; (5) використовувати структурні зміни для швидкої реакції на запити ринку тощо.

Особливе значення, на наш погляд, має розглянута О. Вільямсоном проблема захисту прав власності на ресурси, що належать економічним суб'єктам, у контексті причин виникнення економічних організацій. І хоча автор робить традиційний акцент на економії витрат, що виникають «унаслідок невизначеності або неадекватної визначеності прав власності» на ресурси, дана проблема має більш глибокий зміст. Економічна організація тут розглядається з погляду обміну прав власності, пошуку такої їх комбінації, яка забезпечила б найвищий рівень захисту та віддачі від ресурсів. Не випадково в більш пізніх працях²⁰⁰ автор проблему надійного захисту в економічній організації прав власності на специфічні ресурси від «здирництва» ставить у центр дослідження її природи.

Підсумовуючи, можна сказати, що в економічній літературі причини виникнення економічних організацій пов'язуються з альтернативним ринку способом узгодження взаємодії між економічними суб'єктами, що забезпечує економію витрат і отримання кращих результатів. Однак це лише поверхнева частина справжньої причини існування економічних організацій. Її суть пов'язана з рухом глибинного протиріччя суспільного розвитку, у тому числі і в господарській сфері, — протиріччя між стихійним проходженням економічних процесів і свідомою їх організацією. Дане протиріччя відображає функціонування та розвиток суспільства як цілісної системи, збереження якої від розпаду забезпечується різними способами

---

²⁰⁰ Див.: Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. — СПб.: Лениндат, 1996.

(стихійним і свідомо організованим) впливу цілісності на свої складові. Вертикальні зв'язки між економічними суб'єктами координує держава (економічний центр) через використання влади або створення інституційного середовища. Їх слабкість завжди доповнюється стихією, що набуває різноманітних форм: від «планової анархії» в соціалістичній економіці до недотримання законів та корупційних взаємозв'язків у ринкових економічних системах у разі недієздатності влади та неврегульованості інституційного середовища.

Горизонтальні зв'язки, що встановлюються між економічними суб'єктами, узгоджуються за допомогою ринкового механізму, де стихія пошуку відповідності попиту і пропозиції та конкурентна боротьба тривалий час домінувала. Згодом свідоме об'єднання економічних суб'єктів у різноманітні економічні організації стало альтернативним способом узгодження економічних зв'язків. У такий спосіб стала забезпечуватись інтеграція відокремлених поділом праці та власності на ресурси економічних суб'єктів. Тому економічна організація розглядається як спосіб свідомого подолання (реалізації) залежності економічних суб'єктів у результаті спеціалізації на виконання певних виробничих функцій, від ресурсів, що завжди перебувають у власності інших суб'єктів.

Поєднання суб'єктів, розділених власністю і поділом праці, яке здійснював ринок, почала виконувати економічна організація, а співвідношення між ними слід розглядати як кроки з опанування людьми стихії ринку. Дослідження економічних організацій направлене насамперед на свідоме встановлення та координацію виробничих зв'язків і визначення форм поєднання (обміну) прав власності на ресурси економічних суб'єктів, що, об'єднавшись, утворили економічну організацію.

Поява та діяльність економічних організацій у ролі економічних суб'єктів можуть бути обґрунтованими методологічно лише в рамках організаційного підходу до економічної системи, коли розглядається предметно-перетворювальна (а не лише пізнавальна) діяльність людей. Мова йде не лише про дослідження стану і закономірностей економічної системи, а й про закономірності встановлення та реалізації горизонтальних

зв'язків, про свідому практичну діяльність щодо найповнішого досягнення власних цілей.

Найповніша реалізація власних цілей економічних суб'єктів приводить їх до необхідності використання переваг, що надає об'єднання дій та спільне використання ресурсів, до висновку про необхідність переходу від стихійних до свідомо організованих форм взаємодії. Об'єднавчою силою стають спільні цілі та інтереси, реалізація яких дає можливість повніше забезпечити власні цілі й інтереси та уникнути конфліктності і конкурентної боротьби («витіснити конкуренцію»). Спонукальні мотиви, породжені спільними інтересами, супроводжуються вольовим актом економічних суб'єктів — практичними кроками щодо створення економічної організації. Її суть відображають спільні цілі та засоби, порядок їх досягнення, що відображаються у статусі економічної організації та фіксуються установчими документами²⁰¹. Необхідність реєстрації установчих документів у державних органах свідчить про відображення в діяльності економічних організацій не лише колективних, а й суспільних інтересів. Тому економічну організацію варто розглядати як організаційне утворення, у якому досягається гармонізація індивідуальних, колективних та суспільних економічних інтересів.

Наявність внутрішніх зв'язків, що пов'язують лише економічних суб'єктів, які утворили економічну організацію, спільних цілей, що їх об'єднують, та ресурсів, котрі спільно використовуються для їх досягнення, дає змогу розглядати економічну організацію як цілісне утворення, для якого характерні ознаки системності. У ній діють адміністративний центр, що виконує організаційні функції (менеджмент), структурні підрозділи, система виробничих та соціальних зв'язків. Як цілісна система, економічна організація діє у середовищі економічної системи як колективний економічний суб'єкт, який має ряд особливостей і є формою юридичної особи.

Виходячи з відомого принципу системного аналізу про наявність у кожної системи підсистем, які самі володіють системни-

---

²⁰¹ Установчі документи слід розглядати як специфічну форму довгострокових контрактів. Контракти, у свою чергу, є детальним відображенням порядку проведення економічних операцій — актів взаємодії економічних суб'єктів навколо певних предметів.

ми властивостями, окремі дослідники розглядають економічні організації як підсистеми економічної системи. У свою чергу, до економічних організацій доцільно застосувати системний підхід. Так, наприклад, Джеффри Ходжсон у розділі «Принципи економічної організації» вводить підрозділ «Фірма як економічна система» та підкреслює, що «фірма — це система», яка «сама повинна мати достатньо різноманітну внутрішню структуру»²⁰², ієрархічна будова якої містить різні структурні рівні, що забезпечують пристосування її до змін ринкового середовища.

Саме з позицій системного аналізу визначає суть організації відомий американський дослідник Річард Дафт: «Організації являють собою (1) соціальні цілісності, що (2) мають певні цілі, (3) є певною мірою структурованими, координованими активними системами, (4) пов'язаними з навколишнім середовищем»²⁰³. У ньому центральне місце відводиться людям, їхнім цілям, особливостям їх взаємодії та функціям, які вони виконують для досягнення цілей. На відміну від традиційної «виробничої концепції» економічної організації її природа пов'язується з соціальною взаємодією людей.

Людиноцентричний підхід до економічної організації, розгляд її як об'єднання економічних суб'єктів передбачає при дослідженні її природи на перше місце поставити суспільний статус людей в економічній організації. Як було показано вище, цей статус відображається у сукупності прав власності на ресурси, що використовують економічні суб'єкти. Тому у процесах формування і функціонування економічних організацій ключову роль відіграють дії економічних суб'єктів із правами власності на ресурси, що спільно використовуються для досягнення індивідуальних і колективних цілей. При цьому необхідно урахувати реально існуючу виробничу взаємодію економічних суб'єктів.

Такий підхід дає можливість розкрити причини дуалізму економічних організацій. З одного боку, вони є колективним економічним суб'єктом, що являє собою структурний елемент економічної системи, пов'язаний вертикальними й горизонтальними зв'язками. Водночас економічна організація є підсис-

---

²⁰² Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории: Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — С. 373.

²⁰³ Дафт Л. Р. Теория организаций. — М.: ЮНИТИ, 2006. — С. 13.

темою економічної системи, має власну структуру, адміністративний центр, що організовує виробничу та соціальну взаємодію між її членами. Тому при дослідженні економічної організації необхідно розмежовувати поняття економічної організації як структурного елементу економічної системи, одного з її різноманітних економічних суб'єктів, і поняття економічної організації як процесу взаємодії між людьми, які об'єдналися заради певних цілей.

Формування економічних організацій як структурних елементів ринкової економічної системи передбачає зміну статусу економічних суб'єктів, що увійшли до неї, та набуття економічною організацією якостей колективного економічного суб'єкта. Обов'язковою умовою таких змін є дотримання фундаментальних для ринкового господарства принципів свободи і рівності, що забезпечувалися вільною конкуренцією та еквівалентністю обміну на основі цінового механізму. В економічній організації вони проявляються у добровільному об'єднанні економічних суб'єктів і гармонізації індивідуальних та колективних економічних інтересів.

Зміна статусу економічних суб'єктів полягає в тому, що вони добровільно передають на певних умовах, відображених у контрактах, права власності на належні їм ресурси до економічної організації, а самі виступають у ролі економічних агентів — активних учасників діяльності економічної організації або як принципали. При цьому важливо підкреслити, що індивіди, які об'єднуються в економічну організацію, добровільно відчужують лише частину прав власності на визначений час, що дає можливість їм відновити свій статус повноправного економічного суб'єкта через вихід з економічної організації. Так зберігаються і реалізуються в нових формах принципи свободи та рівності економічних суб'єктів, які стають учасниками відповідних економічних організацій.

Поняття права, у тому числі і права власності, від початку його виникнення пов'язувалося з відокремленістю людини та відображало її зв'язок із суспільством. Лише індивіди як фізичні особи могли володіти правом і нести відповідальність за свої дії. Передання ними своїх прав власності економічним організаціям, які вони утворювали, породило проблему віртуа-

льного носія цих прав (оскільки за ними був фізично відсутній конкретний індивід) та особливості формування зв'язків економічної організації в економічній системі. Їх носієм стає колективний економічний суб'єкт, який виникає й існує лише в об'єднанні людей, у процесі їх взаємодії.

Уперше подібне об'єднання виникло у Стародавньому Римі у формі муніципалітетів, яким городяни (як дійсні носії прав та відповідальності) передавали частину власних повноважень. Концентрація в руках муніципальної громади переданої окремими городянами частини прав і відповідальності та незалежне від їх волі використання цих прав муніципалітетом стали підставою для набуття муніципальними об'єднаннями статусу юридичної особи. Це означало, що, незважаючи на відсутність фізичної особи, права та відповідальність несли штучно створена людьми в результаті спільної домовленості юридична особа.

Економічні організації є цілісними організаціями, що самостійно існують відносно економічних суб'єктів, які їх утворили, а вихід окремого учасника організації не тягне за собою її ліквідацію. Тому американські юристи називають їх «штучними утвореннями, невидимими, невловимими, що існують лише з погляду закону»²⁰⁴, тобто несуть відповідальність і мають права для виконання певних дій. Правоздатність економічних організацій дає підстави розглядати їх як колективних економічних суб'єктів, що володіють тими самими рисами, що й індивідуальні економічні суб'єкти. До таких рис слід віднести наявність в економічних організаціях власних назв та адреси місцезнаходження, що відображаються у статуті юридичної особи, можливості активно діяти в ринковій системі та зазначені вище права і відповідальність тощо.

Поняття юридичної особи покликане відобразити самостійне існування переданої частини прав власності та відповідальності стосовно суб'єктів — економічних індивідів, яким вони належали. Реалізація цих прав та відповідальності здійснюється в рамках організації, що виступає в ролі юридичної особи. Незалежно від того, частина прав власності передана однією

---

²⁰⁴ Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. центр «Академія», 2002. — Т. 3. — С. 921.

особою чи колективом людей, вони реалізуються лише в процесі функціонування економічної організації, відокремлено від осіб, які їх передали. Тому господарська діяльність одноосібника також розглядається з позиції економічної системи як діяльність економічної організації, що має статус юридичної особи²⁰⁵.

Одноосібні економічні організації заведено називати унітарними (від фр. — єдиний, той, що становить єдине ціле). «В унітарній фірмі, — пише Т. Еггертсон, — один і той самий індивід є власником усіх ресурсів, що використовуються у виробництві фірми»²⁰⁶. Він є організатором і учасником усіх економічних процесів. Хоча у вітчизняній економічній та юридичній літературі²⁰⁷ поширене дещо інше розуміння унітарної економічної організації. У ньому наголошується на створенні унітарної організації однією особою — власником лише капіталу, який здійснює найм робочої сили, але найняті працівники не розглядаються як учасники економічної організації. Як бачимо, тут не враховується сутнісна характеристика економічної організації — відокремлене використання частини прав власності на всі ресурси, необхідні для здійснення господарської діяльності та набуття нею статусу юридичної особи.

Приклад унітарної економічної організації дає змогу глибше розкрити природу економічної організації, процеси її виникнення та функціонування. Суть економічної організації зовсім не зводиться до зовнішнього процесу об'єднання людей, адже, наприклад, в унітарній організації діє один індивід. Вона полягає у (1) відчуженості частини прав власності на певні ресурси, які належать економічному суб'єкту, (2) направленні їх (а при формуванні економічної організації кількома суб'єктами — об'єднаних прав власності) на досягнення визначених ними цілей, що передбачає (3) відокремлене і самостійне підпорядкування лише встановленим цілям, їх реалізацію (здійс-

---

²⁰⁵ У Цивільному кодексі України виділяються два види юридичних осіб — юридичні особи приватного права, що створюються на засадах приватної власності, та юридичні особи публічного права, які належать до державних економічних організацій.

²⁰⁶ *Еггертсон Т.* Экономическое поведение и институты: Пер. с англ. — М.: Дело, 2001. — С. 174.

²⁰⁷ Див.: Хозяйственный кодекс Украины. — Харьков, 2003.

нення). Факт такого їх призначення та можливість реалізації визнається суспільством (у середовищі якого відокремлені права власності тільки і мають свій смисл) через реєстрацію економічної організації як юридичної особи, що діє відокремлено від економічних індивідів, які створили економічну організацію.

Виникнення унітарної економічної організації відбувається через відокремлення економічним суб'єктом з усієї сукупності належних йому ресурсів певної частини та відчуження частини прав власності на них для досягнення поставлених цілей. Глибина і форма відчуження окремих правочинів на відокремлені об'єкти власності проявляється в особливостях унітарних економічних організацій, які він може створити. Так, організація може мати форму товариства з обмеженою відповідальністю або повного товариства залежно від того, засновник нестиме відповідальність лише відокремленим майном, що увійшло до товариства, чи всім своїм майном. У цих двох формах економічної організації має місце різна глибина відчуження прав власності економічним суб'єктом, що проявилось в неоднакових формах його відповідальності за зобов'язаннями (за діяльність у ринковому середовищі) цих юридичних осіб. Так, у товаристві з обмеженою відповідальністю має місце обмежена відповідальність його засновника і єдиного учасника, тобто неглибокий рівень відчуження прав власності, що засвідчує досить високий рівень відокремленості індивіда від утвореного ним товариства. Інший рівень відчуження прав власності та відповідальності у повному товаристві, де спостерігається більший рівень єдності (менший — відокремленості) єдиного члена зі створеною ним економічною організацією.

Необхідно підкреслити, що теоретичні основи формування та функціонування економічних організацій пов'язані з фундаментальною проблемою прав власності на ресурси. Як було показано вище, в них відображається ключове протиріччя всіх суспільних процесів — відокремленість індивіда та його взаємодія з суспільством. Різні способи і характер дій (передання, обміну, поєднання тощо) з правами власності на ре-

сурси, що використовуються їх власниками в господарській діяльності, є ключем до розкриття суті, форм та еволюції економічних організацій, які в англосаксонській правовій традиції набули узагальненої назви — компанія²⁰⁸.

Принципового значення при цьому набуває різне розуміння в рамках континентальної та англосаксонської систем права самої природи прав людини та можливості добровільного чи примусового їх відчуження. Під впливом ідей Французької революції в континентальній системі (що бере свій початок від кодексів Наполеона) утвердився підхід, згідно з яким усі права людини (у тому числі і права власності) не можуть відчужуватися від неї, оскільки це означало замах на свободи людини. Англосаксонська система, навпаки, добровільне відчуження прав людини розглядала як форму прояву свобод і можливостей їх використання задля власних інтересів. Життя підтвердило справедливість саме таких підходів, що проявилось у бурхливому розвитку різних форм економічних організацій, що з'являлися кожного разу як нові, ефективніші способи поєднання прав приватної власності та використання ресурсів для забезпечення індивідуальних інтересів їх власників.

Фактично у процесі відокремлення частини прав власності на ресурси від суб'єктів із наступним поєднанням їх в економічній організації, проявляється універсальний закон розвитку системних утворень — закон диференціації та інтеграції. Розвиток економічних суб'єктів (та їхніх свобод) здійснюється через добровільне відчуження (диференціацію) частини їхніх прав власності для більш ефективного використання ресурсів (реалізація індивідуальних цілей), що досягається об'єднанням і спільним використанням ресурсів інших суб'єктів (які також добровільно відчужили частину прав власності на належні їм ресурси). Спільне використання заради індивідуальних та колективних цілей дає змогу отримати синергетичний ефект від їх використання, що виник унаслідок збігу векторів їх прикладання, адже права власності мають векторний характер і пов'язані з природою суспільних сил.

---

²⁰⁸ Існують публічні та приватні компанії: перша відрізняється масштабом та публічною передплатою акцій, друга характерна для малого бізнесу і не передбачає залучення інших суб'єктів до її роботи.

Отже, активні дії економічних суб'єктів у середовищі економічної системи об'єктивно ведуть до появи відносно відокремленого від них цілісного суспільного утворення — економічної організації, яка за своєю суттю має подвійну природу. По-перше, вона є структурним елементом економічної системи, займає певне місце, зумовлене функціями, що покладаються на економічну організацію, та характеризується сукупністю вертикальних (з економічним центром системи) та горизонтальних (з іншими економічними організаціями) зв'язків. По-друге, як цілісне утворення, кожна економічна організація має свою мету (якою є спільна мета суб'єктів, котрі її утворили), структурну будову та особливості взаємодії між її елементами. Тобто економічна організація має бути розглянута як функціонуюча підсистема економічної системи.

Добровільне відчуження, передання, обмін, об'єднання або інші дії економічних суб'єктів є правами власності, являють собою правочини. «Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків»²⁰⁹. В основі правочину лежить відповідальність (зобов'язання), яку покладають на себе економічні суб'єкти і яка пов'язана з рухом прав власності (правомочностей)²¹⁰. Такі дії з правами власності можуть бути односторонніми зобов'язаннями, наприклад дарування, або багатосторонніми, як при формуванні акціонерного товариства. Зовнішньою (юридичною) формою прояву певних дій із правами власності є заповіт, контракт або інші юридичні акти, в яких письмово відображені правочини економічних суб'єктів та засвідчені їхніми власними підписами. Тому на поверхні кожна економічна організація являє собою мережу контрактів, у яких зафіксовані відповідні дії суб'єктів з правами власності на ресурси, що передані для спільного використання економічній організації.

У результаті об'єднання економічними суб'єктами прав власності на ресурси формується спільна (колективна) власність, що є фундаментом економічної організації. Вона підпорядкована досягненню спільних цілей економічних суб'єктів,

²⁰⁹ Цивільний кодекс України. — К., 2003. — С. 70.

²¹⁰ Ми розглядаємо як різні поняття «правомочність» та «правочини», розуміючи перше як одне з багатьох прав власності, а друге — як дію з тими чи іншими правомочностями економічного суб'єкта.

реалізація яких є засобом повнішого задоволення індивідуальних інтересів економічних суб'єктів. Саме спільні цілі та спільна власність на об'єднані ресурси роблять економічну організацію цілісним утворенням, дають можливість розглядати її як юридичну особу (колективного економічного суб'єкта), що може вчиняти всі дії в середовищі економічної системи.

Статус юридичної особи означає, що кожна економічна організація характеризується такими рисами: (1) активно діє в економічній системі, є суб'єктом господарювання; (2) її діяльність має систематичний, а не спорадичний (час від часу) характер; (3) їй притаманні чітко визначені види (напрями) економічної діяльності; (4) здійснення виробничої діяльності як професійної, а не як побічної (любительської) діяльності; (5) наявність власного імені, за яким ідентифікуються її права та відповідальність; (6) діяльність пов'язана зі створенням благ та послуг, тобто має економічний характер; (7) визнання (легітимізація) цілей та засобів діяльності з боку суспільства, що відбувається через її реєстрацію в установленому порядку; (8) здійснення інноваційної діяльності, що забезпечує її відтворення та оновлення; (9) основою діяльності є ресурси, що перебувають у власності економічної організації.

Ключова ознака юридичної особи — відокремлене від її творців та самостійне функціонування заради спільних цілей, зумовлює існування двох типів економічних організацій зі статусом юридичної особи. Відмінність між ними полягає у характері спільних цілей: якщо спільні цілі відповідають (формуються) заради досягнення інтересів власників ресурсів, що об'єднуються в організації, то має місце організація типу фірми (товариство). Коли економічна організація створюється через виділення засновником матеріальних та фінансових ресурсів із наданням їй статусу юридичної особи для досягнення цілей засновника, то така економічна організація отримує назву установи²¹¹.

Так, наприклад, держава утворює економічні організації зі статусом юридичних осіб для забезпечення потреб суспільства в освіті, охороні здоров'я, забезпеченні правопорядку та ство-

---

²¹¹ Цивільний кодекс України зазначені типи економічних організацій зі статусом юридичних осіб класифікує як товариства та установи (Цивільний кодекс України. — К., 2003. — С. 28).

рення інших суспільних послуг у формі різноманітних освітянських, екологічних, установ охорони здоров'я тощо. Серед недержавних установ слід виділити різноманітні громадські та приватні фонди, діяльність яких базується на статусі юридичної особи і підпорядкована визначеним засновником цілям. Установи, як правило, здійснюють неприбуткову діяльність, де можливе отримання прибутку не є головним завданням установи, а його використання підпорядковується забезпеченню статутної діяльності.

Отже, установою є такий вид економічних організацій, для яких характерним є: по-перше, створення з ініціативи власника матеріальних та фінансових ресурсів, а не безпосередніх учасників економічної організації; по-друге, обмеженість дій з правами власності лише їх використанням, отриманням доходу (без права передання об'єктів власності іншим суб'єктам), по-третє, мета діяльності установи визначається засновником та відображається в статуті; по-четверте, управління установою здійснює не засновник, а уповноважена особа, правління чи наглядова рада.

Поняття фірми покликане відобразити інші аспекти діяльності економічної організації як юридичної особи. Воно з'явилося в результаті дослідження однієї з центральних проблем неокласичної економічної теорії — раціонального розміщення ресурсів з найбільшою вигодою. Фірма з самого початку розглядається як підприємницька економічна організація (бізнес-організація), що створюється власниками ресурсів для отримання і подальшого розподілу прибутку. З позицій фірми власники матеріальних і фінансових ресурсів є принципалами, а власники робочої сили, що утворюють трудовий колектив фірми, — економічними агентами (персоналом). Для забезпечення цілей цих груп економічних індивідів і створюється фірма. Фірма володіє всією сукупністю ознак, характерних для кожної юридичної особи.

Традиційно раціональність розміщення ресурсів у ринковій економічній системі оцінювалася на основі механізму ринкових цін, що відображали результати діяльності економічної організації. Під впливом дії попиту змінювалися напрями діяльності економічних організацій, а стихійна взаємодія між

пропозицією та попитом була основним засобом вибору варіанта розміщення ресурсів.

Під тиском так званих провалів ринку та величезних витрат від ринкового способу розміщення ресурсів і оцінювання ефективності дій з ними (відомих як трансакційні витрати) виникла необхідність в альтернативному способі використання прав власності на ресурси економічними суб'єктами. Ним стала фірма, що була «острівцем свідомої влади» в океані стихійної кооперації. Поняття фірми Р. Коуз увів для позначення відносин між власниками ресурсів, що змінюють спосіб розміщення ресурсів, спосіб пошуку найкращого варіанта їх поєднання та обміну. «Оскільки перед нами, — писав Р. Коуз, — альтернативні методи «організації» — через ціновий механізм чи через підприємця, таке регулювання дає життя фірмам»²¹². І далі: «Можна, я думаю, вважати рисою, що відрізняє фірму, витіснення механізму цін»²¹³ при виборі способу дій з правами власності на ресурси.

Фірма стала одним із перших понять, яке дає можливість відійти від розуміння економічного суб'єкта лише як індивіда, що раціонально діє в ринковому середовищі. Воно переводить увагу на дії з правами власності на ресурси, де традиційний обмін ними при здійсненні ринкових операцій замінюється на їх передання та об'єднання заради досягнення спільних цілей, можливостей свідомо розмістити їх «у таких точках виробництва, де вони мають найвищу цінність»²¹⁴.

Фірма об'єктивно виникла як засіб витіснення стихії в процесі свідомої організації підприємницької діяльності, що набуває форми менеджменту. Як альтернативний відносно ринкового механізму спосіб оцінювання ефективності розміщення ресурсів, фірма має чіткі межі, які визначаються її масштабами. Витрати пошуку на ринку, укладання угод на поставку, страхування від ризиків своєчасного надходження напівфабрикатів чи елементів кінцевої продукції порівнюються з витратами на створення власного виробництва таких складових. Порівняння внутрішніх та ринкових трансакційних витрат дає

²¹² Коуз Р. Г. Природа фирмы // Теория фирмы. — СПб.: Экон. шк., 1995. — С. 19.

²¹³ Там само. — С. 14.

²¹⁴ Там само. — С. 21.

змогу зробити раціональний вибір кращого варіанта, який і утворює межу (масштаби) фірми.

Отже, при характеристиці фірми необхідно до викладених вище ознак економічної організації додати такі. Фірма — це підприємницька економічна організація (територія відвойована у ринку), у якій розміщення ресурсів здійснюється через взаємне передання з наступним об'єднанням прав власності на ресурси та їх свідоме використання за допомогою системи менеджменту.

Подальша характеристика економічних організацій пов'язана з дослідженням характеру відчуження прав власності індивідів, що її утворили, направленості спільних їхніх цілей, способів об'єднання прав власності. Тобто особливості формування спільної власності на ресурси та реалізація прав спільної власності економічною організацією як юридичною особою стають центральними проблемами дослідження економічних організацій.

Так, виділяють добровільний і примусовий характер відчуження прав власності на ресурси, від якого залежить рівень свобод, якими володіють люди. Сутність сумнозвісної експлуатації людини людиною полягає саме у недобровільному (примусовому) відчуженні робочої сили від її носія та власника на нееквівалентних засадах. Водночас можливість вільного вибору місця та форми прикладення людиною власних сил через підписання контракту найму на чітко зазначених умовах варто розглядати як звичайну взаємодію власників різних ресурсів. Це є об'єднання економічних суб'єктів, що утворили трудовий колектив, який, у свою чергу, є складовою економічної організації. Недобровільне відчуження прав власності може мати місце і стосовно інших, окрім робочої сили, економічних ресурсів. Тому однією з рис кожної економічної організації є виявлення її характеру, пов'язаного з особливостями відчуження прав власності.

Об'єднання відчужених прав власності відбувається заради досягнення певних спільних цілей. Тому дослідження всієї сукупності внутрішніх та зовнішніх цілей і способів їх досягнення стає відправною точкою у розкритті причин появи тих чи інших типів економічних організацій та особливостей їх фун-

ціонування. Від цілей і місії економічної організації залежить форма, якої вона набуває у зовнішньому (ринковому) середовищі. Цілі, що реалізує економічна організація, впливають і на вибір засобів дій, що проявляється в особливостях їх взаємодії з іншими юридичними особами.

Місією, або причиною, формування економічних організацій може бути досягнення економічних (підприємницьких), благодійних, професійних, природоохоронних та інших цілей. Метою підприємницьких економічних організацій є одержання прибутку з наступним його розподілом між учасниками; фондів — об'єднання прав власності на матеріальні ресурси задля досягнення благодійницьких цілей. Професійні об'єднання створюються власниками робочої сили з метою захисту та підвищення рівня професійної діяльності; природоохоронні організації мають спільні цілі для всього населення окремих країн і людства в збереженні природних умов життя людей тощо. Об'єктом подальшого аналізу в даній праці є переважно підприємницькі економічні організації.

Організаційний підхід до господарської системи суспільства вимагає розглядати кожну підприємницьку організацію в структурному та функціональному аспектах. Для реалізації власної місії кожна економічна організація позиціонує себе в структурі економічної системи як відповідна юридична особа та вибудовує внутрішню структуру. Структурна визначеність економічних організацій доповнюється функціональною характеристикою, налагодженням процесу їх взаємодії як у середовищі економічної системи, так і в межах економічної організації. Саме з зазначених причин кожна економічна організація має двоєдину природу: вона одночасно є структурним елементом економічної системи (як економічний суб'єкт, що вільно діє в ній) і цілісним утворенням, що має власну структурну будову й утворює підрозділи, які виконують певні завдання для досягнення спільних цілей. Відповідно до цього слід також виділити два напрями взаємодії економічної організації: у межах господарської системи — по вертикалі та горизонталі економічних зв'язків і в рамках самої організації між її структурними

підрозділами. Відзначена подвійність взаємодії економічних організацій і обумовлює набуття нею різних типів та форм.

Як структурні елементи господарської системи кожна економічна організація може набувати виду акціонерного товариства (компанії) або виробничого кооперативу. Існування зазначених видів підприємницьких економічних організацій зумовлене особливостями формування спільної власності на ресурси. Розрізняють сумісну спільну власність та часткову спільну власність на ресурси, відмінність між якими полягає в існуванні поділу її на частки, що закріплюються за учасниками економічної організації, або такого поділу немає. Так, наприклад, сумісна спільна власність у домогосподарствах, артілях, колгоспах не поділялася на частки (акції чи паї) й використовувалася спільно, а здійснення правочинів за згодою всіх співвласників доручалося уповноваженій особі. У разі розподілу її між співвласниками сумісна спільна власність перестає існувати. Однак переважна більшість економічних організацій функціонують на засадах часткової спільної власності, яскравим прикладом яких є акціонерні об'єднання.

Той чи інший вид спільної власності на ресурси має вирішальне значення в установленні частки відповідальності економічних суб'єктів за дії підприємницької економічної організації. Необхідність чіткої специфікації не лише прав власності, а й відповідальності кожного співвласника за дії та результати діяльності економічних організацій об'єктивно веде до домінування в сучасних економічних системах організацій з частковою спільною власністю. Такі економічні організації виступають у формі кооперативних чи акціонерних об'єднань, різновиди яких залежать від особливостей відповідальності власника кожної частки спільної власності за дії економічної організації.

При цьому слід підкреслити, що основу акціонерної економічної організації становить спільна власність лише на один ресурс — капітал, власники якого несуть певну відповідальність за дії економічної організації. Наймані працівники як власники робочої сили утворюють трудовий колектив і безпосередньої відповідальності за діяльність економічної організації не несуть. Для поширення відповідальності на всіх учас-

ників економічних організацій у багатьох випадках передбачається розповсюдження акцій у трудовому колективі.

Характерною ознакою акціонерної економічної організації є те, що частки власників у частковій спільній власності²¹⁵ капіталізуються. Цей процес полягає у постійній оцінці вартості об'єктів власності в процесі торгів на фондових біржах та можливостей для їх ліквідності. Відповідно до цього і дивіденди, що отримують акціонери, залежать від ринкової оцінки вартості акціонерного товариства. Так об'єкти приватної власності акціонерної економічної організації набувають форми активів, що постійно піддаються моніторингу.

У кооперативних економічних організаціях частки економічних суб'єктів у спільній власності виступають у формі паю до статутного капіталу та обов'язкового входження до трудового колективу. Перед іншими економічними організаціями виробничий кооператив несе субсидіарну (рівну) відповідальність всією спільною власністю. Персональна відповідальність кожного члена кооперативної економічної організації полягає в оприлюдненій ними частині спільних результатів, яка визначається пропорційно до їх трудової участі в досягнутих результатах.

Отже, різні способи внесення (у формі акції чи паю) частки кожного економічного суб'єкта у часткову спільну власність на ресурси дає можливість установити різні форми їх відповідальності за спільний результат та розмежувати економічні організації з частковою спільною власністю на економічні організації акціонерного та кооперативного (пайового) типу. У свою чергу, в межах економічних організацій акціонерного типу залежно від форми відповідальності кожного акціонера за результати їхньої діяльності виникають такі форми, як повне акціонерне товариство (компанія), товариство з обмеженою відповідальністю, командитне товариство, товариство з додатковою відповідальністю.

Особливості кооперативних економічних організацій пов'язані зі сферами та галузями господарської діяльності, від якої залежить відповідальність членів кооперативів. Так, заведено

---

²¹⁵ Існує також спільна власність, що не поділяється на частки, наприклад, державна власність, неподільні фонди колгоспів тощо.

розрізняти кооперативні економічні організації, що здійснюють виробничу (включаючи сферу послуг), фінансово-кредитну та торговельну (у сфері споживання) діяльність. За галузевою ознакою кооперативні економічні організації поділяються на сільськогосподарські, риболовецькі, мисливські, будівельні, житлові, промислові, добувні тощо.

Разом з тим найбільш глибока відмінність між акціонерними та кооперативними економічними організаціями полягає у різних їхніх цілях. Акціонерні організації створюються лише для отримання прибутку, з підприємницькою метою. Кооперативні економічні організації, за визначенням Міжнародного кооперативного альянсу, створюються не лише з економічними (підприємницькими) цілями, а й для повнішого задоволення соціальних та культурних потреб його членів. У кооперативі досягається інтеграція двох власників: капіталу (акціонерів) та робочої сили — членів трудового колективу. Це дає можливість досягти вищого рівня свободи дій власникам ресурсів, справедливої участі та відповідальності за результати роботи економічної організації, досягти більшої демократизації економічного життя. З цих причин принципи кооперації поступово проникають також в інші типи економічних організацій.

Внутрішня структура виробничих економічних організацій «відображає об'єднання індивідів у підрозділи, підрозділів — у цілісну організацію, установлення зв'язків звітності та контролю між різними рівнями ієрархії» та налагодження системи «комунікації, координації та інтеграції зусиль усіх підрозділів»²¹⁶. Вона зумовлена виробничими, фінансовими, соціальними та професійними завданнями, що стають перед економічною організацією, де кожен зі структурних підрозділів виконує певні функції²¹⁷. Залежно від того, яким зв'язкам між підрозділами — вертикальним чи горизонтальним — надається перевага, в економічній організації будуються відповідно функціональна (ієрархічна), дивізіональна, або матрична структури. Для матричної побудови економічної організації характерним є одночасне використання принципів функціональ-

²¹⁶ Дафт Р. Теория организации. — М.: ЮНИТИ, 2006. — С. 101.

²¹⁷ Слід зазначити, що окремі функції, які традиційно виконуються підрозділами організації, можуть бути передані на засадах аутсорингу іншим економічним організаціям, що спрощує їх структуру.

ної та дивізійної структур — форми структурної побудови економічних організацій не відбиваються в їх типологізації.

Ряд економічних організацій виникли з метою отримання конкурентних переваг перед іншими економічними організаціями. Характерними ознаками для них є те, що вони об'єднують юридичних осіб (є об'єднанням економічних організацій) на засадах коаліції. Коаліційний тип економічних організацій має цілі, направлені проти інших учасників ринку, і налічує різні форми. У нинішніх умовах найбільшого поширення набули різноманітні монополії та олігополії, консорціуми, концерни, холдинги, фінансово-промислові групи тощо.

Історично першими виникли монополістичні об'єднання економічних організацій у сфері обміну, які мали форму картелів та синдикатів. Згодом почали створюватися монополії, що охоплювали і виробничу сферу та передбачали інтеграцію по вертикалі взаємопов'язаних виробництв різних галузей господарської системи. Вони дістали назву трестів (англ. — довіра) і передбачали втрату окремими організаціями виробничої та фінансової самостійності. Олігополістичні об'єднання кількох монополістичних організацій також мали різні форми і передбачали використання різноманітних методів боротьби з конкурентами.

Об'єднання в економічні організації заради створення та реалізації конкурентних переваг можуть здійснюватися як на постійній, так і тимчасовій основі. Залежно від цього, а також від засобів, що забезпечують конкурентні переваги, виникають статутні та договірні економічні організації різних форм. До них відносять консорціуми, концерни, холдинги, фінансово-промислові групи тощо.

Так, економічні організації можуть отримати конкурентні переваги за рахунок нових продуктів та використання новітніх технологій. Їх упровадження потребує величезних коштів і супроводжується значними ризиками. До того ж неперервність технологічного прогресу робить такі переваги тимчасовими. Для отримання зазначених переваг створюються тимчасові об'єднання, що передбачають збереження статусу юридичних осіб їх учасників у формі консорціумів (лат. consortium — співучасть). Переваги від концентрації

ресурсів та вигід, що виникають у результаті зростання масштабів виробництва, діють постійно. В економічній науці вважається, що в сучасних умовах²¹⁸ основний ефект економічні організації отримують саме внаслідок дії цього фактору. Для його реалізації економічні організації об'єднуються в концерни через передання власності на ресурси до статутного фонду. Концерн (англ. concern — об'єднання) передбачає об'єднання насамперед фінансових ресурсів та централізоване їх використання і допускає збереження певної самостійності у виробничій, комерційній чи кадровій (професійній) сферах.

Створення економічних організацій, у яких об'єднуються лише окремі функції, є характерним не лише для концернів, а й для холдингів. Їх відмінність полягає в тому, що фінансові ресурси об'єднуються через взаємне володіння акціями (тобто участь у статутному фонді) при збереженні статусу юридичних осіб організації, що входять до холдингу. Володіння контрольним пакетом акцій дає можливість одній з економічних організацій холдингу стати головною організацією, своєрідним керівним центром, а інші організації перетворюються у дочірні структури. Холдинговою (англ. — тримати) називають організацію, що володіє контрольним пакетом акцій дочірніх економічних організацій.

Фінансово-промислові групи створюються на певний період для реалізації великомасштабних проектів або програм. До них входять організації та установи різних форм власності, що діють у різних галузях та сферах господарської системи. Учасники фінансово-промислових груп зберігають статус юридичних осіб, тоді як сама група такого статусу не має. Цим вона відрізняється від консорціуму.

Іншою, окрім структурної, характеристикою економічних організацій є особливості процесу організації їх взаємодії всередині економічної системи та налагодження і забезпечення взаємодії між структурними елементами (підрозділами) самої економічної організації. Разом внутрішній та зовнішній на-

---

²¹⁸ Принагідно зазначимо, що дедалі більше авторів вважають основним джерелом ефекту в нинішніх умовах швидкість проведення економічних операцій [Див.: *Тоффлер Э.* Метаморфози влади. (Знання, багатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001].

прями взаємодії утворюють процес функціонування економічних організацій.

Виявлення економічних центрів економічної системи та адміністративного центру економічної організації є відправним моментом у розгортанні процесів взаємодії. Адже саме центри, здійснюючи свій вплив на структурні елементи, виконують організуючу місію, узгоджують та направляють активність економічних суб'єктів, представлених економічними організаціями господарської системи чи персоналом (економічними агентами) як структурними підрозділами економічної організації. Розкрити процеси взаємодії означає показати природу економічної влади відповідних центрів та економічних інститутів, за допомогою яких вони здійснюють свій організуючий вплив.

Сучасні економічні системи мають два організаційні центри, сила та форми дії яких справляють вирішальний вплив на особливості економічної системи. Перший — традиційний центр для кожної економічної системи — представлений державою з системою відповідних органів державного управління. Він покликаний забезпечити урахування кожною економічною організацією суспільних інтересів. Досягається вплив держави через створення системи економічних інститутів (інституційного середовища) та застосування влади для забезпечення рівних умов діяльності економічних організацій. Прикладом таких дій може бути захист прав приватної власності, заборона монополізації ринку як форми утиску вільної конкуренції тощо. Ці та інші форми прямих зв'язків, що йдуть від держави, доповнюються зворотними зв'язками — дотримання установленого порядку, сплати податків на цілі, що реалізує держава, вплив на формування економічних інститутів та ін.

Іншим центром впливу на взаємодію економічних організацій в економічній системі є ринок. Він представлений сукупністю принципів, серед яких — свобода вибору форм підприємницької діяльності, вільна конкуренція, договірний характер взаємодії, еквівалентність обміну як способу забезпечення рівності тощо. Зворотний зв'язок у ринковій взаємодії підприємницьких економічних організацій проявляється у рівні збалансованості національних ринків, відсутності різких коливань

кон'юнктури та кризових явищ, банкрутств тощо. Традиційно ринкова форма взаємодії була представлена вільною торгівлею в її різноманітних формах. У сучасних умовах дедалі чіткіше проявляються в ринковій взаємодії елементи свідомого узгодження дій економічних організацій, представлених потужним рухом маркетингових форм.

У межах економічних організацій процес взаємодії між структурними підрозділами організовує адміністрація, що становить її організаційний центр. Вплив адміністрації здійснюється у формі менеджменту, який охоплює всі сторони діяльності економічної організації. Розкрити процеси взаємодії в межах економічної організації означає розглянути виробничий, фінансовий, операційний, кадровий та інші форми менеджменту. Зворотний вплив структурних підрозділів у даному процесі взаємодії проявляється у рівні прибутковості економічної організації, її конкурентоспроможності на ринку.

До емерджентних рис економічних організацій відносять рівень культури виробництва, мікроклімат у колективі, постановку рутинних процедур, накопичений колективний досвід, рівень компетентності працівників, здатність оперативно реагувати на внутрішні та зовнішні зміни та ін. Ці риси з'являються лише в результаті функціонування економічної організації, є спільним надбанням і не можуть бути персоніфікованими. Їх роль при переході до інформаційної економіки та підвищення ролі кожного працівника як особистості постійно зростає, вони виступають у формі нематеріальних активів економічних організацій²¹⁰. З їх появою виникає проблема специфікації прав власності на них, які дедалі більше набувають нової форми власності на ресурси.

---

²¹⁰ Частка таких активів у передових компаніях США сягає 80 %. Головним засобом їх нарощування стає організація постійного навчання всіх членів організації, поява так званих компаній, що навчаються.

РОЗДІЛ 6. ІНСТИТУТИ В ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Інституціоналізм за більш як столітню історію обґрунтував ряд теоретичних положень та методологічних підходів, що є альтернативним напрямом розвитку економічної науки. Особливого масштабу інституціональні дослідження набули у другій половині ХХ ст., насамперед це стосується праць багатьох лауреатів Нобелівської премії з економіки. Актуальність розвитку зазначеного напрямку економічної науки постійно зростає, і переважна більшість науковців сходяться в думці про неможливість розкрити всю складність та постійні зміни в економічній системі без залучення економічних інститутів. Навіть прихильники неокласичної доктрини визнали значимість інститутів у функціонуванні та розвитку господарських систем суспільств.

Однак інституціоналізму досі не вдалося набути статусу цілісної економічної теорії, що відображала б усю складність економічних систем, а її поняття та категорії ще не стали операбельними, не дають змоги здійснювати прогностичні та практичні рекомендації на належному рівні. Невирішеною залишається головна проблема: «...як саме інкорпорувати інститути в економічну теорію — проблема, об яку спіткнувся і Т. Веблен, — і яка ще далека від розв'язання в принципі»²²⁰. Адже спроба включення їх у неокласичну теорію і формування на цій основі неінституціональної економічної теорії не увінчалася успіхом. Основною причиною, що призвела до незначних результатів у розв'язанні зазначеної проблеми в межах неінституціоналізму, на нашу думку, є несумісність методологічних засад неокласичної економічної теорії з сутнісними рисами інституціоналізму. Адже зовсім не випадково останній розглядається як альтернатива класичній та неокласичній економічним доктринам.

Органічне включення економічних інститутів у систему понять та категорій, що відображають економічні процеси,

²²⁰ *Ананьин О. И.* Структура экономико-теоретического знания: методологический анализ. — М.: Ин-т экономики, 2005. — С. 95.

формування цілісної інституціональної економічної теорії можливе лише за умови розроблення нею власної методологічної бази. Нині в суспільствознавстві накопичено достатньо напрацювань, що мають бути використані при формуванні цілісної системи знань інституціоналізму. Ідеться насамперед про відмову від опори на принципи класичної загальнонаукової парадигми Декарта–Ньютона та використання принципів системно-синергетичної парадигми. Їх застосування в суспільних науках означає перехід від основоположних постулатів аналізу суспільних процесів у рамках суспільно-економічних формацій до цивілізаційного аналізу. Економічна система тут розглядається як одна із підсистем суспільства, розвиток якої здійснюється не лише на засадах економічного детермінізму, а й з урахуванням усієї гами цивілізаційних факторів.

Нові методологічні підходи передбачають органічне поєднання генезису економічних систем, без якого неможливо зрозуміти їх дійсний стан, та онтології, яка передбачає розгляд реально функціонуючої господарської системи, вихід за межі вузьких рамок теоретичних (абстрактних) моделей. Онтологічний аспект знімає штучне розмежування між пізнавальною та предметно-перетворювальною діяльністю людей у господарській сфері, дає змогу подолати відрив теорії від практики, здійснити дослідження в межах системи менеджменту. При цьому увага зосереджується на свідомій організації економічних процесів, створенні відповідної структури та організації взаємодії між економічними суб'єктами, на закономірностях розгортання процесів функціонування економічної системи.

Місце економічних інститутів у системі понять та категорій сучасної економічної теорії обумовлене їх особливою роллю у функціонуванні економічної системи у розкритті змісту процесів взаємодії між її структурними елементами. Тому їх природа не може бути пізнана з належною глибиною без розв'язання ще однієї методологічної проблеми, якою знехтувала класична та неокласична економічні теорії, — проблема дійсного динамізму економічної системи. В. В. Радаєв, інші вчені неодноразово вказували на значимість обґрунтування понятійного апарату для дослідження динамізму економічних

процесів, хоча успіхи в досягненні поставлених цілей мінімальні. «Тільки Т. Веблен на межі ХІХ–ХХ ст. зробив спробу, — пише О. Ананьїн, — намітити методологічну перспективу для розв’язання складних проблем, пов’язаних із відображенням в економічній теорії справжнього динамізму та інституціональної різноманітності економічної реальності»²²¹. Але на той час наука ще не оволоділа новими загальнонауковими принципами, що дали б змогу вийти за межі механістичного світогляду та розгляду процесів на засадах механічного руху, що й стало неподоланим бар’єром у розв’язанні проблем динамічного руху економічних систем.

Існують і деякі інші методологічні проблеми, без розв’язання яких годі сподіватися на адекватне відображення інститутів економічною теорією. У наступних параграфах даного розділу робиться спроба розглянути як окремі методологічні підходи, зокрема до проблем динамізму, так і сутності, місця та ролі інститутів у функціонуванні економічних систем. При цьому автор свідомий того, що надзвичайна складність та масштабність піднятих питань роблять можливим їх розгляд переважно в постановочному плані.

6.1. Природа динамізму економічних процесів

Важливою складовою системного аналізу економічної сфери суспільства є дослідження її функціонування та розвитку. Вони відображають складні процеси руху її елементів, пізнання яких дає змогу глибше розкрити природу економічної системи. На основі закономірностей її динамічного руху можна сформулювати точніше визначення економічної системи, увести в науковий обіг низку понять, категорій та показників, що характеризують її в новому ракурсі. Без них неможливо з належною глибиною розкрити такі явища сучасної економіки, як зміна у часі вартості грошей або товару (ф’ючерси, опціони), зростання ролі нематеріальних активів, перехід до економіки знань тощо.

²²¹ *Ананьїн О. І.* Структура економіко-теоретического знания: методологический анализ.— М.: Ин-т экономики, 2005. — С. 96.

Нині в економічній літературі використовуються поняття та категорії, що за своєю суттю відповідають статичному стану економічної системи. Розроблений класичною та неокласичною економічними теоріями категоріальний апарат направлений на дослідження виробничих відносин і результатів економічної діяльності. Як відомо, виробничі відносини відображають сталі, постійно повторювані економічні зв'язки, що вже відбулися. У них відбиваються узагальнені процеси, що робить поняття виробничих відносин абстрактним і малопродуктивним для аналізу постійних змін у господарській сфері. Тому дедалі більше авторів ставлять під сумнів доцільність побудови системи понять і категорій економічної науки лише на основі виробничих відносин²²². Вони є одним із фундаментальних понять формаційного підходу, базовою характеристикою суспільного виробництва²²³, а тому є малоприсадибними для системного аналізу динамізму економічної сфери суспільства.

Значні обмеження у використанні мають і кількісні характеристики економічної сфери, що відображають її статичний стан. Вони не враховують змін, що постійно відбуваються в економічній системі, та факторів, що зумовлюють такі зміни, активність людей. Показники статичності економічної системи переважно відображають підсумкові результати змін, що відбуваються в ній. Тому економічна наука змушена оперувати переважно даними, що фіксують обсяги виробництва та витрат, які за своєю суттю являють собою запаси. Запаси не ураховують фактору часу, тому їх визначають як «матеріальні ресурси, товари, що зберігаються на складі і призначені для використання у виробництві чи для продажу» та «не мають часової розмірності»²²⁴.

Запаси є показниками, які характеризують економічні процеси в статистиці і не змінюють своєї сутності навіть тоді, коли подаються як ряд даних за певний проміжок часу. При цьому

---

²²² Системи економічних законів і категорій / О. О. Беляев, М. І. Діба, В. І. Кириленко, О. М. Комяков. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 52.

²²³ «Виробничі відносини — відносини між людьми, які виникають у процесі суспільного виробництва, обміну і споживання матеріальних благ і послуг». (Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник. Т. 1. — Л.: Світ, 2005. — С. 101.)

²²⁴ Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки / Сост. Л. И. Лопатников. — М.: Дело, 2003. — С. 106, 236.

вони відображають не динамізм цих процесів, тобто не фактори та зміни в економічній системі, а лише результат цих змін. Вони не можуть розкрити перебігу змін, інтенсивності економічних процесів, впливу особливостей (щільності) економічного часу, що відрізняє економічні операції різних суб'єктів. Не випадково в існуючій системі економічних показників функціонування економічної системи не знайшли належного місця і розкриття закон економії часу, показники продуктивності праці, ефективності виробництва та їх численні похідні, що за своєю природою покликані відображати динамічні характеристики діяльності економічних суб'єктів.

Для економічної науки вкрай важливим є перехід до поточкових величин, що відображають реальні процеси функціонування економічної системи. Так, наприклад, у наукових дослідженнях продовжує домінувати поняття капіталу, що за своєю сутністю належить до запасів і часто не розмежовується з дійсно потоковою величиною доходу. «Капітал — це миттєвий «фотознімок» у конкретний момент часу. Він характеризується певним запасом. Дохід характеризується потоком чи послідовністю подій, його можна порівняти з кінофільмом, дія якого розгортається у просторі і в часі»²²⁵.

Динамізм економічної системи вимагає принципово інших кількісних характеристик процесів, що в ній постійно відбуваються. За своєю природою потокові величини відрізняються від запасів тим, що здатні відобразити у часі зміни в економічній системі та фактори, що на них впливають. Потік — це «економічна величина, яка вимірюється у русі, з урахуванням того періоду, для якого робиться розрахунок»²²⁶. Для них характерним є відображення певних змін (результатів дії факторів, активності суб'єктів) за одиницю часу, направленості та інтенсивності змін.

Пошук таких показників значно ускладнюється у зв'язку з відсутністю завершеної системи якісних характеристик (по-

---

²²⁵ Боулдинг К. И. Экономическая наука и социальные системы // Панорама экономической мысли конца XX ст. / Под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта: В 2 т.: Пер. с англ. / Под ред. В. С. Автономова, С. А. Афонцева. — СПб.: Экон. шк., 2002. — Т. 2. — С. 912.

²²⁶ Экономико-математический словарь. Словарь современной экономической науки / Сост. Л. И. Лопатников. — 5-е изд. пер. и доп. — М.: Дело, 2003. — С. 270.

нять і категорій) динамізму економічної системи. На жаль, плутанина в категоріальному апараті динамізму не дала змоги навіть представникам економіко-математичного напрямку в економічній теорії, які приділяють особливу увагу функціонуванню економічної системи, відійти від традиційних підходів та обґрунтувати категорії, що відображають суть динамізму.

Особливого значення набуває визначення і теоретичне обґрунтування понять та співвідношення між ними, що відображають динамізм процесів, які відбуваються на різних рівнях економічної системи, таксономія динамічних показників. «Таксономія, тобто визначення підмножин системи, що мають досить суттєву однорідність, є значною проблемою для будь-якої складної системи»²²⁷. Тому важливо сформулювати такий категоріальний ряд понять, у яких узагальнюються знання про клас явищ, здійснюється класифікація різних властивостей чи подій під спільною назвою, яку отримує поняття. Саме це дає змогу встановити кількісні характеристики взаємопов'язаних явищ, відобразити системний об'єкт у цілісності.

Поняття функціонування економічної системи можна вивести, лише спираючись на чітке розмежування її статичного і динамічного станів. Під статикою, як правило, розуміють незмінність окремих елементів і самої системи у часі, стан гомеостазу, коли властивості і склад системи залишаються стабільними. Основою такої стабільності є урівноваження сил, що діють у ній, та рівновага із зовнішнім середовищем, що і є головною причиною використання передумови незмінності складу і властивостей як елементів системи, так і її характеристик у цілому. Сили притягання та відштовхування, як основа основ існування будь-якого об'єкта²²⁸, урівноважуються, а об'єкт аналізується на основі законів механіки. Тому має місце рух у рамках статичного стану економічної системи, природа якого пов'язана із закономірностями механічного руху.

---

²²⁷ Боулдинг К. И. Экономическая наука и социальные системы // Панорама экономической мысли конца XX ст. / Под ред. Д. Гринзюэя, М. Блини, И. Стюарта: В 2 т.: Пер. с англ. / Под ред. Автономова, С. А. Афонцева. — СПб.: Экон. шк., 2002. — Т. 2. — С. 918.

²²⁸ Ф. Энгельс выделил слова Гегеля про то, что сущность материи составляет притягания та відштовхування (*Энгельс Ф. Дialeктика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.* — 2-ге вид. — Т. 20. — С. 519).

На такому підході формує своє розуміння економічної діяльності неокласична економічна теорія. Принцип методологічного індивідуалізму передбачає урахування лише власних переваг у потребах індивіда, а раціональність дій відображають лише його цілі. Фактично це означає розгляд поведінки індивіда як автономно існуючої одиниці, за межами економічної системи. Хоча суть останньої і полягає в об'єднанні окремих суб'єктів, у взаємодії між ними та характеризується певною цілісністю. Дії автономно існуючого суб'єкта, обмежені колом лише власних потреб та інтересів, являють собою рух на місці. Природа такого руху зводиться до залежності між подразником та реакцією на нього, коли в ролі першого виступають власні потреби, а другої — вибір та активні дії відповідно до переваг, що надає індивід окремим із них. Таку діяльність важко назвати суспільною через те, що вона не враховує взаємозалежності і взаємообміну з суспільством. Це є статичний рух атомізованих індивідів, результати якого відображаються у його власних здобутках, сума яких видається за результати діяльності всієї економічної сфери.

Динамізм характеризує взаємодію елементів певної системи, рух, який пов'язаний із взаємним впливом і змінами як самих елементів, так і системи в цілому. Тому економічній системі згідно з її природою притаманне функціонування, це є її звичайним станом, у спокої (статичі) вона не може існувати, а являє собою сукупність структурних елементів, між якими встановлюються відповідні зв'язки. Дослідження руху економічної системи, сил, що забезпечують реалізацію зв'язків між її складовими та системою в цілому, стає центральною проблемою розкриття природи та характеристики її динамізму.

Таємницю динамічного руху розкрив один із фундаторів системного аналізу Г. В. Лейбніц. Виходячи з того, що природа руху будь-якого об'єкта пов'язана зі змінами його властивостей, наявністю внутрішніх та зовнішніх сил впливу на його стан, він обґрунтував процес розгортання сил, що спричиняють такий рух. Динамічний рух, який здійснює будь-яка складова системи, виникає внаслідок поєднання зовнішнього впливу на неї інших частин або системи в цілому та прояву внутрішніх сил, притаманних кожному елементу економічної

системи, формуванню взаємодії між ними. Причому природа сил, які приводять у рух об'єкти, — різна, Г. В. Лейбніц називав їх, відповідно, живою (внутрішньою) та мертвою (зовнішньою) силами.

Мертва сила притаманна тим частинам системи, що ззовні впливають на виникнення та спрямування активності певного елемента системи, діють так і тоді, коли «ще не має руху, а є лише спонукання до нього», діють як силове поле для прояву внутрішніх сил. Живою силою заведено називати внутрішні сили, які притаманні економічним суб'єктам (монадам). І. Кант всебічно обґрунтував сутність суб'єкта, притаманну його природі активність. Ідея наявності у суб'єктів внутрішніх сил була висунута ще Г. В. Лейбніцем. «Я допускаю, — писав він, — скрізь у тілах активне начало і, так би мовити, життєве начало, що піднімається над матеріальними поняттями»²²⁹. Саме воно пов'язане з дійсним рухом²³⁰, а взаємодія внутрішніх та зовнішніх сил і лежить в основі виникнення динамічного руху.

Ці та інші висновки стосовно природи динамічного руху мають методологічне значення і можуть бути успішно використані при дослідженні процесів функціонування та розвитку економічної системи. Економічних індивідів передусім необхідно розглядати з позиції наявності у них суспільної енергії. Фізичне поняття енергії в економічній науці являє собою активність економічних індивідів у господарській сфері, що притаманна кожному з них. Наявність в економічних індивідів внутрішнього джерела активності (живої сили), що направлена на досягнення власних інтересів у процесі взаємодії з іншими індивідами економічної системи, дає підстави говорити про нього як про економічного суб'єкта. Економічні суб'єкти та їх взаємодія утворюють основу економічної системи, тому її науковий аналіз спирається на методологічний принцип суб'єктності (на відміну від принципу методологічного індивідуалізму, характерного для дослідження господарської сфери суспільства в статистичній формі).

Це означає, що в центрі аналізу економічної системи стоять окремі люди та їх об'єднання, які активно діють заради досяг-

---

²²⁹ Лейбниц Г. В. Сочинения: В 4 т. — М.: Мысль, 1982. — Т. 1. — С. 256.

²³⁰ Там само. — С. 25.

нення власних цілей. Необхідність більш ефективного їх досягнення викликала формування різноманітних економічних зв'язків, які об'єднують їх у певну цілісність. Кожен суб'єкт відрізняється не лише цілями та місцем у структурі економічної системи, а й різною активністю, власним потенціалом, величиною суспільної енергії, що йому притаманна. Економічний суб'єкт подібно до монади є неподільною одиницею економічної системи, що має власну мету та внутрішнє джерело сил для її досягнення, діє свідомо, є неповторним (унікальним) утворенням. Витоки активності пов'язані з притаманними йому потребами та інтересами, здібностями та умовами їх реалізації.

Суб'єктами економічної системи можуть бути як окремі індивіди (фізичні особи), так і їх об'єднання (юридичні особи), які відносно системи являють собою цілісні неподільні одиниці, її елементи. При розмежуванні індивідуальних та колективних суб'єктів важливо пам'ятати, що індивід завжди був відносно суспільної системи чи її підсистем граничною неподільною одиницею, дійсним елементом системних суспільних утворень, що неодноразово підкреслювалося в літературі. «Таким елементом, мінімальним неподільним носієм соціальної системної якості, — писав В. Г. Афанасьєв, — є людина»²³¹. Наявність в економічних суб'єктів власних цілей, внутрішніх сил активності, свідомості зумовлює необхідність звернення до поняття економічного інтересу.

Поширене в економічній літературі розуміння економічних інтересів є надзвичайно абстрактним, часто використовується формально і не знаходить адекватного місця в системі понять та категорій економічної науки. Причинами невисокої операбельності цієї категорії є, по-перше, її дослідження переважно в рамках статички економічної системи, хоча за своєю сутністю інтереси є поняттям динамізму. По-друге, економічні інтереси є однією з ключових рис економічних суб'єктів, які досі не мають належного місця в системі категорій класичної та неокласичної економічних теорій. Принцип методологічного індивідуалізму акцентує увагу на перевагах в економічних по-

---

²³¹ Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980. — С. 74.

требах, якими керується індивід, а тому не виникало необхідності у використанні складнішого поняття — економічного інтересу. Існують і інші причини формального ставлення до цієї категорії.

Водночас системний аналіз економічної сфери суспільства робить надзвичайно актуальним застосування економічних інтересів для розкриття процесів функціонування економічної системи, природи активності економічних суб'єктів. По-перше, інтереси покликані відобразити суспільну залежність економічних суб'єктів, їх взаємозв'язки між собою та суспільством. В індивідів, дії яких розглядаються на засадах методологічного індивідуалізму, економічні потреби не набувають форми інтересів.

По-друге, поняття інтересу включає цілі економічних суб'єктів — ще одне важливе поняття динаміки, від якого абстрагується неокласика. Воно потребує детального аналізу, оскільки інтегрує цілий ряд важливих характеристик економічних суб'єктів та динамізму економічної системи. Власні економічні цілі формуються під впливом здібностей та потреб суб'єктів, власного чи набутого ними досвіду, місця в структурі системи. Кожний із названих чинників через цілі людей впливає на формування їхніх економічних інтересів, і всі вони потребують урахування в діяльності економічних суб'єктів.

По-третє, інтереси виникають лише тоді, коли економічні суб'єкти усвідомлюють свою суспільну залежність, власні цілі та можливості їх досягнення в умовах, що склалися. Усвідомлення полягає в тому, що люди мають чітке уявлення про сенс (смісл) своїх дій, про здійснюваний ними вибір напрямку та інтенсивності докладання сил. Результатом такого усвідомлення є адекватне визначення (формулювання) власних інтересів, що проявляється у формуванні власного веління (вольового акту) застосувати притаманну економічним суб'єктам енергію у відповідному напрямі. Установлення власних економічних інтересів веде до формування знань відносно того, що потрібно робити, та готовності діяти для досягнення власних цілей у конкретних умовах.

Перелічені вище та деякі інші причини роблять украй актуальним дослідження економічних інтересів у рамках нових

методологічних підходів. Існує нагальна потреба у перегляді традиційних уявлень про природу економічних інтересів, конкретизації їх місця та ролі в розгортанні рушійних сил економічних процесів і характеристиці динамізму економічних систем. Надто загальним і недостатнім є їх визначення як «прояву виробничих відносин у вигляді об'єктивної направленості господарської діяльності людей, у якій відображається їх місце в системі суспільного виробництва»²³². Збідненим є аналіз форм економічних інтересів, зведення їх виключно до спонукального впливу на людей.

Для розкриття природи економічних інтересів та всього комплексу рушійних сил, у якому вони відіграють ключову роль, необхідно звернутися до понять «потреби» і «здібності» як першопричин їх розгортання. Ці поняття не знайшли належного місця в системі категорій класичної та неокласичної економічних теорій саме через причетність їх до характеристики динамізму економічних систем. Так, потреби традиційно розглядаються в руслі споживання матеріальних благ і, як правило, зводяться до предметів потреб.

Організаційний підхід до економічної системи на перший план висуває дослідження механізму рушійних сил економічних процесів та місця і ролі потреб у їх розгортанні. «Потреби, — писав Й. Шумпетер, — є одночасно причиною і спрямовуючим началом економічної поведінки суб'єкта господарювання, являють собою його рушійні сили»²³³. За своєю суттю потреби належать до характеристик економічних суб'єктів, пов'язаних із формуванням сил, що забезпечують його активність. Вони належать до категоріального ряду понять, які відображають практику економічної діяльності людей, динамізм економічної системи, і з цієї причини потреби не могли бути належною мірою розкриті в рамках класичної та неокласичної економічних теорій.

Відправним моментом у розумінні суті економічних потреб та їх ролі у формуванні спонук до дій економічних суб'єктів є те, що вони являють собою одну з найбільш глибоких суспіль-

---

²³² Экономическая энциклопедия. Политическая экономия / Гл. ред. А. М. Румянцев. — М.: Сов. энциклопедия, 1975. — С. 42.

²³³ Шумпетер Й. Теория экономического развития: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1982. — С. 69.

них характеристик економічних суб'єктів. Вони є безпосередньою формою руху ключового протиріччя суспільного розвитку і відображають діалектичну єдність відносної відокремленості та суспільної залежності людей в економічній сфері суспільства. У своїй самостійній господарській діяльності кожен економічний суб'єкт використовує певні засоби виробництва, потребує відповідних суспільних умов, що роблять можливою таку діяльність. Ці умови можуть бути створені в суспільстві і мають суспільний характер: знаряддя праці, накопичені поколіннями технології та прийоми діяльності, відповідна форма власності на засоби виробництва, умови захисту від розорення та грабунку тощо. Залежність відокремленого індивіда від суспільних умов свого господарювання відображається у понятті економічних потреб.

У найбільш загальному визначенні економічні потреби — це сукупність матеріальних та суспільних умов, необхідних для здійснення господарської діяльності економічними суб'єктами. Потреби відображають суспільний розвиток кожного економічного суб'єкта, його особливе місце в економічній системі і тому є однією з найбільш глибоких характеристик його індивідуальності. Спонукальний вплив економічних потреб на економічних суб'єктів зумовлений суспільною залежністю їх від умов, необхідних для здійснення господарської діяльності.

Класична та неокласична економічні теорії розглядають потреби економічної людини в рамках моделі, побудованої на принципах методологічного індивідуалізму. Економічний індивід тут є абсолютно відокремленою людиною, котра максимізує свою корисність, тому і потреби його трактуються як брак (відсутність) чогось у його житті. Потреби — це різні види «недостатності» чого-небудь, що відчуває індивід у певний проміжок часу. Ці види недостатності можуть бути фізіологічними (наприклад, потреба в їжі), психологічні (наприклад, потреба в самоутвердженні) чи соціологічного характеру (потреба в соціальному спілкуванні). Потреби тут розглядаються як «стартер», пусковий механізм поведінки індивіда²³⁴. Спонука-

---

²³⁴ Организация. Поведение. Структура. Процессы. 8-е изд. Дж. Л. Гибсон, Дж. Иванцевич, Дж. Х. Даннелли-мл. — М.: Инфра-М, 2000. — С. 130.

льність потреб являє собою не суспільне явище, а виключно відображення внутрішнього стану людини.

Найбільш повно таке розуміння потреб і їх спонукальних дій проявилось у знаменитій піраміді потреб А. Маслоу. Він розмістив різні види потреб людини залежно від сили їх спонукальної дії в такій послідовності, де кожен наступний рівень мав, на його думку, меншу спонукальну дію і не задовольнявся доти, доки не будуть забезпечені потреби попереднього рівня. Так був сформований базовий рівень потреб (предметами яких є повітря, вода, їжа, житло, сон, секс); потреби у безпеці; потреби у належності до певної спільноти, потреба у суспільному визначенні та самоповазі. На ґрунті цих потреб, що забезпечують збереження і відтворення людини, виникає наступна група, яка забезпечує її розвиток. До неї автор відносить осмисленість, самодостатність, завершеність, індивідуальність, досконалість, красу, добро, істину.

Уразливість для критики такого підходу до потреб полягає в тому, що він не відображає їх сутнісної ознаки — індивідуальність переваг у потребах кожної людини. Потреби завжди конкретні, характеризують індивідуальний рівень розвитку кожної людини та відповідно до її суспільного статусу. Ідея абстрактного індивіда, з його сталими потребами²³⁵, з ієрархією абсолютних спонук, якими вони володіють, нічого спільного не має з реальністю. Тут не враховується той факт, що «будь-яка потреба набуває конкретного змісту залежно від того, за яких умов і яким способом вона задовольняється»²³⁶. Не випадково піраміда потреб Маслоу не витримала перевірки часом, а згодом і сам автор погодився з критикою на її адресу.

Разом з тим і донині можна зустріти в літературі посилання на обґрунтовані А. Маслоу підходи до потреб та їх спонукальність або розвиток цих ідей різними авторами. Так, значного поширення набула двофакторна теорія мотивації Ф. Герцберга, у якій усі потреби зведені у дві групи: перша охоплює потреби, що приносять задоволення, а друга — ті, що породжу-

²³⁵ «Формула незмінності потреб не може бути в чистому вигляді застосована навіть для характеристики суспільств античних полісів» (*Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм: Пер. с нем.* — М.: Республика, 1998. — С. 231).

²³⁶ *Основи психології.* — К.: Либідь, 1995. — С. 235.

ють невдоволення індивіда і не справляють належного спонукального впливу. Теорія набутих потреб Мак-Клелланда спирається на факт забезпечення базових (потреб нижчого рівня) в сучасному західному суспільстві, тому спонукальність діяльності індивідів пов'язується виключно з потребами високого порядку: досягнення успіху, співучасті (причетності) і владарювання. У подібному плані формуються і теорії потреб інших авторів.

Уразливість теорій потреб, що спираються на принцип методологічного індивідуалізму, полягає в тому, що, по-перше, у них не знаходить свого відображення суспільна залежність економічних суб'єктів, яка і спричиняє спонукальний вплив потреб. По-друге, у них не враховується відносно відокремлене господарювання економічних індивідів, що вимагає наявності у них здібностей, достатніх для реалізації суспільної залежності і забезпечення потреб. Потреби і здібності органічно поєднані між собою і відображають дві сторони економічних суб'єктів — їх відокремлене господарювання та суспільну залежність. У потребах слід вбачати необхідні суспільні умови, від яких залежить діяльність економічних суб'єктів, а в здібностях — їх здатність до практичних дій щодо використання цих умов для забезпечення потреб. Без відповідних здібностей матеріальні та суспільні умови набувають форми безпідставних запитів, втрачають свою необхідність, тобто не стають засобом формування суспільної залежності індивідів і належної спонукальності.

Під здібностями ми розуміємо духовні та фізичні якості людини, що використовуються нею в практичній діяльності. Вони формуються на основі природних задатків у процесі навчання та праці і є однією із суспільних рис людини. У них відбиваються знання та досвід, накопичені людством, експліцитно проявляються здібності минулих поколінь людей. К. Маркс звертає увагу на те, що в навичках та здібностях, у рівні вправності населення слід вбачати важливу форму збереження результатів попередньої діяльності, накопичення дійсного багатства суспільства²³⁷. Як і потреби, здібності не існують в

---

²³⁷ Маркс К. Теорії додаткової вартості // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 26, ч. III. — С. 286.

абстрактній формі: вони завжди конкретні і мають індивідуальний рівень у кожної людини, що живе в певну історичну епоху.

Здібності відображають здатність економічного суб'єкта до практичних дій і проявляються та розвиваються лише у реальному процесі діяльності. Без постійного використання здібності згасають, саме тому виникає необхідність забезпечення потреб індивіда, задоволення яких і означає реалізацію здібностей. До них не варто підходити як до ресурсу, обсяги якого скорочуються в результаті використання, як це описав О. де Бальзак у романі «Шагренева шкіра». Навпаки, кожен індивідуальний чи колективний суб'єкт, реалізуючи свої здібності та потенціал, задовольняють власні потреби і тим самим здійснюють не лише власне відтворення, а й забезпечують подальший розвиток. Тому мета функціонування господарської системи — створення благ для забезпечення потреб суспільства — фактично направлена на відтворення та розвиток людей і різних форм їх об'єднання, включаючи утворення даного суспільства.

Здібності економічних суб'єктів проявляються у здатності формувати цілі та володіти способами дій, тобто у здатності до пізнавальної та практичної діяльності. «Ми визначаємо здібності, — пише С. Д. Максименко, — як ступінь оволодіння людиною способами дій»²³⁸. Індивідуальність кожної людини — її талановитість, геніальність чи звичайна майстерність — визначається рівнем постановки цілей, володінням методами дій, швидкістю переходу від осмислення цілей до практичної діяльності й отримання результату. Здібності є соціальним надбанням людини і розвиваються лише в русі, у процесі їх застосування.

Отже, кожен економічний суб'єкт характеризується: наявністю власних цілей та здібностей для їх досягнення (певним рівнем відносної відокремленості) та потреб, у яких відображається суспільна залежність від матеріальних та суспільних умов, необхідних для реалізації цілей і здібностей. Органічна єдність відокремленості та суспільної залежності в господарській діяльності економічних суб'єктів про-

---

²³⁸ Максименко С. Д. Генезис существования личности. — М.: ООО «КММ», 2006. — С. 210.

являється як єдність його цілей, здібностей, потреб, усвідомлення умов та способу діяльності. Лише в такому поєднанні може виникнути внутрішня спонукальність до дій економічних суб'єктів. Спонукальність виникає в результаті осмислення економічним суб'єктом свого реального становища в господарській сфері суспільства; глибини відокремленості та залежності; власних цілей, здібностей і потреб і в єдності зазначених ознак являє собою економічний інтерес. Притаманні кожному суб'єкту власні цілі, здібності, потреби, особливості статусу обумовлюють індивідуальність їх економічних інтересів.

Економічні інтереси характеризують спонукальний вплив на економічних суб'єктів з боку власних потреб та здібностей, є об'єктивним відображенням місця і зв'язків економічних суб'єктів у структурі економічної системи. Разом з тим у формуванні рушійних сил економічних процесів беруть участь і зовнішні сили, представлені економічним центром (державою та її органами або ринком). Методологічно їх слід розглядати як прояв зовнішнього впливу на індивідуальні економічні інтереси суб'єктів, що займають різні місця у структурі економічної системи. Такий вплив здійснюється у формі стимулів, які характеризують спонукальні дії на економічних суб'єктів. При розгляді суб'єктів як основних персонажів свідомо організованої та реально функціонуючої економічної системи їх активність може бути розкрита як єдність дій економічних інтересів та стимулів.

В основі економічних стимулів лежать спільні інтереси всіх суб'єктів, які взаємодіють в економічній системі. Вони формуються в результаті усвідомлення економічними центрами (державними органами, адміністрацією економічних організацій) спільних цілей та потреб, зосередження відповідних ресурсів (матеріальних, інформаційних, інфраструктурних, кадрових тощо), створення необхідних суспільних умов для їх досягнення. Економічні стимули виникають у результаті приведення до спільного знаменника індивідуальних інтересів і залежать від особливостей цілей, місії та специфіки об'єднань, які утворили люди. К. Маркс підкреслював, що спільний інтерес усіх індивідів «існує в дійсності як взаємна залежність ін-

дивідів, між якими поділена праця»²³⁹. Критерієм класифікації економічних стимулів є реально існуюча в даній економічній системі сукупність спільних економічних інтересів.

Економічні стимули направляють дії всіх учасників економічних процесів у певному напрямі. За своїм характером це є зовнішня необхідність, вона являє собою передумову досягнення індивідуальних економічних інтересів суб'єктів. Тому природа впливу спільних інтересів на людей має форму силового поля, яке є середовищем активності економічних суб'єктів, «мертвою силою», що діє на них. Енергія стимулів формується в результаті акумуляції (передання) сил індивідів, є вторинною, «віддзеркалює» їх енергію, подібно до того, як належно оброблене скло відбиває потоки світла. Процес дії економічних стимулів, конкретизація впливу силового поля викликають необхідність використання поняття економічного інституту. Тому наступний параграф передбачає аналіз природи економічних інститутів, виходячи з їх місця та способу впливу на процеси функціонування економічної системи.

Така природа економічних стимулів обумовлює силу їх дієвості, яка залежить від повноти відображення (урахування) індивідуальних економічних інтересів людей, спроможності економічних центрів забезпечити збереження переданої енергії активності людей, здатності направити її в потрібне русло. Тому величезне значення для дієвості економічних стимулів має їх чітке формулювання (є зрозумілим) та доведення до людей.

Усвідомлення спільних цілей усіма учасниками економічних процесів, що відбуваються в даній економічній організації, глибина і повнота відображення в них індивідуальних економічних інтересів учасників економічних організації, створення адекватних засобів для доведення та реалізації спільних інтересів економічними суб'єктами надає їм дієвості. Економічні стимули характеризують наступний етап розгортання рушійних сил — організацію процесу реалізації спільних економічних інтересів на практиці.

Термін «стимул» (лат. — загострена палиця для підганання рабів) означає надання поштовху, заохочення, спонування до

---

²³⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 3. — С. 30.

дій людей, він покликаний відобразити зовнішній вплив на їх активність, дію «мертвої сили». Поряд зі встановленням певних умов, обмежень чи владних рішень вони є одним із знарядь економічного центру узгодження дій економічних суб'єктів. У дії стимулів відображається одна з ланок процесу досягнення головної мети економічної системи — збереження її від розпаду. Тому в них знаходимо прояв домінуючого впливу цілісності економічної системи.

Ключовою ознакою економічних стимулів є переведення потенціальної енергії в кінетичну, розгортання зовнішньої спонукальної дії на економічних суб'єктів. Як пише А. М. Колот, «під стимулом ми розуміємо зовнішні спонукування, які мають цільову спрямованість»²⁴⁰. Економічні стимули направлені на відображення в діяльності кожного економічного суб'єкта спільних інтересів, у яких інтегровані спільні цілі та спільні потреби. Стимули розглядаються нами як один із важливих елементів практичної організації взаємодії економічних суб'єктів, важлива ланка формування рушійних сил функціонування економічних організацій та економічної системи в цілому.

Під впливом стимулів змінюється спонукальність дій економічних суб'єктів та формуються мотиви їх активності. Спонукальні сили діяльності економічних суб'єктів у мотивах набувають завершеної форми після проходження ряду етапів та набуття різних форм. Спочатку у формуванні спонукальних сил беруть участь потреби, здібності та цілі економічних індивідів, після усвідомлення яких вони (спонукальні сили) набувають форми індивідуальних економічних інтересів. Останні під впливом стимулів, які є засобом впливу на них з боку спільних інтересів, виступають у ролі мотивів діяльності економічних суб'єктів.

Мотиви не знайшли свого місця в класичній та неокласичній економічних теоріях через те, що в них мета економічної діяльності — створення та отримання благ — ототожнюється зі споживанням, яким і вимірювалося багатство. Насправді споживання є «смертю» благ і не може відобразити наявне в

---

²⁴⁰ Колот А. М. Мотивація персоналу. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 14.

суспільстві багатство. Адже до нього крім накопичення матеріального багатства, створення запасів благ входять ще і розвиток потенціалу як окремих індивідів, так і колективних суб'єктів, нові знання та кваліфікація. Саме вони останнім часом є справжніми мотивами активності людей. Як зазначав Джеймс Б'юкенен, «ототожнення індивідуальних потреб із благами дає змогу абстрагуватися від мотивів, що визначають поведінку людини», тоді як у дослідженні поведінки людини «необхідно ураховувати відмінність між потребами індивіда та мотивами його поведінки»²⁴¹. Ці та інші причини призвели до того, що наукове пояснення мотивації перебуває на неналежному рівні.

Мотив є узагальненою характеристикою здатності та здійснюваної практичної діяльності економічних суб'єктів як основних персонажів предметно-перетворювальної діяльності у свідомо організованій та реально функціонуючій економічній системі, як єдиного джерела рушійних сил економічних процесів. Разом з тим для кожного економічного суб'єкта характерним є наявність безлічі мотивів у виборі того чи іншого напрямку діяльності. Свідомий вибір пріоритетів діяльності, зіставлення та боротьба мотивів вимагають від нього прояву волі²⁴².

Прояв економічними суб'єктами волі є пусковим механізмом, що приводить в дію рушійні сили економічних процесів. Вольовий акт забезпечує перехід спонукальних сил, що представлені сукупністю мотивів діяльності економічних суб'єктів, із потенціального стану у реальний прояв активності. «Воля, — писав Лейбніц, — є усвідомленим устремлінням до дій. Із волі та здібності до дій з необхідністю йде слідом вчинок»²⁴³.

Варто зауважити, що мотиви економічної діяльності суб'єктів покликані відобразити весь спектр важливих для суспільства або економічних організацій цілей та цінностей. Вони включають не лише економічні, а й політичні, соціальні,

---

²⁴¹ Б'юкенен Дж. Конституция экономической политики // Б'юкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т. 1 / Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р. М. и др. — М.: Таурис Альфа, 1997. — С. 21.

²⁴² Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. — СПб., 1999. — С. 213.

²⁴³ Лейбниц Г. В. Сочинения: В 4 т. — М.: Мысль, 1982. — Т. 1. — С. 307.

духовно-культурні цілі та цінності, адже всі вони є невід'ємними складовими суспільного життя кожної людини. Тому в економічній діяльності людей завжди мають місце позаекономічні (цивілізаційні) фактори, які також знаходять своє відображення у мотивах діяльності суб'єктів господарської сфери суспільства.

Інтеграція всіх суспільних чинників активності економічних суб'єктів — економічних інтересів, економічних стимулів, мотивів їх діяльності здійснюється в процесі свідомого створення відповідних економічних інститутів. Вони є одним із засобів силового впливу центру на діяльність економічних суб'єктів та реалізацію внутрішніх і зовнішніх рушійних сил. Економічні інститути відіграють ключову роль у функціонуванні економічної системи і заслуговують на окреме, більш глибоке висвітлення, якому присвячується наступний підрозділ. Тут лише варто сказати, що від досконалості економічних інститутів залежить ефективність механізму рушійних сил економічної системи.

Теорія поля є наступним, після причинно-наслідкової залежності, методологічним підходом у дослідженні складних процесів. Вона передбачає відмову від обмеженості досліджень рамками взаємозалежності дій (стимул — реакція) і ураховує взаємозалежність кожної складової цього процесу від стану (та постійних змін у кожному одиницю часу) інших частин. Поле виступає як особлива форма матерії.

Ці методологічні положення безпосередньо стосуються економічних інститутів, мотивів та інших категорій економічної динаміки. Дослідження економічних інститутів передбачає виявлення всіх взаємозв'язаних умов, що впливають на діяльність економічних суб'єктів. Такий же підхід використовується і для пізнання мотивації економічних суб'єктів. Вона формується не лише на основі їхніх потреб, а й включає безліч інших реально діючих чинників — як-то: рівень розвитку суспільства і його психологічний стан, суспільні цінності і традиції (ментальність народу), наявність матеріальних ресурсів та індивідуальний розвиток здібностей тощо.

Поняття силового поля дає змогу розкрити не лише зміст процесу функціональної взаємодії в економічній системі, а й

показати природу її самоорганізації. Остання є основою збереження економічної системи від розпаду, забезпечення її стійкості. Тому досягнення головної мети економічної системи розкривається через поняття функціонування і методологічно спирається на теорію поля та особливості її застосування при аналізуванні суспільних процесів.

Важливою характеристикою динамічного стану кожної економічної системи є притаманний лише їй економічний час. У різних економічних системах він відрізняється різною щільністю і не є тотожним астрономічному часу. Різна інтенсивність перебігу економічних процесів за одиницю хронологічного часу в окремих економічних системах перетворює його на економічне поняття динаміки. Він стає відносною величиною і є характерним лише для даної економічної системи, на його основі вимірюється взаємодія економічних суб'єктів. Підвищення значимості кожного відрізка індивідуального часу, вищі ритми функціонування економічної системи наочно демонструє сучасна швидка економіка. Щільність економічного часу робить актуальними одні фактори економічного розвитку (наприклад, інформацію) і девальвує інші (примусову працю, малоліквідні форми капіталу).

Для глибшого розуміння динамізму, зокрема процесів розвитку економічної системи, доцільно порівняти його з близькими і часто вживаними як тотожності поняття «функціонування», «трансформація», «еволюція», «модернізація», «прогрес», а також із категорією економічного зростання. Відмінність розвитку економічної системи від її функціонування, як правило, зводять до того, що лише першому притаманна направленість руху, безповоротність змін та економічне зростання. Витоки такого розмежування сягають Марксової абстракції про відмінність розширеного відтворення суспільного виробництва від простого, які за своєю сутністю характеризували статику економічної системи. Якщо ж розглянути дійсний динамізм економічної системи, то є всі підстави говорити про відносність розмежування понять функціонування і розвитку, змістові характеристики цих понять є подібними.

Так, у процесах функціонування і розвитку відбуваються зміни економічних суб'єктів та їх взаємозв'язків, що робить незво-

ротними зміни в економічній системі в цілому. Наявність спільних цілей в економічних суб'єктів не дає змоги говорити про відсутність направленості процесів функціонування економічної системи. Воно спрямоване на реалізацію її цілей — забезпечення більших, спільно отриманих результатів, тому безпідставно вважати, що цей процес не веде до зростання результатів функціонуючої економічної системи. Отже, можна зробити висновок, що суттєвих розбіжностей у процесах функціонування та розвитку економічної системи немає. Перше відображає лише її рух у даний момент часу, а друге — зміни, що постійно відбуваються в економічній системі за певний проміжок часу.

Поняття прогресу, трансформації, еволюції, модернізації відображають різні аспекти і характер розвитку економічної системи. Їх аналіз не входить до проблематики даної роботи, тому тут варто лише звернути увагу на конкретизацію якісних сторін процесів розвитку, що дає змогу наблизитися до пошуку кількісних характеристик розвитку економічної системи, без яких пізнання динамічних процесів неможливе.

Проблема кількісної оцінки подібних процесів є надзвичайно складною. Часто вона підмінюється агрегованими показниками підсумкових результатів функціонування тієї чи іншої системи. Подібне відбувається і з оцінкою розвитку економічної системи, коли замість виявлення факторів та параметрів змін, що відбулися в ній, говорять про показники економічного зростання, які є наслідками цих змін. Звідси доречним є віднесення до економічного розвитку не лише результатів змін в економічній системі, а й самих змін, що відбулися в ній. «Категорія економічного розвитку на відміну від економічного зростання, — пише І. Г. Мансуров, — включає не лише обсяги, динаміку виробництва життєвих благ та зростання добробуту населення, а й еволюцію економічної системи, зміни в технічній, економічній, соціальній, політичній, інституціональній сферах, у галузі інфраструктури, технологій, освіти»²⁴⁴. Таке тлумачення економічного розвитку є адекватним його сутності й охоплює ключові характеристики економічної системи.

---

²⁴⁴ Мансуров І. Г. Статистика економічного зростання та конкурентоспроможності країни. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 13.

Включення до поняття розвитку економічної системи результатів її функціонування, показників економічного зростання допомагає глибше зрозуміти фактори, що впливають на них, зокрема інституціональні зміни та зміни потенціалу економічних суб'єктів, які забезпечили ці результати. Тому слід обережно використовувати традиційні показники — обсяги створеного за встановлений проміжок часу ВВП на душу населення та його численні похідні як показники економічної динаміки.

Динамізм передбачає використання якісно нових підходів при дослідженні економічної системи, насамперед це стосується аналізу причин і факторів, що зумовлюють постійні зміни в ній. До них можна віднести показники, що відображають зміну умов діяльності економічних суб'єктів (зміни в податковому, митному законодавстві, захисті прав приватної власності); нову структуру економічної системи, наприклад формування фондового ринку чи ринку землі; появу нових суб'єктів; зростання активності найманих працівників завдяки новим стимулам та формам боротьби з опортуністичною поведінкою; ефективність економічної влади, зокрема зменшення бюрократизму та корупції тощо. Переважна більшість цих та інших вимірів розвитку економічної системи не мають абсолютного значення і являють собою відносні величини, відображають збільшення або зменшення впливу того чи іншого чинника на активність економічних суб'єктів на новому етапі розвитку економічної системи. Але від цього вони не перестають бути кількісними характеристиками процесів розвитку і повинні розглядатися як характеристики динамізму економічної системи.

Результати розвитку економічної системи відображаються в показниках ділової активності економічних суб'єктів, що за своєю сутністю є потоковими величинами, покликаними розкрити якісні зміни в економічній системі. Їх величина та динаміка залежать від дій того чи іншого чинника економічної системи, які постійно привертають увагу суспільства, його економічного центру — державних органів управління — та інших суб'єктів економічних процесів. Економічна система кожного суспільства є результатом свідомої діяльності людей,

і зміни, які постійно відбуваються в ній, її розвиток постають як одне із ключових завдань усього суспільства.

У найбільш загальній формі динамічний розвиток економічної системи проявляється у змінах у характері, формах та обсягах взаємодії суб'єктів економічної системи. Тому узагальнюючі показники економічного розвитку можуть бути сформовані навколо активності конкретних суб'єктів та центру даної економічної системи. Значна частина їх представлена в системі національних рахунків, що дають уявлення про ці процеси на макрорівні. Разом з тим економічна наука досліджує всі форми взаємодії, що відбуваються на різних рівнях економічної системи. Тому створення та систематизація показників динаміки економічного розвитку, що охоплювала б усі рівні економічної системи, є актуальним завданням наукових досліджень. Головним критерієм тут є розвиток суб'єктів, розширення кола свобод для прояву ділової активності кожного з них, що неминуче веде до нового витка еволюції економічної системи.

Подальше наповнення конкретним змістом процесу взаємодії суб'єктів економічних систем вимагає звернення до економічних інститутів, які займають важливе місце в категоріальному ряду понять динамізму економічних процесів. Вони дають змогу розкрити практичні аспекти процесу взаємодії, стають важливою характеристикою організації економічної системи, відіграють значну роль у системі менеджменту.

6.2. Економічні інститути в процесі функціонування ринкових економічних систем

Економічні інститути є наступним складним поняттям, що розкриває динамізм економічних систем. Їх складність зумовлена тим, що вони відображають майже всі характеристики процесу функціонування економічних систем на рівні практики. Інститути наповнюють новими якісними ознаками процес взаємодії, дають змогу конкретизувати свідому діяльність людей в організації цього процесу. Тому економічні ін-

ститути розглядаються як кінцева ланка процесу організації економічної системи та її підсистем, відіграють важливу роль у системі менеджменту.

Вони безпосередньо пов'язані зі свідомим пошуком людьми адекватних форм розв'язання головного протиріччя суспільного розвитку — протиріччя між відокремленими індивідами та суспільством як цілісним утворенням, формуванням відповідних умов для руху головного (системоутворювального) зв'язку — суспільної залежності людей в економічній сфері. Економічні інститути відіграють вирішальну роль у практичному досягненні головної мети економічної системи — збереженні її від розпаду, через створення умов для практичної взаємодії між економічними суб'єктами як по горизонталі, так і по вертикалі (з економічним центром), формування каналів реалізації прямих та зворотних зв'язків між ними.

З економічними інститутами пов'язане існування різних способів і форм взаємодії економічних суб'єктів, методів узгодження дій та форм конкуренції, рівень стихії та свідомого контролю перебігу економічних процесів. Їх інтегративність, здатність охопити такі різні аспекти взаємодії, як взаємний обмін енергією, інформацією, матеріальними об'єктами, дає змогу розглядати економічні інститути як середовище «економічного метаболізму». Поза межами економічних інститутів неможливо розкрити природу формування та реалізації емерджентних властивостей економічної системи.

Масштабність та багатогранність характеристик економічних інститутів, їх призначення дають підстави стверджувати, що вони не просто «мають значення», а відіграють вирішальну роль в організації економічної системи, розгляді її на основі динамізму. Зовсім не випадково термін «інститут» став ключовим (класифікаційним) у назві нового (альтернативного) напрямку розвитку економічної теорії, що досліджує економічну систему з позиції цивілізаційної парадигми. Успіхи та недоліки інституціонального аналізу, зокрема дослідження природи економічних інститутів, безпосередньо залежать від послідовності та повноти використання методологічних принципів даної парадигми, використання цивілізаційних вимірів у дослідженні економічних систем. Яскравим підтвердженням зна-

чимості відповідного вибору методологічних засад є обмеженість результатів економічної науки та впливу на її розвиток з боку неінституціоналізму, що останнім часом проявилось навіть у спаді наукового інтересу та зневірі у перспективності інституціональних досліджень.

Відправним пунктом дослідження економічних інститутів, і передусім їх сутності та місця в системі понять і категорій, що відображають організацію економічної системи, є процес взаємодії її структурних елементів. При цьому зосереджуємо увагу на особливостях проведення процесного аналізу системних об'єктів, на розкритті станів, умов, сил, що забезпечують перебіг будь-яких процесів.

Як відомо, у найбільш загальному розумінні процес (лат. *processus* — просування, проходження) означає сукупність різних та взаємопов'язаних станів об'єкта, що характеризують його зміни, спрямовані на досягнення цілісності системного об'єкта. Тут ідеться не просто про рух системного об'єкта у просторі та часі за законами класичної механіки, а про зміни його стану, які мають певну направленість (підпорядковані певним цілям), та про забезпечення цілісності. Процесний підхід означає, що економічна система розглядається не в стані рівноваги (статично), а перебуває у зрівноваженому (динамічному) стані, якому притаманний нелінійний рух. Процесність завжди пов'язана з саморозвитком систем, із розгортанням сил, що спричиняють зміну його складових та забезпечують цілісність, сил, що можуть мати як внутрішній, так і зовнішній характер (природу).

Кожний процес має дві органічно пов'язані між собою сторони: відносно самостійні **складові**, що є вихідним його моментом, та **умови**, які забезпечують їх (вихідних складових) перетворення у новий стан, набуття об'єктом нової якості. Зазначені сторони своєю єдністю відображають перехід можливого в дійсне, потенційного — в реальне, а тому поняття процесу належить до онтологічних характеристик будь-якого системного об'єкта і, як правило, пов'язується з реальними подіями та явищами²⁴⁵. Тому процесний аналіз будь-якого системного утво-

---

²⁴⁵ Процес пізнання має свої особливості, що пов'язані з відображенням реалій чи історичних подій у свідомості людини.

рення розпочинається з характеристики вихідних складових та умов набуття нового стану, появи змін у ньому.

Особливе значення має дослідження умов перебігу процесу, суть яких пов'язується з розгортанням (установленням та реалізацією) зв'язку між об'єктом та факторами, що впливають на його зміни. Фактори, як відомо, відображають причини та рушійні сили, що ведуть до змін у системних об'єктах. Тому невід'ємною складовою умов є внутрішні та зовнішні сили, що рухають процес, причини їх формування та поява носіїв цих сил. Важлива характеристика умов — причини, що викликають зміни, ведуть до виникнення процесу. Новий стан системного об'єкта потребує забезпечення умов свого існування, що, у свою чергу, зумовлює появу інших факторів та їх носіїв (засобів дії). Тобто умови процесу змін у системних об'єктах, умови появи та існування їх нового стану включають причини, рушійні сили та засоби (знаряддя) їх реалізації.

Зазначені ключові положення процесного аналізу системних об'єктів утворюють основу для дослідження функціонування і розвитку економічних систем. Усі сутнісні характеристики динамічного стану економічної системи можуть бути визначені лише через наповнення конкретним змістом процесу взаємодії її структурних елементів. Це потребує насамперед визначення сторін процесу взаємодії, якими є, відповідно, економічні суб'єкти (як вихідні складові процесу взаємодії) та економічні інститути (як умови проходження процесу взаємодії), та розкриття їх взаємообумовленості і взаємної залежності.

Економічні індивіди стають індивідуальними чи колективними суб'єктами і займають відповідні місця в структурі економічної системи лише в процесі активної діяльності, що є сутнісною ознакою суб'єкта. Її розгортання потребує певних суспільних умов і не може бути реалізоване без економічних інститутів, що втілюють ці умови. Тому економічні інститути є необхідною передумовою для появи тих чи інших історичних форм економічних суб'єктів, формування певної суб'єктної структури економічної системи на відповідному етапі історичного розвитку суспільства. Інститути забезпечують перехід можливостей діяльності в реальність, є необхідним суспільним середовищем для цього.

Економічні інститути, у свою чергу, зумовлені існуванням економічних суб'єктів подібно до того, як форма не може існувати без змісту, а середовище стає таким лише за умови його наповнення. В економічних інститутах втілюється необхідність (причина) діяльності та суспільні форми її реалізації, тому у відриві від самої діяльності (в абстракції) інститути втрачають будь-який сенс. Як неможливо відокремити північний полюс магніту від південного полюса, так не можна розглядати економічні інститути у відриві від економічних суб'єктів, для існування яких та прояву їх активності вони існують.

Взаємозв'язок та взаємообумовленість двох сторін економічної системи — економічних суб'єктів та економічних інститутів — є проявом її цілісності. Вона досягається в процесі взаємодії, вихідними складовими якого є економічні суб'єкти, а умови проходження цього процесу — економічні інститути. Звідси випливає висновок про найбільш загальну характеристику економічних інститутів: це необхідні суспільні умови процесу взаємодії його вихідних складових (економічних суб'єктів), умови переведення можливості діяльності в реальність. Дана характеристика є лише першим кроком у встановленні сутності економічних інститутів і скоріше за все відображає їх місце в системі понять та категорій, що характеризують динамізм економічної системи.

Повніша характеристика економічних інститутів передбачає аналіз як умов виникнення процесу взаємодії економічних суб'єктів, так і умов, необхідних для підтримання його проходження (відтворення). Адже процесний підхід зводиться до аналізу постійно здійснюваного руху, чим і відрізняється від аналізу статички, що передбачає дослідження лише окремих актів дій. В економічних інститутах відображаються причини, що зумовлюють не лише виникнення активності економічних суб'єктів, а й зміни, що відбуваються з самими суб'єктами. До того ж економічні інститути місять у собі суспільні форми (інституції), що є каналами реалізації активності економічних суб'єктів. Тому визначення економічних інститутів має відображати всі аспекти виникнення процесу взаємодії економічних суб'єктів та продовження його існування, воно не може не охоплювати і самих суб'єктів процесу взаємодії.

Важливим параметром процесу економічної взаємодії, який також знаходить своє відображення у понятті економічного інституту, є швидкість (темп) та характер його проходження. Для аналізу взаємодії необхідно звернутися до внутрішніх та зовнішніх сил, що забезпечують дії; векторів їх прикладання; умов, що забезпечують узгодженість дій. Процеси економічної взаємодії суб'єктів економічної системи набувають різних форм: керованих і некерованих, детерміністських і випадкових, дискретних і безперервних, матеріальних та інформаційних; вони можуть мати інерційний характер, бути рутинними чи творчими тощо. В їх основі лежать відповідні способи і форми взаємообміну енергією, інформацією та матерією між економічними суб'єктами. Усі особливості перебігу процесів взаємодії повинні знайти своє відображення в економічних інститутах.

Це стає можливим при використанні поняття силового поля, що розглядається сучасною наукою як особливий вид соціальної матерії²⁴⁶. Його евристичний потенціал полягає в спроможності розкрити єдність таких різних характеристик процесів економічної взаємодії, як джерела рушійних сил та напрями їх прикладання, швидкість проходження та причини, що впливають на використання фактору часу, особливості взаємообміну інформацією та матерією, причини, що викликають активність економічних суб'єктів і змін їхнього стану та ін. Тому є достатні підстави для розгляду економічних інститутів як своєрідного силового поля, в якому дістають можливість реалізуватися всі аспекти процесу взаємодії економічних суб'єктів. Широковживане поняття інституційного середовища наповнюється конкретним змістом, коли уявити його як силове поле.

Викладені вище методологічні підходи до аналізу природи економічних інститутів, їх місця і ролі у функціонуванні економічних систем дають можливість побачити обмеженість традиційного для сучасної економічної теорії трактування їх як «правил гри». Так, Дж. Ходжсон у своєму «Маніфесті сучасної інституціональної економічної теорії» пише: «Особисто

---

²⁴⁶ Поле — така різновидність матерії, що не має речової форми й відрізняється від речовини властивостями та поведінкою, передбачає перш за все взаємообмін енергією.

я визначаю інститути в основному як довготермінові системи правил, що склалися й укоренилися, котрі надають структуру соціальним взаємодіям»²⁴⁷. Щоправда, автор і сам визнає неадекватність такого визначення і звертає увагу на відсутність згоди між дослідниками стосовно їх дефініції. На наш погляд, єдиним правильним шляхом є виведення поняття економічного інституту із процесу економічної взаємодії, коли в його обґрунтуванні знаходять своє відображення всі значимі умови виникнення і відтворення цього процесу. Дефініція економічних інститутів має не передувати аналізу функціонування економічної системи, а з'явитися в результаті дослідження закономірностей цього процесу.

Розпочати слід з дослідження вихідних складових економічної взаємодії залежно від того, де вони проходять — в економічній системі суспільства, її підсистемах, економічних організаціях чи інших утвореннях, що мають ознаки системності. Так, економічній системі суспільства притаманна суб'єктна структура, що сформувалася навколо держави, яка є економічним центром господарської системи. Тому учасниками процесу економічної взаємодії на рівні економічної системи є сукупність державних органів, що діють у ній, та різноманітних економічних суб'єктів. У різних суспільствах економічна роль держави суттєво відрізняється, а економічні суб'єкти мають свої особливості. Причиною існування цих відмінностей у суб'єктних структурах економічних систем, статусу того чи іншого суб'єкта є різні типи і форми власності на ресурси, що встановлені в них.

Важливо підкреслити, що сама поява учасників процесу економічної взаємодії зумовлена власністю на ресурси, яка може розглядатися в ролі базового економічного інституту. Власність на ресурси має всі ознаки інституту: її встановлення є передумовою економічної діяльності людей, її суть пов'язана з правами власності, що слугують каналом прямих і зворотних зв'язків між суспільством і відносно відокремленими індивідами в господарській сфері. Права власності на ресурси набувають форми юридичних норм, які стиму-

---

²⁴⁷ Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — С. 11.

люють чи обмежують активність економічних індивідів і тим самим впливають на розгортання рушійних сил економічних процесів.

Проаналізована в другому розділі даної праці природа власності на ресурси дає змогу визначити й інші риси інституту власності та його роль у функціонуванні економічної системи. Зокрема, основні типи та форми власності дають можливість установити характер взаємодії економічних суб'єктів, способи їх взаємообмінів, їхні цілі. Ці та інші важливі моменти економічної взаємодії знаходять своє відображення в економічному інституті власності. Ефективність функціонування економічної системи багато в чому залежить від досконалості інституту власності. Одним із яскравих прикладів недосконалості даного інституту в економічній системі України є формальність прав приватної власності, низький рівень їх захищеності та специфікації, що проявилось, наприклад, у небаченому розмаху рейдерства.

Інститут власності зовсім не зводиться до сукупності норм, які є всього лише зовнішнім проявом (фіксацією) установлених суспільством прав (можливостей) і відповідальності (наслідків) за напрям та спосіб взаємодії економічних суб'єктів у рамках господарської системи. Ці норми залишаються пустим звуком без конкретного наповнення особливостями стимулювання активності і системи мотивації, способів забезпечення спільних цілей і форм узгодження індивідуальних цілей. Більше того, інститут приватної власності на ресурси не може зводитися до правил поведінки економічних індивідів, оскільки правила орієнтують на аналіз їх дій на засадах методологічного індивідуалізму, зміщують акцент із процесу взаємодії, умови перебігу якого і покликані відобразити економічні інститути.

Не завжди вдається весь спектр характеристик певного економічного інституту вкласти у формалізовані норми, у суспільстві існують морально-етичні норми та взаємозв'язки, що виходять за нормативні рамки. Проблемою для кожного суспільства залишається пошук окрім правових норм інших адекватних форм відображення всіх умов економічної взаємодії, що втілює в собі той чи інший економічний інститут. Прийнятним може розглядатися лише такий науковий опис того чи іншого економічного інституту, у якому відображені всі умови прохо-

дження процесу економічної взаємодії та належні форми їх відображення.

Конкретизація першої умови економічної взаємодії — наявність учасників цього процесу — вимагає встановлення сфери чи підсистеми економічної системи, у якій вони діють. Власність на ресурси і суспільний поділ праці дають змогу визначити їх місце та роль у процесі взаємодії, що відбувається в даній підсистемі. Так, різні за статусом і функціями економічні суб'єкти діють у виробничій та фінансово-грошовій сферах, у сфері обміну та соціально-трудої взаємодії. В останній, наприклад, взаємодіють такі суб'єкти, як наймані працівники (власники трудового ресурсу), роботодавці (власники матеріальних та грошових ресурсів), професійні об'єднання перших і других, які представляють їхні інтереси, держава в особі Уряду, що представляє інтереси всього суспільства. Інститути соціально-трудої взаємодії покликані відобразити статус кожного економічного суб'єкта, містити адекватні форми, що забезпечують реалізацію прямих та зворотних зв'язків між ними, стимули та мотиви, що дозволяють реалізувати спільні та індивідуальні інтереси. До таких інститутів можна віднести: інститут зайнятості, інститут оплати праці, систему трипартизму та ін.

Тобто першим кроком у характеристиці економічних інститутів є визначення сфери чи підсистеми економічної системи, у якій вони відображають умови взаємодії. Вони залежать від специфіки власності на ресурси (різні форми приватної власності, кооперативна, державна тощо), рівня суспільного поділу праці, ролі економічного центру, духовно-культурних чинників тощо. Саме інститути впливають на суспільне визначення економічних суб'єктів, що діють у даній сфері чи підсистемі: вони можуть бути виробниками чи споживачами, фінансистами (банкіри, страховики) чи маркетологами (постачальниками чи продавцями), індивідуальними підприємцями, кооператорами чи бізнес-організаціями, професійними об'єднаннями чи державними органами. Суспільна ідентифікація економічних суб'єктів як висхідна умова процесу економічної взаємодії за їх місцем та роллю в системі суспільного поділу праці і власності є однією з класифікаційних ознак економічних інститутів.

Наступна ознака економічних інститутів пов'язана з особливою роллю в економічній системі економічного центру в особі держави та економічних організацій в особі адміністрацій. Вона зумовлена тим, що держава впливає на встановлення відповідних форм власності на ресурси через формування сфер суспільного виробництва чи створення підсистем економічної системи, унормування статусу різних економічних суб'єктів, реалізує функції цілого. Дії держави підпорядковані досягненню спільних цілей як учасників економічних процесів, так і членів суспільства. У цих діях держави слід вбачати вплив цілого на свої частини заради виконання місії (призначення) економічної системи — створення благ і послуг для забезпечення потреб суспільства та досягнення головної мети економічної системи — збереження її від розпаду, що є передумовою виконання її призначення.

Особлива роль економічного центру у функціонуванні та розвитку економічної системи дає змогу розглядати економічні інститути в рамках організаційного підходу. Вони являють собою свідомий спосіб відображення та реалізації головної мети економічної системи. Однією з умов діяльності економічних індивідів є урахування спільних цілей, і ця умова знаходить своє відображення у кожному економічному інституті. Такий підхід має місце і при створенні інститутів, що функціонують у рамках окремих економічних організацій чи в інших системних утвореннях: кожен економічний інститут свідомо створюється для формування суспільних умов економічної взаємодії, серед яких обов'язковою є реалізація спільних цілей.

Іншою ознакою, притаманною кожному економічному інституту, є відображення в ньому умов розгортання рушійних сил економічних процесів. Як було показано в розділі про природу динамізму економічних систем, їх здійснення забезпечується системою стимулів та мотивів. Безпосереднім джерелом руху є активність індивідуальних чи колективних суб'єктів, а інститути стають своєрідним силовим полем здійснення діяльності людей. Воно може суттєво посилювати або послаблювати цю активність залежно від того, які умови створені для досягнення власних цілей економічних суб'єктів. Цілісність і неподільність останніх вимагає урахувати весь

комплекс їхніх інтересів при формуванні спонукально-мотиваційних інституцій у рамках певного інституту.

Причому кожному суб'єкту притаманний власний комплекс цілей: у найманого працівника вони пов'язані з матеріальною винагородою його праці, суспільним визнанням професійної діяльності й особистого внеску, змістом і характером праці, особистим професійним та культурним зростанням тощо. Для виробничої економічної організації як колективного суб'єкта дерево цілей включає як спільні цілі (результативну діяльність, виражену прибутком, завоювання та збереження ніші на ринку, підвищення конкурентоспроможності, досягнення суспільних цілей), так і цілі власників (збереження і відтворення капіталу, підвищення рівня його вартості, величину дивідендів тощо). Отже, важливим є урахування інтересів усіх учасників економічної взаємодії та відображення в інституціях певного економічного інституту не лише умов реалізації мотивів і стимулів, а й умов, що відкривають можливість їх розвитку. Дієвість того чи іншого інституту проявляється в тому, наскільки його інституції можуть перетворитися на бар'єр у розвитку спонукально-мотиваційного механізму або надавати простір для його постійного удосконалення.

Об'єктивною складовою кожного процесу економічної взаємодії є узгодження між його учасниками спільних цілей, на пряму та порядку дій тощо. Тому серед умов проходження таких процесів — встановлення певних способів взаємної узгодженості між економічними суб'єктами, які знаходять своє відображення в економічних інститутах. Як правило, виділяються два взаємодоповнювальні способи узгодження — (1) свідоме встановлення зв'язків та координація дій щодо їх реалізації і (2) стихійне їх формування. На їх взаємопов'язаності слід наголосити окремо, оскільки не існувало і не існує жодного системного утворення в суспільстві, у якому взаємодія сторін здійснювалася б виключно одним із цих способів. Навіть у тоталітарних суспільствах з домінуючою і всеохопною роллю держави, як, наприклад, у плановій економічній системі радянського типу, значне місце займала «планова стихія», коли із десятків мільйонів економічних зв'язків, із єдиного центру координувалися лише кілька десятків тисяч.

Це призводило до незбалансованості галузей народного господарства, до незбігу між виробництвом та споживанням і виникнення всеохопного дефіциту. Це стосується і ліберальних економічних систем, де завжди мають місце свідомі дії держави у формі встановлення та забезпечення прав приватної власності, регулювання фінансово-грошової підсистеми, створення і дотримання умов для вільної конкуренції, регулювання соціально-трудоових відносин та безлічі інших дій.

На співвідношення між зазначеними двома способами узгодження різних аспектів процесу економічної взаємодії економічних суб'єктів впливають ряд факторів. Серед них — особливості суспільного устрою, духовно-культурний рівень народу, спрямованість суспільного виробництва та особливості структури економічної системи, роль держави в економічних процесах та рівень економічних свобод індивідів. Модель економічної системи, що складається в кожному суспільстві, залежить від домінування одного із основних типів зв'язків у ній, а саме: ієрархічного, мережного чи матричного. Вони мають місце як в окремих економічних організаціях, так і в економічній системі в цілому. Домінування одного із зазначених типів економічних зв'язків веде до утвердження адміністративної, ринкової або комбінованої форм узгодження дій економічних суб'єктів. Організація процесу взаємодії завжди передбачає свідомий вибір їх співвідношення та відображення (фіксації) у відповідних інституціях, що є окремою стороною економічних інститутів.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що сутність економічних інститутів пов'язана з відображенням суспільних умов, необхідних для проходження процесів економічної взаємодії на різних рівнях економічної системи. На кожному з них процес взаємодії має різні умови свого перебігу. Звідси важливо розкрити економічні інститути, що утворюють середовище взаємодії економічних суб'єктів у різних підсистемах (фінансовій, соціально-трудоовій тощо) економічної системи суспільства. Указуючи на рівневу відмінність між інститутами, важливо не упустити з поля зору їх єдність, взаємозв'язки між ними, що зумовлені цілісністю економічної системи. Розкрити відмінність та єдність економічних інститутів різних рівнів — одне з найактуальніших завдань інституці-

аналізму, а класифікація економічних інститутів стане черговим важливим надбанням цього напрямку розвитку економічної науки.

Спільними для економічних інститутів, що відображають умови взаємодії на різних рівнях економічної системи, є ряд ознак. По-перше, у кожному інституті міститься інформація стосовно того, які суб'єкти беруть участь у процесі економічної взаємодії; їх статус (за правами власності на ресурси) та сфера (напрямок) взаємодії, зумовлена поділом праці (фінансова, торговельна, соціально-трудова, виробнича). По-друге, вказівка на економічний центр, що є організатором взаємодії і, відповідно, формує економічні інститути (державна, відповідні адміністрації різноманітних економічних організацій, глава домогосподарства тощо). По-третє, особливості дії рушійних сил процесу економічної взаємодії, сукупність мотивів і стимулів активності її учасників. По-четверте, способи та форми узгодження дій економічних суб'єктів, якою мірою воно здійснюється — свідомо чи стихійно, контрольовано чи безконтрольно з боку економічного центру.

Підкреслюючи взаємопов'язаність зазначених ознак економічних інститутів, необхідно звернути увагу на їх відмінність, оскільки вони відображають різні аспекти єдиного процесу економічної взаємодії. Тому окремі сторони економічних інститутів представлені різними економічними інституціями, які стають безпосереднім засобом організації процесу економічної взаємодії. На практиці це досягається через чітку формалізацію встановлених умов (і відображенням їх відповідними економічними інституціями), доведення до кожного учасника процесу економічної взаємодії та забезпечення їх виконання. Історично, ще з часів Солона, такі дії набули характеру владних рішень та форм унормування встановлених умов у різний спосіб — прийняття нормативних актів, правил, регламентів, установлення традицій та звичаїв тощо. Головною вимогою до формалізації економічних інституцій є їх легітимність — визнання з боку всіх учасників процесу взаємодії необхідності дотримання прийнятих норм.

Динамізм економічної системи передбачає постійні зміни економічних суб'єктів, що потребує створення адекватних

умов для їх взаємодії. Отже, економічні інститути перебувають у процесі постійного удосконалення через зміни певних інституцій. Практично це набуває форми удосконалення нормативної бази, формування нових традицій і правил ділової етики та корпоративної культури. Еволюційний розвиток економічної системи здійснюється через постійну й копітку працю з ретельного вивчення та обґрунтування необхідності поліпшення умов взаємодії економічних суб'єктів, які забезпечать вищі результати економічної діяльності. Зовні процеси економічної взаємодії виступають у формі різноманітних економічних операцій, і величина трансакційних витрат на їх проведення багато в чому свідчить про рівень досконалості економічних інституцій та їх унормування.

Ми розглядаємо зв'язок між економічними інститутами та економічними інституціями як співвідношення між цілим та його складовими. Разом з тим в окремих економічних інститутах певні інституції відіграють не однакову роль. Так, наприклад, серед соціально-трудова інститутів варто виділити інститут оплати праці, у якому мотиви і стимули відіграють особливу роль, стають домінуючою інституцією. В інституті маркетингу на чільне місце виходить спосіб упорядкування взаємообмінів, в інституції грошей — забезпечення інтересів цілого і т. п. Різна роль економічних інституцій у різних економічних інститутах є ще однією підставою для розмежування інституцій та інститутів, а не їх ототожнення, як це часто має місце в літературі.

У науковому аналізі економічних інститутів варто також застосувати принцип монадності, згідно з яким інститути розглядаються як складне утворення, що органічно поєднує свідомість, матерію (у формі поля), сили й вектори її прикладання, цілі та внутрішню активність тощо. Монадність економічних інститутів проявляється і в тому, що вони є кінцевим цілісним утворенням, що відображає умови функціонування та розвитку економічної системи. Тобто в сукупності понять, що характеризують динамізм економічної системи, знаходимо два різнонаправлені монадні утворення — поняття економічного суб'єкта та економічного інституту.

Монадність економічних інститутів проливає світло на природу такої їх характеристики, як емерджентність. Інститу-

ти виникають лише в результаті поєднання вищеперелічених складових, що відображають різні умови взаємодії економічних суб'єктів у відповідній сфері, які лише в єдності утворюють певний економічний інститут, що забезпечує функціонування даної сфери й економічної системи в цілому.

Умови, що інтегруються в економічних інститутах, свідомо формуються суспільством виходячи з поставлених цілей та наявних можливостей. Економічні інститути відображають також і інші чинники економічних процесів і безпосередньо стають об'єктом практичної діяльності. Емерджентність економічних інститутів, здатність їх відображати всі аспекти функціонування економічної системи дає підстави вбачати в понятті «інститут» інтеграцію ключових характеристик цього процесу. Тому воно може розглядатися як базовий термін, що використовується в назві економічної науки, яка досліджує економічну систему з позицій динамізму — «інституціональна економіка».

Розглянуті вище, на наш погляд, найважливіші характеристики сутності економічного інституту відкривають можливість для їх узагальнення у визначенні цього поняття. Вихідним моментом у формуванні дефініції будь-якого об'єкта (процесу чи явища) Г. В. Лейбніц вважав відображення способу породження предмета, правила, завдяки якому стає очевидною відтворюваність або можливість існування предмета²⁴⁸. Виникнення економічних інститутів викликане необхідністю створення певних умов для проходження процесів економічної взаємодії, які свідомо формуються центром економічної системи (чи її підсистем) та охоплюють усі аспекти економічної взаємодії. Поняття економічного інституту безпосередньо пов'язане із процесом економічної взаємодії і покликане відобразити його свідому організацію, перехід до предметно-перетворювальної (практичної) діяльності людей. Саме тому визначення економічного інституту стає узагальнювальною характеристикою організації функціонування економічної системи, ключовою ознакою наряду економічної науки, що досліджує динамізм економічних процесів.

---

²⁴⁸ Лейбниц Г. В. Сочинения: В 4 т. — М.: Мысль, 1982. — Т. 3. — С. 118.

У даній роботі економічні інститути визначаються як свідомо створені (економічним центром) умови для проходження процесу економічної взаємодії у відповідних секторах (підсистемах) економічної системи, що направлені на забезпечення її цілісності, формування економічних суб'єктів, мотивів та стимулів їх активності, узгодження спільних цілей та упорядкування дій щодо їх досягнення. Поява та розвиток економічних інститутів залежать від об'єктивних процесів диференціації економічної системи (через розвиток суспільного поділу праці і форм власності на ресурси), глибини пізнання людьми економічних процесів, наявності політичної волі для формування нових або удосконалення існуючих економічних інститутів.

Наступним, після формулювання дефініції економічного інституту, кроком у пізнанні його сутності стає дослідження вкрай складної проблеми класифікації економічних інститутів. Вона може бути успішно вирішена лише на основі визначення структури економічної системи та її підсистем, функцій, які останні здійснюють, особливостей економічних зв'язків, що лежать в основі процесу економічної взаємодії. Тому критеріями класифікації економічних інститутів стають щонайменше три ключові аспекти (різні сторони) процесу економічної взаємодії: структурні рівні системних утворень, на яких проходять процеси взаємодії; функції, що реалізуються на цих рівнях; характер взаємозв'язків, які відбуваються в процесі взаємодії.

У сучасних економічних системах, як це було показано у попередніх розділах, виділяють суб'єктну та виробничу структури. Перша зумовлена особливостями існуючих форм власності на ресурси, а друга — рівнем розвитку суспільного поділу праці. До суб'єктної структури зазвичай відносять державу (її економічні органи) як центр економічної системи; різномасштабні економічні, професійні та громадські організації і спілки, що беруть участь в економічних процесах; домогосподарства. Економічні суб'єкти кожного з цих рівнів слід розглядати як підсистеми економічної системи, що, у свою чергу, мають власну структурну будову, для взаємодії між елементами якої потрібні відповідні економічні інститути. Іншими словами, необхідно розмежовувати економічні інститути еконо-

мічної системи в цілому, економічні інститути на рівні економічних організацій та інститути домогосподарства.

Так, на рівні економічної системи можна назвати, наприклад, центральні інститути: інститут власності на ресурси, соціально-трудова інститути, фінансово-грошові інститути, інститути зовнішньоекономічної взаємодії. Виробнича структура представлена сукупністю галузей, підгалузей, територіальних господарських утворень, підприємств, виробничою інфраструктурою тощо. В основі виробничих економічних інститутів лежать технологічні зв'язки, тому до них варто віднести інститут стандартів, інститути, що визначають технічні та технологічні вимоги, забезпечення матеріальними ресурсами тощо.

За своєю суттю, економічні інститути, що діють на рівні економічного центру, реалізують ієрархічні (централістські) зв'язки, забезпечують вплив цілого на структурні складові. Тому в центральних економічних інститутах знаряддя практичної організації процесів взаємодії — економічні інституції — мають імперативний характер, виражаються у наказовій формі. В основі цих інституцій лежить влада, їх вплив спирається на силу влади. Ці економічні інституції мають форму декретів, указів, законів, постанов, положень, листів, методичних рекомендацій тощо. Саме завдяки таким особливостям інституцій досягається підпорядкування дій структурних елементів інтересам цілісності. У них реалізуються як прямі, так і зворотні зв'язки. Залежно від досконалості центральних економічних інститутів зворотні зв'язки відображаються (формується) з різною повнотою. Так, у плановій системі радянської економіки вони відігравали мінімальну роль, що послужило однією з причин високого рівня її незбалансованості. Свідоме формування економічних інституцій передбачає обов'язкове створення каналів зворотного зв'язку в кожному економічному інституті.

Взаємодія між економічними суб'єктами одного рівня характеризується горизонтальним типом зв'язків за принципами мережі. Їх особливістю є направленість на досягнення цілей кожного учасника взаємодії, реалізацію індивідуальних інтересів та рівноправність сторін. Цей напрям економічної взає-

модії відображають ринкові економічні інститути, що набули свого розвитку з утвердженням приватної власності на ресурси, становленням ринкової економічної системи.

Серед ринкових інститутів базовим є інститут конкуренції, який забезпечує реалізацію рівних умов та свобод і ділової активності для економічних суб'єктів, що впливають зі змісту прав приватної власності на ресурси. До ринкових економічних інститутів варто віднести торгівлю, найм, оренду, маркетинг тощо. Сутність економічних інституцій, що дають змогу організувати процеси ринкової взаємодії, практично знаходять своє відображення у розділах (пунктах) контракту. Тому різні типи і форми контрактів можна розглядати як зовнішній прояв існуючих у кожній економічній системі ринкових економічних інституцій. Досконалість контрактів, глибина і повнота охоплення ними всіх аспектів процесу економічної взаємодії є свідченням адекватності сформованих інституцій суті того чи іншого економічного інституту.

Важливим напрямом розвитку економічних зв'язків між суб'єктами господарської системи стала комбінація вертикальних (ієрархічних) та горизонтальних (ринкових) зв'язків у процесі взаємодії економічних суб'єктів одного рівня. Вони дістали назву матричних економічних зв'язків і характеризують взаємодію в межах олігополій, консорціумів, концернів, холдингів, фінансово-промислових груп.

Особливістю взаємодії даного типу є те, що вона виникає як засіб отримання конкурентних переваг. При цьому добровільне підпорядкування, рівноправність і свобода дій поширюються на чітко визначені напрями економічної діяльності. Найчастіше ієрархічні зв'язки поширюються на фінансову, інвестиційну та технологічну взаємодію. Практична організація взаємодії такого типу досягається через відображення в окремих пунктах установчих та статутних документів. Тому олігополії, концерни, консорціуми, холдинги, фінансово-промислові групи відображають у них специфічні умови взаємодії. Водночас не варто забувати, що як системні утворення вони можуть бути віднесені до економічних організацій, які в ролі економічних суб'єктів діють в інституціональному середовищі економічної системи.

Якщо на рівні економічної системи процеси економічної взаємодії відображають центральні економічні інститути, то на рівні її підсистем — різномасштабних економічних організацій — взаємодію забезпечують економічні інститути другого ешелону. Їх відмінність полягає в тому, що інституції, які входять до них, одночасно відображають умови економічного центру і специфіку організації економічної взаємодії в кожній економічній організації. Інститути другого, третього та наступних рівнів формуються відповідно до функціональних напрямів діяльності економічних організацій (підсистем), а належні їм інституції становлять систему менеджменту цих організацій.

Усі вони підпорядковані засадничим моментам економічних організацій — її цілям (отримання прибутку, досягнення суспільного ефекту). Серед функцій менеджменту, як правило, називають: планування, організацію виробництва, координацію дій підрозділів, мотивацію персоналу і обліково-контрольну. Відповідно до цього доцільно класифікувати економічні інститути економічних організацій, урахувавши базовий для цього рівня інститут прибутку чи інститут соціального ефекту. Засобами організації економічної взаємодії на цьому рівні є такі інституції, як система стратегічного та поточного планування, підготовка проектів і програм; статут та інші установчі документи, колективні договори; система прийняття та втілення управлінських (адміністративних) рішень; вибір системи і форм оплати праці; технологічна документація стосовно організації процесу виробництва; система формування, розподілу матеріальних ресурсів; обрана система обміну внутрішньогосподарських операцій; система корпоративної культури (традицій, кодекси професійної діяльності) тощо.

Класифікуючи економічні інститути за різними критеріями, важливо не випустити з уваги їх органічну єдність, відносність розмежування різних напрямів та аспектів процесів економічної взаємодії. Крім того, велике значення при дослідженні економічних інститутів має визначення співвідношення між ними та економічними інституціями, що відображають їх зміст. Економічні інститути — це наукове поняття (категорія), що відображає в загальній спільній назві (терміні) напрями (ознаки, сторо-

ни) процесів взаємодії. В економічних інституціях вбачаємо не тільки конкретизацію цих ознак (сторін) процесу взаємодії, а й свідомо сформовані (на основі отриманих знань) засоби практичної діяльності людей з організації процесу взаємодії. Співвідношення між ними дає змогу розкрити взаємозумовленість та перехід від пізнавальної до предметно-перетворювальної (практичної) діяльності людей в економічній сфері суспільства. Радикальні реформи чи поступове удосконалення економічних інститутів залежить від глибини пізнання людьми об'єктивних умов економічної взаємодії, наявності політичної волі та здатності відображення в економічних інституціях гармонії індивідуальних і суспільних інтересів.

Зовні в процесі функціонування економічної системи та її підсистем взаємодія проявляється як сукупність економічних операцій. Тому більш глибока класифікація економічних інститутів вимагає ретельного аналізу напрямів і форм економічних операцій, що здійснюють економічні суб'єкти. Останні можна поділити на дві групи — внутрішні та зовнішні, що різняться способами формування зв'язків. Для перших характерним є адміністративний метод організації економічних зв'язків, а для других — ринковий. У діяльності економічних організацій слід убачати поєднання зазначених форм економічних зв'язків, тісне переплетіння різних за характером економічних інститутів та інституцій.

Р. Коуз у своїй трансакційній теорії дослідив закономірності встановлення співвідношення між ними. Розмір трансакційних витрат на здійснення процесів взаємодії зазначеними двома методами дає змогу встановити дієвість економічних інституцій, що забезпечують реалізацію відповідних економічних зв'язків. Ефективність застосування економічними організаціями інституцій проявляється, за Р. Коузом, у масштабах економічних організацій. Зменшення розміру фірми означає переведення більшості процесів економічної взаємодії на ринкові зв'язки, використання ринкових економічних інституцій.

У пропонованій монографії розглянуті переважно методологічні підходи до інституціонального аналізу економічних систем. Значно менше уваги приділено розгляду базових теоретичних положень, що є аксіомами наукових досліджень, обґрунтуванню методів аналізу, адекватних науковому об'єкту, та іншим складовим методології інституціональної економічної теорії. Тому автор схиляється до загальної оцінки її основних положень як вступу до інституціональної економічної теорії.

Подальші кроки в напрямі розвитку методологічних засад інституціоналізму мають бути направлені на створення системи теоретичних положень, що склали б його зміст («жорстке ядро» інституціоналізму). Опора на цивілізаційну парадигму, використання методологічних підходів, викладених у світовій науковій літературі та в даній праці, дають можливість сформувати систему взаємопов'язаних понять і категорій, законів і закономірностей, що з інституціональних позицій відображають процеси функціонування і розвитку економічних систем. Саме в такий спосіб може бути розв'язана ключова проблема сучасної економічної теорії — частковість наявних знань та їх відірваність від практики.

Для створення системи інституціональних знань мають бути використані наукові розробки з економічної теорії за останні роки, відзначені Нобелівською премією. Майже всі вони лежать у площині інституціоналізму, з різних боків відображають його ключові положення. Тому важливо з нових методологічних позицій критично переосмислити теорію права приватної власності, теорію трансакційних витрат, теорію економічних організацій, економічну теорію права, економічну теорію політики, теорію суспільного вибору та інші наукові надбання. Серед них особливого значення набуває теоретичне обґрунтування природи економічних суб'єктів і мотивації їхньої активності, що фактично відображає на новому теоретичному рівні принцип методологічного індивідуалізму та гіпоте-

зу раціональних очікувань. Цим самим підкреслюється спадковість інституціональної економічної теорії, ключові положення якої формуються в результаті критичного аналізу і розвитку опорних моментів неокласики.

Досить поширена в літературі думка про альтернативність інституціоналізму відносно неокласичної економічної теорії має бути уточнена. Адже цілісність об'єкта пізнання і сама природа наукових знань як безперервний рух до дедалі повнішого і глибшого його відображення дають підстави вважати відносною оцінку будь-яких «альтернативних» знань. Наявність останніх скоріше свідчить про такий стан науки, де мають місце поверхові, часткові знання та мало пов'язані з реальністю. Будь-яка наука не може розвиватися без опори на досягнення попередніх етапів, а її зрілість проявляється у здатності критично оцінити та використати здобуті попередниками результати.

При створенні системи наукових понять і категорій інституціональної економічної теорії важливо не випустити з уваги наявність у них якісно нових рис (характеристик). Мова йде про їх здатність відображати свідому діяльність людей та динамізм економічних процесів. Саме ці особливості категоріального апарату інституціоналізму обумовлюють важливість перегляду традиційних та введення до аналізу нових понять і категорій. Зокрема, це означає необхідність переходу до використання понять, що відображають потокові величини при оцінюванні економічних процесів, понять процесного підходу, здатних відобразити постійні зміни в суб'єктах, тобто в умовах і результатах їхньої господарської діяльності тощо.

Урахування чинника свідомості в діяльності економічних суб'єктів передбачає розгляд економічних процесів у рамках системи менеджменту. Тому особливого значення для розвитку інституціоналізму набуває наукове розроблення теоретичних положень системи менеджменту. Воно має включати такі поняття, як цілі економічних суб'єктів і персоналу, воля, влада, мотивація, центр і структурні рівні, та інші, що не входять до наукового апарату неокласичної економічної теорії.

Не менше значення для розвитку інституціональної економічної теорії має обґрунтування таких методів дослідження,

що дають можливість урахувати вплив як економічних, так і цивілізаційних чинників, особливостей економічного (а не одновимірного астрономічного) часу, інформації тощо. Серед них слід назвати відомі загальнонаукові методи, що використовуються у системному аналізі, історико-генетичний метод, метод ідеальних типів, підхід до об'єкта аналізу як до монади, метод економічної компаративістики та інші. Кожен з них потребує ретельного обґрунтування й адаптації до особливостей теоретичного дослідження економічної системи на засадах цивілізаційної парадигми.

Формування інституціональної економічної теорії як цілісної системи наукових і практичних знань потребує значного часу і творчих зусиль багатьох учених. Важливо визначити ключові напрями таких досліджень, окремі з яких, на нашу думку, і були викладені в даній праці. Надзвичайна актуальність таких знань, опора на сучасні підходи та принципи наукових досліджень, зацікавленість суспільства в їх результатах дають підстави для оптимізму в утвердженні інституціональної економічної теорії в найближчій перспективі.

У пропонованій монографії розглянуті переважно методологічні підходи до інституціонального аналізу економічних систем. Значно менше уваги приділено розгляду базових теоретичних положень, що є аксіомами наукових досліджень, обґрунтуванню методів аналізу, адекватних науковому об'єкту, та іншим складовим методології інституціональної економічної теорії. Тому автор схиляється до загальної оцінки її основних положень як вступу до інституціональної економічної теорії.

Подальші кроки в напрямі розвитку методологічних засад інституціоналізму мають бути направлені на створення системи теоретичних положень, що склали б його зміст («жорстке ядро» інституціоналізму). Опора на цивілізаційну парадигму, використання методологічних підходів, викладених у світовій науковій літературі та в даній праці, дають можливість сформувати систему взаємопов'язаних понять і категорій, законів і закономірностей, що з інституціональних позицій відображають процеси функціонування і розвитку економічних систем. Саме в такий спосіб може бути розв'язана ключова проблема сучасної економічної теорії — частковість наявних знань та їх відірваність від практики.

Для створення системи інституціональних знань мають бути використані наукові розробки з економічної теорії за останні роки, відзначені Нобелівською премією. Майже всі вони лежать у площині інституціоналізму, з різних боків відображають його ключові положення. Тому важливо з нових методологічних позицій критично переосмислити теорію права приватної власності, теорію трансакційних витрат, теорію економічних організацій, економічну теорію права, економічну теорію політики, теорію суспільного вибору та інші наукові надбання. Серед них особливого значення набуває теоретичне обґрунтування природи економічних суб'єктів і мотивації їхньої активності, що фактично відображає на новому теоретичному рівні принцип методологічного індивідуалізму та гіпоте-

зу раціональних очікувань. Цим самим підкреслюється спадковість інституціональної економічної теорії, ключові положення якої формуються в результаті критичного аналізу і розвитку опорних моментів неокласики.

Досить поширена в літературі думка про альтернативність інституціоналізму відносно неокласичної економічної теорії має бути уточнена. Адже цілісність об'єкта пізнання і сама природа наукових знань як безперервний рух до дедалі повнішого і глибшого його відображення дають підстави вважати відносною оцінку будь-яких «альтернативних» знань. Наявність останніх скоріше свідчить про такий стан науки, де мають місце поверхові, часткові знання та мало пов'язані з реальністю. Будь-яка наука не може розвиватися без опори на досягнення попередніх етапів, а її зрілість проявляється у здатності критично оцінити та використати здобуті попередниками результати.

При створенні системи наукових понять і категорій інституціональної економічної теорії важливо не випустити з уваги наявність у них якісно нових рис (характеристик). Мова йде про їх здатність відображати свідому діяльність людей та динамізм економічних процесів. Саме ці особливості категоріального апарату інституціоналізму обумовлюють важливість перегляду традиційних та введення до аналізу нових понять і категорій. Зокрема, це означає необхідність переходу до використання понять, що відображають потокові величини при оцінюванні економічних процесів, понять процесного підходу, здатних відобразити постійні зміни в суб'єктах, тобто в умовах і результатах їхньої господарської діяльності тощо.

Урахування чинника свідомості в діяльності економічних суб'єктів передбачає розгляд економічних процесів у рамках системи менеджменту. Тому особливого значення для розвитку інституціоналізму набуває наукове розроблення теоретичних положень системи менеджменту. Воно має включати такі поняття, як цілі економічних суб'єктів і персоналу, воля, влада, мотивація, центр і структурні рівні, та інші, що не входять до наукового апарату неокласичної економічної теорії.

Не менше значення для розвитку інституціональної економічної теорії має обґрунтування таких методів дослідження,

що дають можливість урахувати вплив як економічних, так і цивілізаційних чинників, особливостей економічного (а не одновимірного астрономічного) часу, інформації тощо. Серед них слід назвати відомі загальнонаукові методи, що використовуються у системному аналізі, історико-генетичний метод, метод ідеальних типів, підхід до об'єкта аналізу як до монади, метод економічної компаративістики та інші. Кожен з них потребує ретельного обґрунтування й адаптації до особливостей теоретичного дослідження економічної системи на засадах цивілізаційної парадигми.

Формування інституціональної економічної теорії як цілісної системи наукових і практичних знань потребує значного часу і творчих зусиль багатьох учених. Важливо визначити ключові напрями таких досліджень, окремі з яких, на нашу думку, і були викладені в даній праці. Надзвичайна актуальність таких знань, опора на сучасні підходи та принципи наукових досліджень, зацікавленість суспільства в їх результатах дають підстави для оптимізму в утвердженні інституціональної економічної теорії в найближчій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абалкин Л. И.* Размышления о долгосрочной стратегии, науке и демократии // *Абалкин Л.* Страницы исторической памяти. — М.: Ин-т экономики РАН, 2007.

2. *Автономов В. С.* Модель человека в экономической науке. — СПб.: Экон. шк., 1998.

3. *Автономов В. С.* Модель человека в экономической теории и других социальных науках // *Истоки.* Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. — 2-е изд. — М.: ГУ ВШЭ, 2001.

4. *Автономов В. С.* Поиск новых решений (модель человека в западной экономической теории 1900–1920-х годов) // *Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли.* — Вып. 2. — М., 1990.

5. *Автономов В. С.* Человек в зеркале экономической теории (очерк истории западной экономической мысли). — М., 1993.

6. *Акофф Р. Л.* Системы, организации и междисциплинарные исследования // *Исследования по общей теории систем.* — М.: Прогресс, 1969.

7. *Акофф Р.* Планирование будущего корпораций: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. В. И. Данилова-Данильяна. — М.: Прогресс, 1985.

8. *Алчиан А., Демсец Г.* Производство, информационные издержки и экономическая организация. — М., 1972.

9. *Ананьин О. И.* Структура экономико-теоретического знания: методологический анализ. — М.: Ин-т экономики, 2005.

10. *Ананьин О. И., Одинцова М. И.* Методология экономической науки. Современные тенденции и проблемы // *Истоки.* — Вып. 4. — М., 2000.

11. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980.

12. *Барр Р.* Политическая экономия: В 2 т.: Пер. с фр. — М.: Междунар. отношения, 1994.

13. *Бем-Баверк Е.* Основы теории ценности хозяйственных благ. — М., 1992.

14. *Бердяев М. А.* Философия свободного духа. — М., 1994.
15. *Богданов А. А.* Тектология (Всеобщая организационная наука): В 2 кн. — М.: Экономика, 1989.
16. *Боулдинг К. Е.* Экономическая наука и социальные системы // Панорама экономической мысли конца XX столетия / Под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта: В 2 т.: Пер. с англ. / Под ред. В. С. Автономова и С. А. Афонцева. — СПб.: Экон. шк., 2002. — Т. 2.
17. *Будагов Р. А.* История слов в истории обществ.— М.: Добросвет-2000, 2004.
18. *Бьюкенен Дж.* Конституция экономической политики // *Бьюкенен Дж. М.* Сочинения: Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». — Т. 1 / Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Р. М. Нуреев и др. — М.: Таурус Альфа, 1997.
19. *Васильев Л. С.* История Востока: В 2 т. — М.: Высш. шк., 1993. — Т. 1, 2.
20. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем. — СПб.: Лань, 1999.
21. *Гайск Ф. А.* Право, законодaвство, свобода. Нове визначення ліберальних принципів, справедливості і політичної економії. — К.: Вавилон-Прес, 2000. — Т. 3.
22. *Гальвановский М. И.* Есть ли шанс у России в XXI веке? // Философия хозяйства. — 2000. — № 6 (12).
23. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. Наука логики. — М.: Мысль, 1974. — Т. 1.
24. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. Философия духа. — М.: Мысль, 1977. — Т. 3.
25. *Гнатюк Л. В.* Сознание как энергетическая система. — Сумы: Университет. кн., 1999.
26. *Дафт Р. Л.* Теория организации. — М.: ЮНИТИ, 2006.
27. *Дейвис Н.* Європа, історія: Пер. з англ. — К.: Основи, 2001.
28. Декрет Грациана о согласовании несогласных канонов // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М.: Норма, 2003. — Т. 1.
29. *Дементьев В. В.* Экономика как система власти. — Донецк: Каштан, 2003.
30. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. центр «Академія», 2002.
31. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка / За ред. З. Ватаманюка та С. Панчишина. — К.: Альтернатива, 2001. — 606 с.
32. *Энгельс Ф.* Діалектика природи // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 20.

33. *Енгельс Ф.* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 21.
34. *Енгельс Ф.* Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 3.
35. *Зибер Н. И.* Избранные экономические сочинения. — М., 1959. — Т. 2.
36. *Иноземцев В. Л.* За пределами экономического общества. — М.: Academia-Наука, 1998.
37. Институции Гая // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М.: Норма, 2003. — Т. 1.
38. *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. — М.: РОССПЭН, 2001.
39. *Капелюшников Р.* Что такое право собственности? — М.: Моск. либертариум, 1994.
40. *Капелюшников Р.* Нова інституціональна теорія. — www.kapelushnikov, 1998.
41. *Кіндер Г., Хільгман В.* Всесвітня історія. — К.: Знання-Прес, 2001.
42. *Козловски П.* Общество и государство: неизбежный дуализм: Пер. с нем. — М.: Республика, 1998.
43. *Колот А. М.* Мотивація персоналу. — К.: КНЕУ, 2002.
44. *Копнин П. В.* Гносеологические и логические основы науки. — М.: Мысль, 1974.
45. *Коркюф Ф.* Новые социологии. — СПб.: Алетейя, 2002.
46. *Корнійчук Л.* Економічне зростання і сталий розвиток // Економіка України. — 2008. — № 3, 4.
47. *Коуз Р.* Природа фирмы: Пер. с англ. // Теория фирмы.— СПб.: Экон. шк., 1995.
48. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право: Пер. с англ. — М.: Телекс, 1991.
49. *Кохановский В. П.* Философия и методология науки. — Ростов-на-Дону, 1999.
50. *Кулачицький Б.* Сучасні економічні системи. — Л.: Афіша, 2004.
51. *Лафта Дж. К.* Теория организации: Учеб. пособие. — М.: ТК Велби, Проспект, 2003.
52. *Лейбниц Г. В.* Сочинения: В 4 т. — М.: Мысль, 1982.
53. *Маконнелл К. Р., Брю С. Л.* Экономикс: принципы, проблемы и политика. — М., 1992.
54. *Максименко С. Д.* Генезис существования личности. — М.: ООО «КММ», 2006.

55. Мансуров І. Г. Статистика економічного зростання та конкурентоспроможності країни. — К.: КНЕУ, 2006.
56. Маркс — Павлу Васильовичу Анненкову // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 27.
57. *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 1.
58. *Маркс К.* До критики політичної економії // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 13.
59. *Маркс К.* Економічні рукописи 1857–1859 років // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1.
60. *Маркс К.* Теорії додаткової вартості // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 26. — Ч. III.
61. *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 3.
62. *Маркс К., Енгельс Ф.* Письма о «Капитале». — М.: Политиздат, 1986.
63. *Маршалл А.* Основы экономической науки: Пер. с англ. / Предисл. Дж. М. Кейнса. — М.: Эксмо, 2007 (Антология экономической мысли).
64. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы. — М.: Смысл, 1999.
65. *Мельник Л. Г.* Экономика и информация. Энциклопедический словарь. — Сумы: Университет. кн., 2005.
66. *Милль Дж. С.* Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии: Пер. с англ. — М.: Эксмо, 2007 (Антология экономической мысли).
67. *Московский А. И.* Институциональная экономика. Вводный курс. — М.: ТЕНС, 2003.
68. *Мочерний С. В.* Методологія економічного дослідження. — Львів: Світ, 2001.
69. *Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І.* Економічний енциклопедичний словник. — Львів: Світ, 2005. — Т. 1.
70. *Нейман Дж., Моргенштерн О.* Теория игр и экономическое поведение: Пер. с англ. — М.: Наука, 1970.
71. Организация. Поведение. Структура. Процессы. — 8-е изд. / Дж. Л. Гибсон, Дж. Иванцевич, Дж. Х. Даннелли-мл. — М.: Инфра-М, 2000.
72. *Освальт В.* Теория хозяйственного порядка как методология исследования экономической власти: Пер с нем. [Послесловие // Ойкен В. Основы национальной экономики]. — М.: Экономика, 1996.

73. Основи психології. — К.: Либідь, 1995.
74. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. — К.: Либідь, 2000.
75. *Парсонс Т.* Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997.
76. *Пахомов Ю. Н., Павленко Ю. В., Крымский С. Б.* Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998.
77. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. — М.: Ком. книга, 2005.
78. *Пэнто Р., Гравитц М.* Методы социальных наук. — М.: Прогресс, 1972.
79. *Радаєв В. В.* Умови розвитку економічної теорії // Економічна теорія. — 2004. — № 1.
80. *Рене Давид.* Основные правовые системы современности. — М.: Прогресс, 1998.
81. *Рибалкін В. О., Лазня І. В.* Теорія власності. — К.: Логос, 2000.
82. *Рузавин Г. И.* Вероятность, индукция, детерминизм // Современный детерминизм и наука. — Новосибирск: Наука (Сибир. отд.), 1975. — Т. 1.
83. *Свидерский В. И., Зобов Р. А.* Новые философские аспекты элементов структуры отношения. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1970.
84. Связь и обособленность. — К.: Наук. думка, 1988.
85. Системи економічних законів і категорій / О. О. Беляєв, М. І. Диба, В. І. Кириленко, О. М. Комяков. — К.: КНЕУ, 2005.
86. Словник іншомовних слів. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1974.
87. Словник сучасної економіки Макміллана. — 4-те вид. / Гол. ред. Д. В. Пірс — К.: АртЕк, 2000.
88. Собственность в экономической системе России / Под ред. В. Н. Черковеда, В. М. Кулькова. — М.: ТЕНС, 1998.
89. *Сорос Дж.* Кризис мирового капитализма: Пер. с англ. — М., 1995.
90. *Сорос Дж.* Утверждения демократії: Пер. з англ. — К.: Основи, 1994.
91. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов — М.: Аспект-Пресс, 2001.
92. *Стахівський В. І.* Власність і її характерні ознаки // Вчені записки. — Вип. 2. — К.: КНЕУ, 1998.
93. *Струве П. Б.* Хозяйствование, хозяйство, общество // *Струве П. Б.* Избр. соч. — М.: РОССПЭН, 1999.
94. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001.

95. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства: соображения по поводу неудач рынка // Теория фирмы / Под ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экон. шк., 1995.
96. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. — СПб.: Лениздат, 1996.
97. Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1989.
98. Формирование системного мышления в обучении / Под ред. З. А. Решетовой. — М.: Единство, 2002.
99. Хайек Ф. Факты общественных наук // Индивидуализм и экономический порядок. — М., 2000.
100. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории: Пер. с англ. — М.: Дело, 2003.
101. Хозяйственный кодекс Украины. — Харьков, 2003.
102. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: В 2-х т. / Отв. ред. Н. А. Крашенинникова. — М.: Норма, 2003. — Т. 1, 2.
103. Хукс Д. Квантовая теория политической экономии: Доклад на проблемной группе проф. В. М. Черковца, МГУ, Сентябрь 2006 г.
104. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка, 2002.
105. Цивільний кодекс України. — К., 2003.
106. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: В 3 т. — СПб.: Экон. шк., 2001. — Т. 1.
107. Шумпетер Й. Теория экономического развития: исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита и цикла конъюнктуры: Пер. з нем. — М.: Прогресс, 1982.
108. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты: Пер. с англ. — М.: Дело, 2001.
109. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки / Сост. Л. И. Лопатников. — 5-е изд., пер. и доп. — М.: Дело, 2003.
110. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия / Гл. ред. А. М. Румянцев. — М.: Сов. энциклопедия, 1975.
111. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.

Наукове видання

СТЕПАНЕНКО Сергій Васильович

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ
(ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ)**

Монографія

Редактор *Н. Царик*
Художник обкладинки *О. Покорницька*
Технічний редактор *М. Кручко*
Коректор *П. Тютюнник*
Верстка *О. Хоменко*

Підп. до друку 05.08.08. Формат 60×90/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк.19,5.
Обл.-вид. арк. 17,48. Наклад 300 пр. Зам. 08-3514.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Гарантія відмінних знань

Видавництво КНЕУ, створене 1996 року, є провідним видавцем економічної літератури в Україні.

Видання КНЕУ — це книжки високої якості для студентів та викладачів вищих навчальних закладів, науковців та підприємців.

Видавництво вже випустило у світ понад 1000 найменувань підручників і посібників та регулярно забезпечує своїх читачів новими виданнями.

Якість понад усе

- Літературу видавництва КНЕУ розроблено відповідно до затверджених Міністерством освіти і науки України навчальних програм та вимог Болонської декларації.

- Процес випуску літератури видавництва включає повний цикл підготовки книжок — від розміщення заявки автором до отримання надрукованих примірників. Це гарантує актуальність матеріалів, адекватність їх сучасним умовам ведення бізнесу та перевірку на практиці.

- Видання КНЕУ дають змогу комплексно забезпечити навчальний процес і науковий розвиток студентів, аспірантів та викладачів. Оптимальне поєднання теоретичних матеріалів з практичними прикладами робить видання корисними для працівників підприємств та підприємців.

Видавництво пропонує

- підручники
- навчальні посібники
- навчально-методичні посібники
- курси лекцій
- тренінгові технології
- монографії
- збірники наукових праць
- освітньо-кваліфікаційні характеристики
- освітньо-професійні програми

Основні напрями видань

Міжнародна економіка
Економіка підприємства
Статистика
Менеджмент. Маркетинг
Бухгалтерський облік. Аудит
Фінанси
Банківська справа. Інвестування
Економіка агробізнесу
Право
Точні науки
Суспільні та гуманітарні науки

Видавництво КНЕУ імені Вадима Гетьмана
04053, м. Київ, пл. Львівська, 14
тел.: (044) 537-61-44, e-mail: publish@kneu.kiev.ua

Реалізація книжок

ТОВ «Міжнародний інститут бізнес-освіти КНЕУ ім. В. Гетьмана»
Тел./факс: (044) 537-61-71, 537-61-77
e-mail: andrushko@icbe.com.ua
www.icbe.com.ua